

HANDELINGEN

DER
MAATSCHAPPIJ VOOR
GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE TE GENT

NIEUWE REEKS DEEL LIV GENT 2000

MAATSCHAPPIJ VOOR GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE
TE GENT

Bestuur:

Voorzitter:

Em. Professor Dr. R. VAN CAENEGEM, Veurestraat 47, 9051 Gent-Afsnee

Ondervoorzitters:

Em. Professor Dr. A. DE SCHRYVER, Meidoorndreef 28, 9050 Gentbrugge

Dr. J. SCHEERDER (†), Frits van den Berghelaan 21, 9830 St.-Martens-Latem

Secretaris-penningmeester:

Prof. Dr. M. BOONE, Blandijnberg 2, 9000 Gent

Redactiesecretaris:

Prof. Dr. G. DENECKERE, Blandijnberg 2, 9000 Gent

Ere-bestuursleden:

Dr. J. DECAVELE, Veldstraat 82, 9000 Gent

Prof. Dr. H. DE RIDDER-SYMOENS, Blandijnberg 2, 9000 Gent

Bestuursleden:

Lic. L. CHARLES, Stadsarchief, Abrahamstraat 13, 9000 Gent

Dr. J. DAMBRUYNE, Blandijnberg 2, 9000 Gent

Lic. M.C. LALEMAN, Dienst Stadsarcheologie, Onderstraat 20, 9000 Gent

Ontwerp kaft: Nina Hoste

Op de kaft: In de 19e eeuw afgetekend zegel en tegenzegel van Keizer Karel (ca. 1521). Stadsarchief Mechelen.

Lidmaatschap:

750 F jaarlijks vanaf 1995

Prijs, voor niet-leden, van de Handelingen: 850 F

(te storten op P.C.R. van de Maatschappij 000-0370680-43)

Uitgegeven met de steun van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap en van de Provincie Oost-Vlaanderen.

ISSN: 0779-8482

D/2000/2514/2

TB 3445

LW03U/01684

VAKGROEP MIDDELEEUW
GESCHIEDENIS
RUG, BLANDIJNBERG 2

HANDELINGEN

der

**Maatschappij voor Geschiedenis
en Oudheidkunde
te Gent**

NIEUWE REEKS - DEEL LIV

GENT 2000

MAATSCHAPPIJ VOOR GESCHIEDENIS EN
OUDHEIDKUNDE
TE GENT

HANDELINGEN - DEEL LIV

OPGEDRAGEN AAN DE NAGEDACHTENIS VAN DR. JOZEF SCHEERDER

INHOUD

Editoriaal - een Karel V Themanummer	1
René VERMEIR, Grote kanonnen en kleine Karels: city-marketing, gemeenteraadsverkiezingen en geschiedenis	3
Luc DE GRAUWE, Welke taal sprak Keizer Karel?	17
Marc BOONE, 'Le dict mal s'est espandu comme peste fatale'. Karel V en Gent, stedelijke identiteit en staatsgeweld	31
Peter ARNADE, The Emperor and the City: the Cultural Politics of the Joyous Entry in Early Sixteenth Century Ghent and Flanders	65
Krista DE JONGE, Bourgondische residenties in het graafschap Vlaanderen: Rijsel, Brugge en Gent ten tijde van Filips de Goede	93
Daniel LIEVOIS, Het Hof ten Walle in Gent ten tijde van Keizer Karel V	135
Leen CHARLES & Marie Christine LALEMAN, Bibliografie van de geschiedenis van Gent 1999-2000	193
Index	235

Adressen medewerkers aan dit nummer

René Vermeir, Universiteit Gent, Vakgroep Nieuwe Geschiedenis, Blandijnberg 2, 9000 Gent

Luc De Grauwe, Universiteit Gent, Vakgroep Duits, Blandijnberg 2, 9000 Gent

Marc Boone, Universiteit Gent, Vakgroep Middeleeuwse Geschiedenis, Blandijnberg 2, 9000 Gent

Peter Arnade, California State University, 333 S. Twin Oaks Valley Road, San Marcos CA 92096-0001, USA

Krista De Jonge, Katholieke Universiteit Leuven, Departement Architectuur, Stedenbouw en Ruimtelijke Ordening, Arenbergkasteel, 3001 Leuven (Heverlee)

Daniel Lievois, Sportstraat 442, 9000 Gent

Leen Charles, Stadsarchief Gent, Abrahamstraat 13, 9000 Gent

Marie Christine Laleman, Dienst Stadsarcheologie, Onderstraat 20, 9000 Gent

Erratum Handelingen - deel LIII: in de bibliografie is als gevolg van een lapsus een fout geslopen op pag. 238 (referentie 1406). Marguerite Yourcenar werd in 1981 als eerste vrouw in de Académie Française opgenomen, niet May Sarton.

EEN KAREL V THEMANUMMER

Het nummer van de *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* dat u in handen hebt, is in meerdere opzichten een merkwaardige aflevering geworden.

Niet alleen de layout heeft een grondige aanpassing ondergaan, nummer LIV van de Nieuwe Reeks is ook een themanummer geworden. Afgezien van de jaarlijkse bibliografie betreffende de geschiedenis van Gent, bevat het alleen bijdragen die betrekking hebben op de relatie tussen keizer Karel V en de stad Gent. De bijwijlen turbulente relatie tussen de stad Gent en haar vermoedelijk meest bekende telg is reeds meerdere malen voorwerp van onderzoek geweest. Bovendien heeft tijdens het voorbije herdenkingsjaar - de stad Gent heeft bij herhaling en veelbetekenend gewag gemaakt van een herdenking en niet van een feestelijke viering - een stortvloed van publicaties van diverse aard en pluimage het daglicht gezien. De 'Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent' kon moeilijk achterblijven. Er is wel voor gezorgd dat in de hierna volgende verzameling opstellen een aantal thema's weerklinken die minder in de gangbare literatuur over Gent en Karel V aan bod zijn gekomen, of waarover nog steeds de klassieke canons gelden.

René Vermeir en Luc De Grauwe gaan in op het 'Gentse' karakter van de keizer: de omstandigheden van zijn geboorte en zijn taalgebruik. Marc Boone en Peter Arnade behandelen de niet altijd vreedzame relatie tussen de keizer en zijn geboortestad en hoe in de context van de actuele stadsgeschiedenis de repressie van de Gentse opstand van 1540 anders kan worden geïnterpreteerd en gedecodeerd. Ten slotte gaan Krista De Jonge en Daniël Lievois nader in op de materieel aanwijsbare presentie van de keizer en zijn hof in het stedelijk landschap: de vorstelijke residentie, het Hof ten Walle waar Karel in 1500 het licht zag.

Tijdens het persklaar maken van deze wat aparte aflevering verloor de 'Maatschappij' haar ondervoorzitter, dr. Jozef Scheerder (Gent, 1911-2000). Wijlen dr. Scheerder was een eminent kenner van de geschiedenis van zijn geboortestad en van de geschiedenis van de turbulente 16de eeuw in de Nederlanden. Dit themanummer over de relatie Gent-Karel V wordt dan ook aan zijn nagedachtenis opgedragen.

De redactie

GROTE KANONNEN EN KLEINE KARELS: CITY-MARKETING, GEMEENTERAADSVER- KIEZINGEN EN GESCHIEDENIS

door René Vermeir*
Universiteit Gent

1. Oudenaarde en Eeklo versus Gent

Het voorbije jaar 2000 heeft in Oost-Vlaanderen enkele fraaie staaltjes opgeleverd van een *revival* van het (klein)stedelijk particularisme. Het getouwtrek rond de Dulle Griet bijvoorbeeld. Na lectuur van het artikel *Nieuw historisch onderzoek van de Dulle Griet bombarde in Gent* van de hand van Marc Beyaert, verschenen in aflevering LIII van de *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, meende het Oudenaardse gemeenteraadslid Giovanni Van Cauwenberghe (VLD) dat de Dulle Griet thuishoorde op de Grote Markt van Oudenaarde, en niet op het Gentse Groot Kanonplein¹. De steenbombarde, geproduceerd in opdracht van een met dadendrang behepte hertog Filips de Goede, was rond 1436 in Gent verzeild geraakt. In 1452 werd het gevaarte door de opgewonden Gentenaars naar Oudenaarde verslept om er de brave inwoners van dit rustig Scheldestadje mores mee te leren. Maar vooraleer met de Dulle Griet één schot kon worden gelost, werden de belegeraars door Bourgondische troepen van voor Oudenaarde verjaagd. Het Groot Kanon werd door de Gentse milities inderhaast achtergelaten, en naderhand vond de vuurmond een onderkomen in de Oudenaardse Lakenhalle. Tot de Gentse calvinistische bewindvoerders in 1578 hun Oudenaardse collega's verplichtten de bombarde weer af te staan en het gevaarte opnieuw naar Gent werd overgebracht. Veeleer om symbolische redenen dan andere, want het militaire belang van het wapen was zo goed als nihil. Meer dan alleen maar een imposant stuk artillerie, was de Dulle Griet immers de - vreeswekkende - belichaming van de middeleeuwse grootsheid en de politieke autonomie van de Arteveldestad, die zich nu opnieuw opwierp als politiek centrum van het graafschap Vlaanderen. Sporen van dit transport uit 1578 zijn terug te vinden in zowel de Oudenaardse als de Gentse stadsrekeningen. Maar over een verkoop of een officiële schenking van de bombarde aan Gent treft men in de archieven niets aan. En dus, besloot Van Cauwenberghe, is de Dulle Griet nog steeds eigendom van Oudenaarde, want oorlogsbuit na de smadelijke aftocht van de Gentenaars in 1452. Het onder-

* Met dank aan D. Lievois en B. Buylen.

¹ M. Beyaert, 'Nieuw historisch onderzoek van de Dulle Griet bombarde in Gent', in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, LIII (1999), pp. 3-59.

RENÉ VERMEIR

nemende gemeenteraadslid had voor het Groot Kanon zelfs al een plaatsje voorzien op de net heraangelegde Grote Markt van Oudenaarde. Maar dat was uiteraard buiten de voormannen van de Stroppendragersgilde en van Dekenij Vrijdagmarkt gerekend. Die schoten in aktie en verzamelden op enkele weken tijd 878 handtekeningen van Gentenaars die zegden nooit te zullen aanvaarden dat het Groot Kanon aan Oudenaarde zou worden afgestaan. De petitie werd eind september aan burgemeester Frank Beke overhandigd. Die stelde hen gerust: de stad zou de Dulle Griet, 12.250 kg. Gents patrimonium, onder geen beding laten vertrekken. Gentse politici beklommen de barricades. Schepen Marina Hoornaert (SP) zegde een Dulle Griet te zijn, kandidaat-gemeenteraadslid Catharina Seghers (VLD) evenzeer, en SP-schepen Daniël Termont zag ook al een gelijkenis tussen zichzelf en het Groot Kanon. *Wir sind alle grosse Kanonen*, was het ordewoord onder de Gentse politieke elite. Tegen een dermate sterke en eensgezinde Gentse verdediging kon het kleine Oudenaarde uiteraard niet op. De boude eis werd ingetrokken, wat evenwel niet verhinderde dat Giovanni Van Cauwenberghe op 8 oktober 2000 met 669 stemmen als laatste Oudenaardse VLD'er herkozen werd. De genaamde Erna Verheuen-Van Schoorisse, die exact 29 stemmen minder had dan haar in de geschreven pers herhaaldelijk opgevoerde partijgenoot Van Cauwenberghe, viel net uit de boot en is daarmee wellicht het enige (politieke) slachtoffer dat het Groot Kanon ooit heeft gemaakt².

Maar de rel rond de Dulle Griet verzinkt natuurlijk in het niets tegenover de langlopende, epische strijd tussen Gent en Eeklo over de exacte geboorteplaats van de persoon die als keizer Karel de geschiedenis zou ingaan. Want dit *contentieux* is niet zomaar ontstaan in het kader van de activiteiten rond de vijfhonderdste verjaardag van 's mans geboorte, de Eeklose aanspraken dateren reeds van in de 18e eeuw, zoals Paul Van de Woestijne dat onlangs heeft meegedeeld³. Het verhaal is in de 19e en 20ste eeuw enkele keren opgerakeld, zonder veel erg, tot de Eeklose lokale vorser Romano Tondat in 1999 besloot voor eens en voor altijd aan te tonen dat de Gentse stelling niet klopt. En meer nog, dat de vermeende Gentse geboorte van Karel V het product zou zijn van een bewuste vervalsing van overheidswege. In het Algemeen Rijksarchief te Brussel (bestand *Rekenkamers*, nr. 34.430) vond Romano Tondat naar eigen zeggen onomstotelijke bewijzen dat Karel V in Eeklo was geboren. En dat het

² Zie de krijgshaftige dagbladartikels 'Dulle Griet is van ons' (*Het Volk*, 23 juni 2000, p. 13), 'Gent laat groot kanon niet gaan' (*Het Volk*, 24 juni 2000, p. 15), 'Oudenaarde en Gent leveren slag om Dulle Griet' (*Het Laatste Nieuws*, 24 juni 2000, p. 23), 'Groot Kanon is en blijft van Gent' (*Het Volk*, 26 september, p. 17), 'Gent laat zich niet ontwapenen' (*Het Laatste Nieuws*, 26 september 2000, p. 19), en als uitsmijter 'Oudenaarde wil Gent aanvallen' (*De Gentenaar*, 27 september 2000, p. 14).

³ P. Van de Woestijne, 'De geboorte van keizer Karel in Eeklo. De overlevering van een legende', in: *Heemkundige bijdragen uit het Meetjesland*, 14e jaargang (2000), pp. 100-105.

GEBOORTEPLAATS KEIZER KAREL

niet op 24 februari 1500 was dat de vorstelijke telg het levenslicht zag, maar vroeger, op 22 februari, of zelfs 20 februari 1500.

Sceptis alom: was dit nu een kwakkel ontsproten aan de fantasie van een nijvere Eeklonaar, of betrof het een geslaagde PR-stunt van een klein provincienest in de schaduw van het grote Gent? Wou de hoofdstad van het Meetjesland ook een keizer-Kareljaar annex activiteiten, subsidies en toeristen? De twijfel sloeg pas echt toe toen de Leuvense hoogleraar Jan Roegiers volmondig beaamde dat de keizer niet op 24 februari, maar minstens drie of vier dagen vroeger werd geboren en op zijn beurt zegde ervan overtuigd te zijn dat de geboorte zeker niet in Gent plaatsvond, maar wel in Eeklo of de onmiddellijke omgeving van Eeklo. "Het spijt me zeer voor Gent, maar de geschiedenis heeft haar rechten", aldus prof. Roegiers in *De Gentenaar* van 21 februari 2000⁴. Ook de voormalige Gentse stadsarchivaris Johan Decavele verklaarde enkele maanden later in *De Gentenaar* erg onder de indruk te zijn van Tondats hypothese en argumentatie, en dat "daar iets eigenaardigs gebeurd is", dat Tondats stelling "op z'n minst plausibel is" en zelfs "dat er geen speld tussen te krijgen is"⁵.

Romano Tondat's ferme bevestiging dat Karel te Eeklo geboren was, bracht het stadje maandenlang in beweging. Menige drankgelegenheid werd in een stemmig 16e-eeuws kleedje gestoken. Op 21 februari 2000 was er de onthulling van een Karel-tje-de-Keizer-beeld op de Grote Markt. In opdracht van de Eeklose toneelvereniging *De KultuurDaad* zette auteur Laurens De Keyzer zette zich aan het schrijven aan een blijspel, ook *Karel-tje de Keizer* geheten (met naast de onvermijdelijke Filips de Schone, Johanna van Castilië en Karel V ook ene Rudimond Kwak in een glansrol). En als klap op de vuurpijl werd op zaterdag 8 juli 2000 in een volgelopen raadszaal van het Eeklose stadhuis, een colloquium georganiseerd waarop niet alleen de voor- en tegenstanders van de Eeklose aanspraken, maar ook de diplomatische twijfelaars hun argumentatie konden toelichten. Het werd een geanimeerde discussie, die besloten werd met de nuchtere opmerking van een toehoorder die vaststelde dat het geen toeval kon zijn dat de keizer geboren werd op Sint-Matthijsavond en dat de burgemeester van Eeklo evenzeer luisterde naar de naam Matthijs; de kleine Karel moest dus wel in Eeklo geboren zijn. Waarop de hele zaal eenstemmig verklaarde daarmee akkoord te gaan en prompt de receptie werd aangevat.

Romano Tondats betoog van naderbij bekeken

Menigeen fronste de wenkbrauwen bij zoveel Eekloos gejuich. Zijn er dan helemaal geen zekerheden meer? Wordt de wereldbevolking dan al 500 jaar lang bij de neus genomen? Want sinds zijn geboorte staat de man in wiens rijk

⁴ *De Gentenaar*, 21 februari 2000, p. 3.

⁵ *De Gentenaar Magazine*, 26 mei 2000, p. 2.

RENÉ VERMEIR

de zon nooit onderging, bekend als Karel van Gent, en hijzelf heeft deze stad steeds beschouwd als zijn geboorteplaats, en 24 februari 1500 als zijn geboortedatum. Op 24 februari 1509 kwam hij bijvoorbeeld, samen met zijn grootvader Maximiliaan van Oostenrijk en begeleid door 10.000 voetknechten en 2.000 ruiters, in Gent zijn verjaardag vieren. Het werd een overdonderend spektakel dat vier dagen lang duurde, compleet met steekspelen en ander vertier⁶. Dat 24 februari voor Karel een hoogst bijzondere dag was, heeft ook zijn aartsrivaal Frans I geweten, toen hij in 1525 op die bewuste dag te Pavia door de keizer verpletterend werd verslagen. En ook de opstandige Gentenaars, die uitgerekend op 24 februari 1540 in het Prinsenhof een streng rekvisitoor over zich heen kregen, weldra gevolgd door een exemplarische bestraffing, wat hen voor eeuwig en een dag de sprekende bijnaam van *stroppendragers* zou opleveren. De keizer was over het gedrag van de Gentenaars niet te spreken, en vond het *te vremer dat zelve ghebuert is inde voorseyde onse stede, annehemeert dat wy aldaer gheboren zyn, ende te dier causen totte zelve altyts hebben ghedregen zonderlinghe jonste ende gheneghtheyt*⁷. Ook paus Clemens VII ondervond dat Karel V gehecht was aan die datum. De Heilige Vader werd vriendelijk verzocht Karel V te Bologna te kronen, op 24 februari 1530. 's Keizers voorkeur om grootse dingen te laten geschieden op zijn verjaardag, was genoegzaam bekend.

Over de officiële versie dus geen twijfel. Maar wat indien, na 500 jaar, dan plots zou komen vast te staan dat, zoals nu met enige stelligheid wordt beweerd, dat Karel niet in Gent werd geboren, maar elders, bijvoorbeeld in Eeklo? Dan staan we voor wat ik zou durven omschrijven als de grootste samenzwering van de 16e eeuw. Want het zou betekenen dat eenieder die op de hoogte was van Karels geboorte te Eeklo - en dat waren er nogal wat, zoals ik verder in de tekst zal illustreren - om een welbepaalde reden de feiten bewust heeft verdraaid, of de mond heeft gehouden. In dit opzicht overstijgt de vraag waar Karel precies geboren is, het folkloristisch karakter dat een dergelijke discussie zou kunnen aannemen. Werd Karel niet in Gent geboren, dan impliceert een immense doofpotoperatie en een herschrijven van de geschiedenis door tijdgenoten die wel degelijk wisten hoe de vork precies in de steel zat.

Historici werken met bronnen, op basis waarvan ze hypothesen formuleren. Maar bronnen moeten kritisch worden benaderd, en de hypothesen moeten worden getoetst. Het opzet van dit korte stukje, bestaat er dan ook precies in de hypothese van Romano Tondat zoals vervat in zijn spraakmakend artikel

⁶ J. Decavele, 'Waarom "moest" Keizer Karel op 24 februari 1500 in Gent geboren zijn?', in: R. Tondat, ed., *Keizer Karel te Eeklo geboren* (Eeklo, 2000), p. 27.

⁷ Karel V aan de schepenen en overdekens van Gent, 13 september 1539; L.P. Gachard, *Relation des troubles de Gand sous Charles-Quint* (Brussel, 1846), pp. 603-604.

GEBOORTEPLAATS KEIZER KAREL

'Keizer Karel Te Eeklo geboren!' aan enige kritiek te onderwerpen⁸. Want zijn argumentatie is, me dunkt, niet echt overtuigend, maar onsamenhangend, en zelfs ronduit fout. Ik zet de zaken op een rijtje.

(1) Het centrale element in Tondats bewijsvoering, zijn twee dateringen in eenzelfde bron, met name een kopie van de Eeklose stadsrekening voor de periode 18 februari 1499-30 maart 1500 (o.s.), berustend in het bestand *Rekenkamers* van het Brusselse Algemeen Rijksarchief (nr. 34.430). Eerst is er de dag waarop op de Eeklose markt een groots vreugdevuur ter ere van de jonggeborene werd ontstoken. Volgens de rekening heeft dit plaatsgevonden op 22 februari, althans, zo wordt dat éénmaal genoteerd: *den xxij in sporcle xcic ...* ("de 22e dag van februari in het jaar 1499", van de oude Paasstijl naar de huidige Nieuwjaarsstijl omgerekend is dat uiteraard het jaar 1500). De tweede datering die door Romano Tondat als een onomstotelijk bewijs wordt beschouwd, is een geschenk van telkens twee kannen wijn aan Daneel Dierkins en Jan van Damme, omdat beide Eeklose notabelen "op de xxe van de maand waarin onze gravin bevallen was, een mooi vuur hebben ontstoken". Waaruit wordt besloten dat reeds op 20 februari 1500 al wat werd gefeest (als opwarmer voor het grote openbare feest van 22 februari), en dus dat Johanna bevallen is op 20 februari 1500, of zelfs enkele dagen voordien.

Voor het goede begrip van één en ander, is het nuttig te weten hoe stadsrekeningen tot stand kwamen. In de loop van een boekjaar werden allerlei bewijsstukken van inkomsten en uitgaven verzameld, die na verloop van tijd netjes in een algemeen register werden opgetekend. Zodoende kon men inkomsten en uitgaven onderbrengen in de verschillende rubrieken waar ze thuishoorden. De structuur voor een dergelijke stadsrekening lag, voor wat Eeklo betreft, reeds vast sinds het begin van de 15e eeuw⁹. Een uiteindelijk stadsrekening, zoals deze voor Eeklo met als termijn 18 februari 1500-30 maart 1501 (n.s.), is dus het resultaat van het achteraf inschrijven van talrijke kleine bewijsstukken van inkomsten en uitgaven in één alomvattend register. Zoals dat overigens een gangbare praktijk was en is in elke boekhouding die naam waardig. Dit brengt ons meteen tot de vaststelling dat het opstellen van het netexemplaar van een stadsrekening, een zaak van kopiëren, van overschrijven was. Met alle risico's op kleine en minder kleine fouten vanden. Geen enkele kopiïst werkt feilloos¹⁰. Komt daarbij nog dat het door Romano Tondat geconsulteerde exemplaar - en er was geen andere mogelijkheid, aangezien het origineel van deze Eeklose stadsrekening verloren is gegaan - een kopie is van de uiteindelijke stadsrekening, een kopie bestemd

⁸ R. Tondat 'Keizer Karel te Eeklo geboren!', in: R. Tondat, ed., *Keizer Karel te Eeklo geboren* (Eeklo, 2000), pp. 5-19.

⁹ P. Stabel, *Deinze, Eeklo en Kaprijke: kleine stadjes in het laatmiddeleeuwse Vlaanderen (kleinschaligheid en stedelijk leven)*, (onuitgegeven licentiaatsverhandeling RUG, 1985), p. 54.

¹⁰ W. Prevenier, *Uit goede bron. Introductie tot de historische kritiek* (Leuven-Apeldoorn, 1995), p. 82.

voor de Rekenkamer van Vlaanderen te Rijsel. Dus: de stadsrekeningen die door Romano Tondat werden geconsulteerd, zijn in wezen een kopie van een kopie. En eenieder die wat met paleografie vertrouwd is, weet dat het wel vaker voorkwam dat bepaalde cijfers verkeerd werden gelezen en/of gekopieerd. De weg van *xxiv* of *xxvi in sporcle* naar *xxii in sporcle*, is heel kort; v verwarren met *i* is een doordeweekse kopiistenfout. Dat Romano Tondat zijn bron goed heeft gelezen, staat buiten kijf. Er staat wel degelijk *xxii in sporcle*. Maar het betreft een kopie van een kopie, met alle onzorgvuldigheden die dat met zich kan meebrengen.

Uit de tweede gedateerde uitgave die wordt aangehaald, valt eigenlijk weinig af te leiden. Twee Eeklonars hebben op 20 februari 1500 wijn cadeau gekregen "omdat ze zo schoon vierden". Het woord "vierden" kan in deze context inderdaad perfect worden geïnterpreteerd als "het maken van een vuur", maar moet dat daarom gezien worden in het kader van de vermeende geboorte van Karel te Eeklo? Overigens, dit zou betekenen dat op 20 februari een -gezien de waarde van het geschenk (2 ponden parisis 8 schellingen) - relatief klein vreugdevuur werd ontstoken, waarna een dag (21 februari) helemaal niets gebeurde, want pas op 22 februari zou er dan een groots volksfeest hebben plaatsgevonden. Dat is toch wel een vreemde gang van zaken. Misschien hebben Daneel Dierkins en Jan van Damme wel om een heel andere reden een feestvuurtje ontstoken. In alle geval: 20 februari is, zelfs al zou Karel in Eeklo zijn geboren, een problematische datum.

(2) Romano Tondat poneert met grote zekerheid dat Filips de Schone en Johanna van Castilië in de loop van 1500 beiden in Eeklo zijn geweest, net als in 1501. Voor 1501 beschikt hij over precies gedateerde bronnen: Filips, Johanna, Eleonora en Karel verbleven op 3 en 4 maart 1501 te Eeklo, zoals blijkt uit de gedateerde rekeningen van de presentwijnen. Dit wordt ook door andere bronnen bevestigd, met name de hofrekeningen van Johanna¹¹ en het *itinerarium* van Karel¹². Dat de landsheer en zijn verwanten op gezette tijdstippen in Eeklo passeerden of er overnachtten, hoeft niet te verwonderen. Het ambulante karakter van het Bourgondisch-Habsburgse hof is genoegzaam bekend, de onderdanen stonden erop dat ze door hun vorsten regelmatig met een bezoek werden vereerd. Ze pendelden constant tussen de voornaamste steden in de Nederlanden, en aangezien Eeklo lag en ligt tussen Gent en Brugge, de twee voornaamste steden van het graafschap Vlaanderen, kwamen ze er wel vaker langs. En bleven ze er ook soms overnachten, net zoals ze dat ook op andere plaatsen deden. Een blik op de *itineraria* van de vorsten is in dit opzicht zeer instructief. Maar ik vind geen bewijzen voor een overnachting van Filips en Johanna te Eeklo rond 20 februari 1500. Er is inderdaad een

¹¹ L. Reynebeau, *Het hof van een vorstin. Johanna van Castilië in de Nederlanden (1496-1506)*, (onuitgegeven licentiaatsverhandeling RUG, 1998), p. 242.

¹² V. de Cadenas y Vicent, *Diario del emperador Carlos V* (Madrid, 1992), p. 53.

GEBOORTEPLAATS KEIZER KAREL

ongedateerde rekening voor een aantal Eeklose wachters, die ervoor moesten zorgen dat de nachtrust van Filips en Johanna niet werd verstoord. Maar daaruit vlug besluiten dat het gaat over een overnachting van het vorstenpaar rond 20 februari 1500, is al te gemakkelijk. Vergeten we niet dat de geconsulteerde stadsrekening handelt over de periode 18 februari 1500-30 maart 1501. Waarom zou dit dan niet slaan op de overnachting van Filips en Johanna van begin maart 1501, toen ze, blijkens ook andere bronnen, wel degelijk een nacht in Eeklo hebben doorgebracht?

(3) Ik lees in Romano Tondats bijdrage dat het Eeklose geboortefeest een waarlijk indrukwekkende aangelegenheid was. Op de markt zag men "het grootste vreugdevuur dat Eeklo ooit heeft ontstoken". En Romano Tondat somt een hele reeks uitgaven op die betrekking hadden op het feest. In de eerste versie van zijn artikel kwam hij daarbij aan een totaalbedrag van 116 ponden (lb.) parisis (par.). Toevallig of niet: net één pond meer dan wat ze volgens Tondats berekeningen in Brugge hadden gependeed aan de viering ter ere van de jonggeborene. Waaruit hij concludeert dat Eeklo dus toch wel een héél goede reden moet gehad hebben om een dermate groot bedrag te besteden aan dit geboortefeest. En die goede reden kon uiteraard enkel zijn dat Karel te Eeklo op de wereld was gekomen. Waar Romano die 116 pond vandaan haalde, was me absoluut niet duidelijk, en na enige discussie tussen ons beide paste hij zijn resultaten aan en kwam hij exact uit op "47,14 pond parisis". Minder dan de helft van het oorspronkelijk bedrag, al was dit niet van aard om zijn eindconclusie bij te stellen: het bleef een overdonderend feest en Karel was en bleef geboren "in het stedecken te lande dat Eeklo toen was". Overigens begrijp ik evenmin waar Romano die "47,14 pond parisis" vandaan haalt: op basis van de door hem gepresenteerde gegevens, kom ik aan 35 lb. par. 4 schellingen (sch.), of als men er de wijn voor de hogervermelde Daneel Dierkins en Jan van Damme aan toevoegt, aan 37 lb. par. 12 sch. Dat is een eenvoudige rekensom, waarbij men er moet van uitgaan dat 1 pond (lb.) parisis (par.) gelijkstaat aan 20 schellingen (sch.) parisis, of 240 penningen of denieren (d.) parisis. De totale kost van het feest bedroeg in realiteit ongeveer een derde van wat Romano Tondat aanvankelijk meende. En de helft van dit bedrag diende om een copieuze feestmaaltijd voor de stedelijke notabelen te bekostigen, prijs 18 lb. par. De andere helft was dan voor het vreugdevuur, klokkenluiders en muzikanten - het feest voor de gewone man - én voor het uitstrooien van geld. Dat laatste kostte, blijkens de rekeningen, 3 lb. par., wat gelijkstaat aan ca. 10 daglonen van een ongeschoold arbeider uit die tijd¹³. Een relatief bescheiden bedrag; het banket waarop de Eeklose notabelen zichzelf hebben getrakteerd, kostte het zsvoud. Overigens was het rondstrooien

¹³ Het zomerdagloon van een ongeschoold arbeider bedroeg rond 1500 2 à 3 stuivers, wat omgerekend neerkomt op 4 à 6 schellingen parisis. E. Scholliers en C. Vandenbroeke, *Structuren en conjuncturen in de Zuidelijke Nederlanden, 1480-1800*, in: *[Nieuwe] Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, V (Haarlem, 1980), p. 284.

van kleingeld absoluut geen "zeer uitzonderlijke gebeurtenis", zoals Romano Tondat wil doen geloven. Het was een gangbare praktijk bij vieringen als deze¹⁴. Was dit alles dan het grootse feest dat Eeklo heeft georganiseerd omwille van het feit dat de erfopvolger van de dynastie op het grondgebied van de stad was geboren? Nee. Het was een officieel feest ter gelegenheid van Karels geboorte, zoals dat ook het geval was in alle andere grote en kleine steden van de Bourgondische Nederlanden. Niets minder, maar ook niets meer.

(4) Karel werd te Eeklo geboren, maar het Meetjeslandse stadje liet de eer aan Gent, luidt Tondats stelling. En daar hing een prijskaartje aan vast. In ruil voor het verhullen van de werkelijke toedracht, zou Eeklo zwiiggeld hebben toegestopt gekregen, en wel onder de vorm van een belangrijk privilege, meer bepaald het privilege van vrijstelling van confiscatie. Dat er in de betrokken periode door de Eeklose magistraat met de centrale regering werd onderhandeld m.b.t. het privilege van vrijstelling van confiscatie, staat vast, gezien de bronnen die Tondat citeert. Maar het kan onmogelijk gaan over de *toekening* van dit privilege, aangezien het Brugse Vrije - waartoe Eeklo behoorde - dit privilege ten laatste reeds in 1410 had verkregen, weliswaar tegen een fikse betaling aan de landsheer, en met uitzondering van gevallen van majesteitschennis¹⁵. Niets uitzonderlijks. Gent had een dergelijk privilege al afgedwongen in 1191, Brugge verkreeg het in 1304, Ieper in 1414¹⁶. Aalst kreeg hetzelfde privilege toegekend in 1414¹⁷. Waarover werd dan met de centrale regering gesproken? Wellicht over toepassingsmodaliteiten van het bewuste privilege, want er was altijd wel een punt van discussie, zoals ook blijkt uit de bepalingen ter zake van Karel V uit 1533¹⁸. Maar van een *toekening* is geen sprake.

(5) Tenslotte nog afsluitende bedenking, van linguïstische aard, bij de argumentatie van Romano Tondat. Hij citeert uit de Eeklose stadsrekening van 18 februari 1500-30 maart 1501 (n.s.): *Item Vinc(ent) Zoetaert f(i)liu)s Vincents de welke binnen des(e) stede de tydinghe brochte dat onse gheduchte vrouwe en(de) prinsesse gheleghen was van eenen zone*. Zoetaert kreeg voor zijn boodschap wijn ter waarde van 12 sch. par. Mij lijkt het nogal evi-

¹⁴ H. Soly, 'Plechtige intochten in de steden van de Zuidelijke Nederlanden tijdens de overgang van Middeleeuwen naar Nieuwe Tijd: communicatie, propaganda, spektakel', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 97 (1984), p. 354.

¹⁵ *Lettres de confirmation de la franchise de confiscation au Franc, hors le cas d'émeute*, 27 september 1410; L. Gilliodts-Van Severen, *Coutume du Franc de Bruges*, II (Brussel, 1879), pp. 162-168.

¹⁶ R.C. Van Caenegem, *Geschiedenis van het strafrecht in Vlaanderen van de XIe tot de XIVe eeuw* (Brussel, 1954), pp. 206-209.

¹⁷ Th. de Limburg-Stirum, *Coutumes des deux villes et pays d'Alost (Alost et Grammont)* (Brussel, 1878), pp. 217-221.

¹⁸ *Lettres de l'empereur contenant l'ampliation du privilège de confiscation et autres*, 20 november 1533; L. Gilliodts-Van Severen, *Coutume*, pp. 568-571.

GEBOORTEPLAATS KEIZER KAREL

dent dat als iemand een bericht de stad binnenbrengt, hij van buiten de stad moet komen. Karel kan dan ook onmogelijk in Eeklo geboren zijn.

Het zal de aandachtige lezer niet ontgaan zijn: ik heb de grootste reserves bij Romano Tondats bewijsvoering. Op de keper beschouwd, steunt hij zich op één element, en dat is een datering in de Eeklose stadsrekening. En deze bron is een kopie van een kopie. Voor het overige schotelt hij ons allerlei veronderstellingen voor - in zijn tekst wemelt het van uitdrukkingen als "vermoedelijk", "wellicht", "het is mogelijk dat", "mogelijks", "waarschijnlijk" ... - of ronduit foute berekeningen. M.i. doorstaat zijn betoog een grondige kritiek op generlei wijze.

Laten we gewoon ook eens het gezonde boerenverstand spreken. Stel: aarts-hertog Karel werd geboren te Eeklo op 20 februari, en op 22 februari werd op de Eeklose markt een groots vreugdevuur ontstoken. We mogen er dan toch van uitgaan dat zowat de hele bevolking van het Meetjeslandse stadje - toen ca. 2.500 zielen¹⁹ - uiteraard zal gemerkt hebben dat het feest was, en zal geweten hebben dat dit plaats vond omwille van de heuglijke geboorte, op Eekloos grondgebied, van de erfopvolger? Heel Eeklo wist het dus, maar iedereen heeft er nadien met geen woord meer over gerept. Want, aldus Romano Tondat, strikte geheimhouding verplicht! En als Johanna rond 20 februari 1500 in Eeklo zou hebben verbleven, betekent dit dat ze kort voordien Gent zou hebben verlaten. Want het is onbetwistbaar zo, en verder in de tekst zal dat aan de hand van bronnen worden geïllustreerd, dat Johanna begin februari 1500 nog in Gent verbleef. Nu was de persoonlijke hofhouding van Johanna van Castilië bepaald niet beperkt. Een overzicht uit 1497 geeft in totaal 89 personen²⁰, die weliswaar niet allemaal de vorstin volgden op haar verplaatsingen, maar de rondreizende Johanna ging toch steeds vergezeld van enkele tientallen hovelingen, aangevuld met soldaten die waakten over haar veiligheid. Een dergelijke stoet kon onmogelijk ongezien Gent verlaten hebben. Hetzelfde geldt voor de terugkeer naar Gent, die volgens Romano Tondat zou hebben plaatsgevonden op 23 februari; Johanna en haar gevolg kunnen onmogelijk, zoals hij beweert, *in alle discretie* naar Gent zijn teruggekeerd en de stad zijn binnengetreten. We zetten ze even op een rijtje: ca. 2.500 Eeklonars, Gentse stadswachten bij haar vertrek, Gentse stadswachten bij haar terugkeer, de hofhouding van Johanna zelf, de medewerkers van Filips de Schone, het personeel in het Gentse Prinsenhof, eventuele getuigen op de heen- en terugweg Gent-Eeklo ..., allemaal hebben ze de kiezen op elkaar gehouden en het geheim niet onthuld! De dagen en weken na de geboorte niet, en ook vele jaren nadien niet. Nooit. Een 16e-eeuws complot waarin pakweg 3.000 tijdgenoten betrokken waren. De onopgehelderde

¹⁹ P. Stabel telt voor Eeklo in 1469 iets meer dan 2.000 inwoners (*op. cit.*, p. 7).

²⁰ L. Reynebeau, *op. cit.*, p. 129.

RENÉ VERMEIR

omstandigheden van de moord op J.F. Kennedy zijn klein bier in vergelijking met deze immense *cover-up*. Het mysterie van de verdwijning van de Rechtvaardige Rechters verzinkt erbij in het niets.

Ten slotte. Eind 1499-begin 1500 was Johanna in verwachting van haar tweede kind. Misschien wel een jongetje. Deze eerstgeboren zoon zou, als hij de eerste moeilijke dagen en weken na de geboorte zou overleven, gewis de erfgenaam worden van de Bourgondische Nederlanden. Misschien zou hij, net als zijn grootvader Maximiliaan, ook keizer worden van het Heilig Roomse Rijk. En op het Iberische Schiereiland tekende zich eveneens een opvolgings-scenario af. Johanna's enige broer Jan, erfgenaam van de koninkrijken Castilië en Aragon, was op 4 oktober 1497 overleden. Diens weduwe Margaretha was zwanger, maar het kind werd dood geboren. Daarmee was de mannelijke opvolgingslijn van de Trastámaras definitief uitgedoofd. De volgende in de rij voor de troon was Johanna's oudste zus Isabella, die gehuwd was met de Portugese koning Manuel. Maar ook zij stierf voortijdig, in het kraambed, op 24 augustus 1498. Haar pasgeboren zootje Miguel werd daardoor de erfopvolger voor de koninkrijken Castilië en Aragon. Of met andere woorden: er was nog één wachtende voor Johanna van Castilië. Mocht de kleine Miguel komen te overlijden, dan was Johanna van Castilië de erfopvolgster in Castilië en Aragon. En haar eerstgeboren zoon zou bijgevolg op zijn beurt de opvolger zijn. Mocht het tweede kind van Johanna en Filips een zoon zijn, was hij bijgevolg zeker de toekomstige landsheer in de Nederlanden, er bestond een goede kans dat hij het ook tot keizer van het Heilig Roomse Rijk zou schoppen, en het was bovendien hoegenaamd niet onmogelijk dat hij op een dag tevens koning van Castilië en van Aragon zou worden. Zoals overigens ook daadwerkelijk zou geschieden. Het ligt dus toch wel voor de hand dat Johanna's tweede bevalling in de best mogelijke omstandigheden zou moeten verlopen. Dat is ten andere ook de reden waarom ze zich reeds eind oktober 1499 op de bevalling begon voor te bereiden, door zich terug te trekken in een comfortabele vorstelijke residentie, in casu het Gentse Prinsenhof. Het is volstrekt ondenkbaar dat enkele dagen voor de geboorte - die medio februari 1500 elke dag werd verwacht, zoals blijkt uit de schikkingen getroffen door de Gentse stadsmagistraat - het leven van zowel de hoogzwangere Johanna als van de nog ongebornen spruit op het spel zou worden gezet. Want zoals Romano Tondat zeer terecht aanstipt, de verbindingen tussen Gent en Eeklo waren behoorlijk slecht. Het waren aardewegen, die tijdens deze periode van het jaar - de winterse februarimaand - moeilijk begaanbaar en berijdbaar waren. Een hobbelige en glibberige reis Gent-Eeklo heen en terug was echt wel het laatste waar het aartshertogelijk paar en zijn entourage aan dachten.

Waar is Karel dan geboren? In het Prinsenhof te Gent. Het is inderdaad zo dat de hofrekeningen, de zgn. *écroux*, voor de betrokken weken ontbreken. Maar er zijn voldoende bronnen die aantonen dat Johanna de weken en dagen voorafgaand aan en volgend op Karels geboorte te Gent verbleef. O.m. de Gentse stadsrekeningen zijn daaromtrent bijzonder duidelijk. Enkele uitgaven vervat

GEBOORTEPLAATS KEIZER KAREL

in de rekening van het schepenjaar 16 augustus 1499-15 augustus 1500 kunnen dit illustreren²¹. Op f. 46 lezen we dat *mynder gheduchter vrouwe ... binnen deser stede quam den 21en in octobre* [1499], een dag later gevolgd door haar echtgenoot Filips (f. 29v.). Op f. 77v. staat genoteerd dat aan Gillis vanden Bossche (gezel van de kleine neringen) en aan Hendrik vanden Zompele (gezel van de weverij), die *by laste vander wet* en elk bijgestaan door acht companen, in november-december 1499 de wacht hadden opgetrokken voor het Prinsenhof *ter bewaernesse van onser harder gheduchter vrouwe ende princesse*, in totaal 35 schellingen (sch.) 5 denieren (d.) groot (gr.) werd uitbetaald, te rekenen aan 5 d. gr. per wachter per nacht. Op *den 13 avont* (5 januari 1500) was het aartshertogelijk koppel zeker in Gent, want toen kregen ze van de stad wijn aangeboden (f. 32). Een kleine maand later komt het einde van de zwangerschap in zicht en wordt alles in gereedheid gebracht voor de feestelijkheden, want op 8 februari 1500 krijgt Jan de Vos van de stadsmagistraat opdracht alle nodige schikkingen te treffen voor de *processie generale ende vieringhen diemen doen zoude ten ghelighene van mynder gheduchter vrouwen ende princesse* (f. 79v.). Op Sint-Pietersdag 1500 (22 februari) wordt de geboorte elk ogenblik verwacht, want stedelijk boodschapper Jacob vande Weghe diende toen de *processie generale* aan te kondigen (f. 79v.). En dan zijn er de uitgaven op 23 februari, eveneens om het nieuws van de nakende geboorte kenbaar te maken: *sergeant* Jan de Brune werd die dag, *23a februarii*, naar de abt van de Drongense abdij gezonden (f. 51), terwijl stadsbode Colin Ghevaert op hetzelfde ogenblik vertrok met *brieven an diversche prelaten, edele ende ghegoedde van deser stede ende casselrye*; hij vertrok de *23en in sporcle* [februari] en kwam *den 2en in maerte* terug (f. 52v.). Tenslotte krijgen de twee (niet nader genoemde) personen die de *scepenen brochten de eerste blyde niemare ende tidinghe vander gheboorte van onsen jonghen prince binnen deser stede gheboren up sente Matthys avont* een flinke beloning (2 lb. 9 sch. 2 d. gr.) toegestopt (f. 30v.). Sint-Matthijsavond was de avond vóór het feest van Sint-Matthijs, dat werd gevierd op 24 februari. In de Archives Départementales du Nord te Rijsel (série B nrs. 2169 en 2173) trof H. Notteboom gegevens aan in verband met de geboorte zelf: op 7 februari 1500 zond aartshertog Filips boodschapper George de Dale naar de Henegouwse abdij van Anchin met het dringende verzoek de *anneau servant a l'alegement des femmes qui travaillent d'enfant* ter beschikking te stellen. Het instrument, *servant aux femmes enschainées pour la délivrance des enfants*, werd door twee religieuzen naar Gent overgebracht; ze verbleven er veertien dagen, tot na de bevalling van Johanna. Met het oog op de geboorte had Filips in december 1499 en januari 1500 tapijten, meubelen, juwelen en ander materiaal uit Rijsel naar Gent laten transporteren *pour servir tant a la gesine de ma dame l'archiduchesse comme au baptissement de l'enfant dont ma dame estoit lors enchainée*. De kamer waarin de hoogzwangere Johanna

²¹ Stadsarchief Gent, reeks 400, nr. 34.

verbleef, werd gedecoreerd door Pieter Van Waregem, *tapissier* van de aartshertog²². De bevalling diende te geschieden in medisch optimale omstandigheden, en uiteraard werd ook het comfort van de aartshertogin niet uit het oog verloren.

En na de gelukkige geboorte barstten de feestelijkheden los, vanaf 24 februari. Ze werden bijgewoond door vele honderden, zoniet duizenden mensen. Ook daarover laten de Gentse stadsrekeningen geen twijfel bestaan. Schaliedekker Martin Bekaert kreeg op de 24^{en} in *sporcle* een beloning omdat hij als eerste het heuglijke feit had gevierd op de toren van de Sint-Niklaaskerk (SAG, reeks 400, nr. 34 f. 31v.); erfscheider Ogier Impins ontving 57 lb. gr. voor het optrekken van een gaanderij tussen het Prinsenhof en de Sint-Janskerk waarlangs de doopstoet *ten kerstendomme van onsen jonghen prince hertoghe Karel gheboren binnen deser stede up sente Matthys avont* zou gaan (f. 86). Verhalende bronnen, zoals deze van hofchroniqueur Jean Molinet en van de factor van de rederijderskamer Sinte Barbara, Lieven Bautkens, beschrijven de viering in geuren en kleuren en bevestigen wat blijkt uit de archieven²³.

Op 24 februari of op 24 februari?

Karel V geboren te Eeklo? Laten we over deze fantaisistische hypothese maar voorgoed een kruis maken. Romano Tondat brengt hiervoor niet één hard bewijs of min of meer aanvaardbaar argument aan. Onderzoek in het Gentse stadsarchief en de Rijksel Archives Départementales du Nord toont net het tegenovergestelde aan, en bevestigt wat men al 500 jaar weet: dat aartshertog Karel in Gent geboren werd. Was Romano Tondats moeite dan een maat voor niets? Toch niet. Zijn hardnekkig Meetjeslands pleidooi heeft andere vorsers ertoe aangezet één en ander in detail te gaan bekijken, en dat heeft ertoe geleid dat achter de wedstrijd Gent-Eeklo definitief een punt kan worden gezet. Karel werd geboren in een gerieflijk vertrek van het Prinsenhof. Dat staat vast. Op 24 februari 1500. Of toch niet? Want tot tweemaal toe wordt in de geciteerde Gentse stadsrekening genoteerd (f. 30v. en f. 86) dat *onsen jonghen prince hertoghe Karel gheboren* [werd] *binnen deser stede up sente Matthys avont*. Werd Karel dan geboren op 23 februari 1500 (de avond vóór 24 februari), maar heeft men, zoals dr. J. Decavele dat suggereert, de waarheid een

²² H. Notteboom, 'Keizer Karel en zijn geboorte', in: *Heemkundige bijdragen uit het Meetjesland*, 14e jaargang (2000), pp. 108-109.

²³ G. Doutrepoint en O. Jodogne, eds., *Chroniques de Jean Molinet*, II (Brussel, 1935), pp. 468-471. Lieven Bautkens beschrijving van de feestelijkheden werden gepubliceerd in M. Van Vaernewyck, *Die warachtighe gheschiedenisse van allen gheloofweerdighe saken vanden alder onverwinnelijcsten ende alder moghensten keyser van Roomen, Carolus de vijfste van dien name, coninck van Spaengnen, etc.* (Gent, 1564), f. 5-7v.

GEBOORTEPLAATS KEIZER KAREL

beetje geweld aangedaan zodanig dat Karel officieel geboren werd op een heel bijzondere dag, namelijk een schrikkel-dag (cf. infra)? Was er een "echte" - vóór 24 februari en wie weet wel te Eeklo - en een "officiële" geboorte, en "werden de nuances in de feitelijkheid van waar en wanneer de prins in werkelijkheid geboren was, door de raadgevers van Filips de Schone als onbelangrijke details weggewuifd ten voordele van een hoger doel" zodanig dat de vorstelijke telg het licht zag op een "waarlijk glorieuze datum"²⁴?

Dr. Decavele heeft in zijn hoger geciteerde publicatie aangestipt dat het jaar 1500 een schrikkeljaar was, en dat 24 februari hierdoor een opmerkelijke dag was, want de 24e februari werd, nog steeds volgens J. Decavele, beschouwd als de extra-dag, en niet de laatste van die maand, de 29e februari. Dat 24 februari een sleutelmoment is, daarover ben ik het met dr. Decavele helemaal eens. Maar voor het overige liggen de zaken gecompliceerder. Want daar waar in de huidige tijdrekening, de schrikkel-dag wordt toegevoegd op het einde van de maand februari, en de dag met als datum "29 februari" dus de schrikkel-dag is, was dat tot de invoering van de Gregoriaanse Kalenderhervorming in 1582 anders: de schrikkel-dag werd toen ingevoegd na 23 en vóór 24 februari, maar kreeg geen eigen rangnummer. De schrikkel-dag was eigenlijk een *nummerloze* dag. Tot 1582 werd 22 februari in een schrikkeljaar gevolgd door 23 februari, en die werd op zijn beurt gevolgd door 24 februari, en 24 februari werd gevolgd door ... 24 februari, met daarna 25 februari. De datum "29 februari" bestond niet vóór de Gregoriaanse Kalenderhervorming, maar er was wel tweemaal, en achtereenvolgens, een 24 februari, wat maakt dat februari in een schrikkeljaar de facto uiteraard 29 dagen telde. Toch werden beide dagen van elkaar onderscheiden. Want 24 februari stond algemeen bekend als de *sextus Kalendas Martii* ("de zesde dag vóór de eerste dag van maart"), terwijl de in een schrikkeljaar ingelaste *nummerloze* dag werd aangeduid met de omschrijving *bis sextus Kalendas Martii*. Tot 1582 was de eerste 24e februari de *bis sextus*, en de tweede de *sextus*. Dat is de reden waarom een schrikkeljaar vandaag nog in het Frans als *une année bissextile* wordt aangeduid.

Wat dan met de geboorte van Karel op *sente Matthys avont*? In een schrikkeljaar werd het feest van Sint-Matthijs, net als altijd, gevierd op de *sextus Kalendas Martii*, de zesde dag vóór de eerste dag van maart²⁵. Sint-Matthijsavond viel hierdoor op de *bis sextus*, de eerste van de twee "24e februari's". Het bijzondere van deze datering is overigens niet aan de aandacht van de tijdgenoot ontsnapt: Jean Molinet noteerde in zijn *Chroniques* dat de geboorte van Karel geschiedde *par ung lundi, que bixeste eschey, le xxxiiie jour de febvrier ...*, en wel *à l'heure de xve heure en la lvie minute*, om

²⁴ J. Decavele, 'Waarom "moest" Keizer Karel ...', pp. 32; zie ook Notteboom (H.), 'Keizer Karel en zijn geboorte', pp. 109-110.

²⁵ Eg.I. Strubbe en L. Voet, *De chronologie van de Middeleeuwen en de Moderne Tijden in de Nederlanden* (Antwerpen-Amsterdam, 1960), p. 32, 37 en 45.

RENÉ VERMEIR

15u.56, aldus een wel heel precieze Molinet²⁶. En ene Egidius Delphus toonde in zijn gelegenheidsgedicht *De anno, die et hora nativitatis Caroli imperatoris* eveneens aan dat hij er zich perfect van bewust was dat het *tuncque bissextus erat*²⁷. Er is dan ook niets bevreemdends aan de *eerste blyde nieuware ende tidinghe vander gheboorte van onsen jonghen prince binnen deser stede gheboren up sente Matthys avont* in de Gentse stadsrekeningen. Integendeel, dat was heel accuraat: Karel werd geboren op de *bis sextus* 24 februari, en de feestelijkheden in de stad gingen van start op de *sextus*, 24 februari. Het is ten andere opvallend, en naar alle waarschijnlijk was dat om een eventuele verwarring bij voorbaat uit de wereld te helpen, dat men de geboortedag aanduidde met *sente Matthys avont*, terwijl de dag voordien in de bronnen de *23en in sporcle* is, en de dag nadien, wanneer schaliedekker Martin Bekaert de Sint-Niklaastoren beklimt, de datering *24en in sporcle* krijgt. Karel werd geboren op de *bis sextus*, de dag die niet op de kalender voorkwam.

²⁶ G. Doutrepoint (G.) en O. Jodogne, eds., *Chroniques*, p. 468. Dat de *bis sextus* toen inderdaad viel op een maandag, wordt ook geconfirmeerd door H. Grotenfend, *Taschenbuch der Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit* (Hannover, 1960), p. 200.

²⁷ A.G.B. Schayes, *Dagboek der Gentsche Collatie (1446-1515)*, (Gent-Rotterdam, 1842), p. 506.

WELKE TAAL SPRAK KEIZER KAREL?

door Luc De Grauwe
Universiteit Gent

In het jaar 1369 werd de grondslag gelegd voor de eenmaking van de Nederlanden, door het huwelijk van Filips de Stoute, hertog van het Franstalige Bourgondië, met de enige dochter en erfgename van de graaf van Vlaanderen, Margaretha van Male. Filips' zoon Jan zonder Vrees leerde de taal van dat graafschap, die daar en toen "Dietsc(h)" werd genoemd, en hij nam bovendien een Dietse wapenspreuk aan: "Ic hou". Hij zorgde er ook voor dat zijn zoon Filips de Goede - die in 1430 Brabant, in 1433 Holland en Zeeland verwierf - en zijn kleinzoon Karel de Stoute de taal goed leerden spreken¹. De schoonzoon van deze laatste, keizer Maximiliaan I van Oostenrijk, keizer van het Heilige Roomse Rijk, maakte zich de twee talen van het gebied van zijn vrouw Maria van Bourgondië eigen: het Frans en het Diets². En volgens historicus Rob van Roosbroeck drong hij er op zijn beurt bij zijn eigen kleinzoon en latere opvolger Karel V (de Ie in Spanje; Keizer Karel) op aan, eveneens de "Vlaamse" taal te leren³.

Van de keizer werd gezegd, dat hij "*voor het gebed het Spaans gebruikte, in het gesprek met vorsten het Italiaans, bij vrouwen het Frans, ten overstaan van soldaten het Duits*". Van deze vroege legendarisch-anekdotische uitspraak uit de 17e eeuw bestaan tot in de 19e eeuw verschillende varianten; in een langere ervan heet het, dat Karel "germanice = Duits" wenste te gebruiken wanneer hij met iemand op dreigende of tamelijk barse toon te spreken had omdat deze taal helemaal dreigend, bars en heftig ("minax, aspera ac vehemens") is.

¹ Zie over de talenkennis van de Bourgondische hertogen in 't algemeen M.C. van den Toorn/W.J.J. Pijnenburg/J.A. van Leuvensteijn/J.M. van der Horst (red.), *Geschiedenis van de Nederlandse Taal*, Amsterdam 1997, p. 166; J.W. de Vries, R. Willemys, P. Burger, *Het verhaal van een taal. Negen eeuwen Nederlands*, Amsterdam 1993, p. 51. Details bij R. Willemys, "Taalpolitiek in de Bourgondische tijd", in: Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde 1994, p. 162-177; C.A.J. Armstrong, "The Language Question in the Low Countries: the Use of French and Dutch by the Dukes of Burgundy and their Administration", in: Dez., *England, France and Burgundy in the Fifteenth Century*, London 1983, p. 189-212.

² *Het verhaal van een taal*, ibidem.

³ Rob. van Roosbroeck, in: Twintig eeuwen Vlaanderen, deel 2: Geschiedenis van Vlaanderen: II, Hasselt 1972, p. 189v.

En nog een andere variante zegt, dat hij enkel Duits tegen de paarden sprak⁴. De historicus en gewezen stadsarchivaris van Gent, Johan Decavele, schrijft dan weer: "Buiten het Frans leerde hij wat Latijn, kende een mondvol Vlaams, en zou pas later Spaans en Duits leren"⁵. Nog een ander zegt dat hij "vloeiend Nederlands (vermoedelijk Gents), Frans, Castiliaans en Italiaans "⁶ sprak. Het is maar een kleine greep uit een paar publicaties over de keizer, waarin zijn talenkennis overigens slechts in heel beperkte mate ter sprake komt. De uitspraken over zijn talenkennis zijn niet enkel zeer uiteenlopend, maar ook zeer tegenstrijdig. Volgens zijn moderne biograaf Karl Brandi voelde hij zich meer aangetrokken door lichaams oefeningen dan door boeken en talen⁷. Maar anderzijds schrijft men hem het dictum toe: "*Zoveel talen men kent, zoveel keren is men mens*"⁸.

Van de Romaanse talen kunnen we wel zeker zijn: **Frans** was sowieso reeds in de Bourgondische tijd, in het graafschap Vlaanderen zelfs daarvoor reeds, bij en door toedoen van de landsheren, een belangrijke taal naast de volkstaal. Frans was ook de taal waarin Karel zijn briefwisseling voerde met zijn zussen en met hoge ambtenaren zoals Perrenot de Granvelle, Gattinara en zijn leermeester Guillaume de Croy, heer van Chièvres⁹. Hij schreef er ook zijn memoires in en las er in zijn levensavond, met bijzondere toestemming van de Inquisitie, de Bijbel in¹⁰. **Castiliaans** was de taal van het koninkrijk op het Iberische schiereiland waarover Karel (daar de Eerste van die naam) reeds één jaar na zijn meerderjarigheid, op zestienjarige leeftijd begon te heersen, waar

⁴ Zie voor deze anekdoten en Karels talenkennis in 't algemeen H. Weinrich, *Wege der Sprachkultur*, Stuttgart 1985, p. 181-192: "Sprachanekdoten um Karl V."; A. Borst, *Der Turmbau von Babel*, Band III/1, Stuttgart 1960, p. 1140-1142; H. Lox, *Van stropdragers en de pot van Olen. Verhalen over Keizer Karel*, Leuven 1999, p. 146v. 247-250; *Het verhaal van een taal*, p. 59; zie verder onze noot 7 en A. Kohler in de catalogus bij de prestigieuze tentoonstelling "Carolus. Keizer Karel V 1500-1558" (coördinatie H. Soly en J. Van de Wiele), Gent 1999, p. 43-45; Paul Van Peteghem, art. "Karel V" in: Nationaal Biografisch Woordenboek, deel 14, Brussel 1992, kol. 311-349, vooral kol. 312. 319v.; Wim Blockmans, *Keizer Karel V 1500-1558. De utopie van het keizerschap*, Leuven 2000, p. 27v. - Met dank aan Torsten Leuschner.

⁵ Johan Decavele, *Keizer tussen stropdragers. Karel V 1500-1558*, Leuven 1990, p. 15. Vgl. Dez., "Karel V in de geschiedschrijving", in: R. Hoozee (e.a.) (redd.) *Mise-en-scène. Keizer Karel en de verbeelding van de 19de eeuw*, Antwerpen/Gent 1999, p. 67-79 (met verdere literatuur).

⁶ Rolf Falter, "De schijngestalten van keizer Karel" in *De Standaard der Letteren*, 7.3.99, p. 6v. (hier p. 7c).

⁷ Karl Brandi, *Kaiser Karl V. Werden und Schicksal einer Persönlichkeit und eines Weltreiches*, München 1937; zie de herdruk Frankfurt [a.M.] 1979, p. 39; over Karels taalgebruik zie het register aldaar p. 551b.

⁸ H. Lox, p. 249, met verwijzing naar het werk van de historicus A. Henne.

⁹ Van Roosbroeck, *ibidem*.

¹⁰ A. Borst, p. 1141.

WELKE TAAL SPRAK KEIZER KAREL?

hij bij voorkeur verbleef en waar hij ten slotte, drie jaar na zijn merkwaardige troonsafstand, ook gestorven is (in 1558 bij San Jerónimo de Yuste). In **Italië** dan weer heerste hij over Milaan en het omliggende Lombardije, over Napels, Sicilië en Sardinië.

In Spanje, Frankrijk en Italië werd de keizer trouwens door oorlogen, opstanden en andere problemen nogal wat opgehouden. In elk geval schijnt zijn Spaans beter te zijn geweest dan zijn Italiaans en deze twee beter dan zijn Latijn¹¹. Blijven dus nog de uitspraken over Germaanse talen: Vlaams (eventueel slechts een mondvul daarvan), Gents en **Duits**.

Beginnen we met dit laatste. Tot de van zijn grootvader geërfde Habsburgse landen behoorden het huidige Oostenrijk (zonder Burgenland en Salzburg - de latere Wolfgang Amadé Mozart is een geboren Salzburger, geen Oostenrijker!), maar mét het huidige Zuid-Tirol en Slovenië. Vanaf 1526 verwierf hijzelf het genoemde Burgenland, het gebied van de huidige Tsjechische Republiek (Bohemen en Moravië) en het thans Poolse Silezië. In dit Middeneuropese gebied had de Habsburgse kanselarij van Maximiliaan in de 15e/16e eeuw een eerste, zij het regionaal en tot de schrijftaal beperkt gebleven aanzet gegeven tot een gezamenlijke taalnorm voor het zogenaamde "Hoogduits", die door Karels tijdgenoot en religieuze antagonist Maarten Luther hogelijk geroemd werd¹². Deze taalvorm *-die gemeine teutsch* genoemd - had namelijk in het Heilig Roomse Rijk veel invloed op een andere belangrijke kanselarijtaal, die van het geografisch noordelijk aansluitende Saksische (of beter Oppersaksische) gebied, waar Luther zelf werkte. De reformator zegt zelf, dat de verbinding van deze twee taalvormen de "*communissima lingua Germaniae* = die gemeinste deutsche Sprache" had opgeleverd en dat die overal in het Rijk werd nagevolgd en door iedereen begrepen¹³. Taalkundigen spreken hier van een "ostmitteldeutsch-ostoberdeutsche Schreiballianz"; het laat meteen al zien, dat er blijkbaar méér "Duitse" talen waren.

Karel nu toonde voor zulk streven naar een nationale taal geen interesse meer¹⁴; volgens sommigen zou hij zelfs geen Duits in de zin van Hoogduits gekend hebben. De bekende Duitse linguïst Harald Weinrich zegt dan weer, dat hij weliswaar Duits sprak, maar dit nauwelijks onderscheidde van zijn "Vlaams" - een interessante gedachte, waar het nog moeten over hebben¹⁵.

¹¹ H. Weinrich, p. 185v.

¹² Vgl. (ook voor hetgeen volgt) in de recentste overzichtsliteratuur vooral P. von Polenz, *Deutsche Sprachgeschichte vom Spätmittelalter bis zur Gegenwart I*, Berlin/New York, 2., überarbeitete und ergänzte Auflage 2000, p. 161v., met verdere literatuurverwijzingen p. 181v. Zie ook onze noot 28.

¹³ Von Polenz, p. 166.

¹⁴ Von Polenz, p. 104 en p. 162.

¹⁵ H. Weinrich, p. 185.

Karel had in elk geval het bestuur van zijn Oostenrijkse erflanden reeds twee jaar na zijn verkiezing tot Rooms keizer (1519) aan zijn broer Ferdinand overgelaten, die hem trouwens ook in het Rijk moest vertegenwoordigen. Met het "Duits tegen de paarden" uit de legende zal dus wel een andere taal bedoeld zijn - en daar moeten we het nu uitvoerig over hebben.

Tot ca. 1550, dus tot kort voor Karels troonsafstand en dood, was de onbetwistbaar meest gebruikte benaming van wat vanaf 1500 daarnaast ook *Nederlands* werd genoemd en na 1550, zowat drie eeuwen lang, met name in Hollands Gouden Eeuw, bij voorkeur *Nederduits* - die onbetwistbaar meest gebruikte benaming dus was eenvoudigweg... *Duits*!¹⁶ Niet zelden vindt men in de periodes van Renaissance en Barok minstens twee, soms zelfs de drie termen samen in de vaak lange titels, die men sedert de toen nog recente uitvinding van de boekdrukkunst de van de pers rollende werken placht mee te geven. Een mooi voorbeeld stamt uit het Zeeuwse Middelburg, waar in 1591 verschijnt:

"Het boeck der Psalmen Wt der Hebreisscher sprake in *nederduytschen* dichte ... overgeset. Mitsgaders de heylige schriftuerlicke lofsangen vyten ouden enden nieuwen Testamente bij een getogen, ende oock in *nederlant-schen* dichte... Mit elck sijnen text van woerde te woerde daer tegen ouer, int *duytsche* gestelt, Doir Philips van Marnix [van Sint-Aldegonde]".

De term *duytsch* is in feite de rechtstreekse voortzetting van de middeleeuwse benaming voor de Germaanse dialecten -van een eenheidstaal kon nauwelijks worden gesproken - in onze gewesten, de Bourgondische "landen van herwaarts over" (gezien vanuit Brussel, vanwaaruit ze geregeerd werden). Wij hebben wel allemaal op school gehoord van "Diets", maar men vergeet niet dat deze vorm met *-ie-* beperkt was tot het graafschap Vlaanderen (het belangrijkste in de middeleeuwen) en verder tot Zeeland (taalkundig gaan Vlaams, vooral West-Vlaams en Zeeuws ten nauwste samen, ook nu nog) en tot de streek van Brussel in het zuidwesten van het hertogdom Brabant. Maar andere gewesten zoals Holland, Utrecht en het huidige Limburg zegden met een klankvariant *duits(ch)*. Het moderne woord *Duits* = *Deutsch* voor de taal van onze oosterburen is net hetzelfde. Al deze vormen zijn een afleiding van een Oudgermaans woord *theoda*, dat 'volk' betekent. Sedert de Karolingische tijd reeds (einde 8e eeuw en verder) wordt daarmee de Germaanse volkstaal in 't algemeen aangeduid i.t.t. het Latijn en de daarvan afgeleide, aangren-

¹⁶ Vgl. Voor hetgeen volgt L. de Grauwe, "Das historische Verhältnis Deutsch-Niederländisch 'revisited'. Zur Nicht-Existenz von Einheitsarealen im Sprachbewußtsein des Mittelalters und der beginnenden Neuzeit", in: *Amsterdamer Beiträge zur Älteren Germanistik* 35 (1992), p. 191-205; daarmee instemmend von Polenz (zoals in noot 12), p. VII. 84. 100v. Zie thans ook L. de Grauwe, "'Oem, walschedi? Spreect jeghen mi in dietsche'" (Reynaert I, 1458-60). Zu den Eigenbezeichnungen der Volkssprachen in den Niederlanden im hohen Mittelalter", in: *The Dawn of the written Vernacular in Western Europe (International Colloquium 17.-20.5.2000)*, *Mediaevalia Lovaniensia* (verschijnt in Leuven 2000/2001).

WELKE TAAL SPRAK KEIZER KAREL?

zende Romaanse volkstaal (het latere Frans én Italiaans), die eveneens met slechts één term werd benoemd, namelijk *wals(ch)/welsch*. Van een verdere differentiatie van talen (Duits/Nederlands enerzijds, Frans/Italiaans anderzijds) was in dat tweetalige rijk der Karolingen nog geen sprake. Zelfs nog ten tijde van Karel V werden Spaans (Castiliaans) en Portugees nog beschouwd als varianten van dezelfde taal, want de vrouw waarmee hij in 1526 trouwde, Isabella van Portugal, werd “de nuestra nación y de nuestra lengua” genoemd¹⁷. Wel kende men al vroeg strikt regionale benamingen voor streek-talen zoals “le françois” voor het Romaanse dialect van het “Ile de France” en “lingua toscana” voor de streek van Florence - waaruit later de twee grote Romaanse standaardtalen zullen ontstaan. En desgelijks maakte op het einde van de 13de eeuw Jacob van Maerlant bij ons reeds het onderscheid tussen “vlaems, brabant ende zeeuws” - maar het is duidelijk dat al deze namen secundair zijn afgeleid van de gebiedsnaam waarnaar ze verwijzen: *vlaems* van Vlaanderen, enz. Heel anders lag het met *diets(c)/duits(c)/deutsch*, dat, zoals gezegd, een heel algemene term was met de betekenis ‘taal van het volk’.

Die al te brede toepassing moest vroeg of laat in een enerzijds steeds meer gecentraliseerd en anderzijds mobiel rakende wereld wel tot verwarring leiden, en het spreekt vanzelf dat met de toenemende verzelfstandiging van de Lage Landen aan de zee én hun langzaam voortschrijdende unificatie de nood aan een specifiekere taalbenaming zich deed gevoelen. Dit werd dan bij ons *Nederduits* of *Nederlands*. De politieke, de staatkundige ontwikkeling ging hier duidelijk voorop; pas daarop volgde de uitkristallisering van aparte algemene eenheids- en standaardtalen (in ons geval Nederlands vs. Duits), waarbij rijksgrenzen ook taalgrenzen beginnen te worden. Het is een lang fasenproces, dat overal in het Europa van de Renaissance te bespeuren valt en pas in de Romantiek bij de definitieve totstandkoming van de nationale staten zijn beslag krijgt: Frankrijk, Engeland en Spanje liepen voorop, de Noordelijke Nederlanden volgden, Duitsland en Italië waren de hekkensluiters¹⁸. En bij dit alles speelt natuurlijk ook het taalbewustzijn een niet te onderschatten rol. De vraag is nu, hoe zit het daarmee ten tijde van Keizer Karel en bepaaldelijk bij hemzelf? Kunnen we niet zo achterhalen wat voor Germaans hij nu eigenlijk sprak?

We wezen er al op dat Harald Weinrich er vanuit ging, dat zijn Duits nauwelijks van zijn “Vlaams” (tussen aanhalingstekens) te onderscheiden viel. En

¹⁷ Zie Manuel Alvar, “Carlos y la lengua española”, in: *Homenaje a Hans Flasche. Festschrift zum 80. Geburtstag*, hg. von Karl-Hermann Körner und Günter Zimmerman, Stuttgart 1991, p. 417-435, hier p. 423 met noot 23 (met dank aan Paul van Peteghem, Nijmegen).

¹⁸ Een mooi overzicht van de standaardisatie in de ons omringende landen vindt men in M.J. van der Wal, *De moedertaal centraal. Standaardisatie-aspecten in de Nederlanden omstreeks 1650*, Den Haag 1995, p. 5-21 (“De Europese context”).

dan was er vervolgens het onloochenbare feit dat tot 1550 ook de Nederlanders (in ruime zin) hun taal meestal *Duitsch* noemden. Combineren we deze beide gegevens, dan mag men daaruit besluiten, dat er in die tijd nog steeds geen scherp bewustzijn bestond van twee aparte talen Duits en Nederlands. Dat wordt bevestigd door een aantal eminente geleerden uit die periode zelf, zoals de bekende uit Brugge afkomstige wiskundige SIMON STEVIN, die in 1586 - één jaar na de val van Antwerpen - in Leiden een pleidooi voor onze taal liet publiceren onder de titel "*Vytspraeck vande Weerdicheyt der Duytsche Tael*" (uyspraeck = elogium). In dit betoog en in andere geschriften prijst hij de eigen taal boven de Romaanse talen als het Frans, het Italiaans en het Spaans en hij wil er als purist ook geen leenwoorden uit overnemen, maar hij doet iets dergelijks niet met het zogenaamde Hoogduits. Moderne taalkundigen zien daarin terecht een bewijs, dat voor Stevin Neder- en Hoogduits zoniet één taal, dan toch minstens varianten (variëteiten) van één en dezelfde taal zijn¹⁹. Hetzelfde zien we reeds twee jaar eerder bij de auteur van de beroemde verhandeling "*Twe-spraack vande Nederduitsche Letterkunst*", uitgegeven door de Amsterdamse rederijderskamer "In Liefde Bloeyende" in het jaar 1584 - een jaar voor Antwerpens val. De auteur ervan, vermoedelijk Hendrik Laurensz Spiegel²⁰, enceneert daarin volgende dialoog:

R. ghy zeyde flux dat de Duytse taal by haar zelve bestaat/ick heb my wel laten segghen dat onze spraack uyt het Hooghduyts zou ghesproten zyn.

G. Ick spreecck [...] int ghemeen vande duyts taal/die zelve voor een taal houdende/doch dat de zommighe wat te hoogh/andere wat te laegh spreken/ [...] / wel iet wat inde uytspraack verschelende/ maar zo niet of elck verstaet ander zeer wel/ tis kenlyck dat de Griexe taal/die zo waard gheacht is/ooock haar verscheyden *Dialectos* had.

De "Twe-spraack heeft het navenant over "wij duytschen", Stevin over "*gantsch Duytslant*" en beide denken daarbij primair wel aan de Nederlanden. De uit Dessau in Saksen-Anhalt afkomstige purist Philipp von ZESEN, die

¹⁹ Vgl. bijv. B.C. Damsteegt, "Simon Stevin: taalspiegeling en taaldaad", in: M. Wildiers e.a., *Tussen intuïtie en weten, zes grote denkers op het raakvlak tussen exacte en geesteswetenschappen*, Muiderberg 1982, p. 27-46, hier p. 32: "voor Stevin en zijn tijdgenoten [vormden] het 'Duytsch' of 'Nederduytsch' en het Hoogduits één taal".

²⁰ Vgl. L. Peeters, "Auteurschap en tekst van 'Spiegels' Twe-spraack (1584)", in: G.R.W. Dibbets, J. Noordegraaf, M.J. van der Wal (ed.), *Taalopbouw als Renaissance-ideaal*, Amsterdam [1989], p. 40-50. Voor de tekst zie de uitgave van W.J.H. Caron, *Hendrik Laurensz. Spiegel, Twe-spraack, Ruygh-bewerp, Rederijck-kunst* (= Trivium Nr. III), Groningen 1962, hier p. 62v. Zie over deze betekenis van de term "Duits" G.R.W. Dibbets "'Duits' und Hochdeutsch bei niederländischen Grammatikern des 16. und 17. Jahrhunderts", in: *Beiträge zur Geschichte der Sprachwissenschaft* 2 (1992), p. 19-40, hier p. 21-27.

WELKE TAAL SPRAK KEIZER KAREL?

27 jaar in de Nederlanden verbleef, prijst in zijn "Beschreibung der Stadt Amsterdam" (1664) Spiegels "eifer zur reinligkeit der Deutsche Muttersprache"²¹. Het is dus duidelijk, dat de Nederlander Spiegel zowel als de Duitser von Zesen het allebei in feite hebben over eenzelfde moedertaal, weliswaar met varianten.

De vraag is nu: hoeveel varianten?²² Het antwoord is complexer dan men zou denken. Het aantal is zeker niet beperkt tot wat in de oude desbetreffende vindplaatsen (die reeds uit de 15de eeuw dateren) heet: *Nederlands Duits* vs. (jawel) *Overlands Duits*; *dat neder duitsch* vs. *dat hoghe duitsch*, dat laatste in een Hollands brevier uit 1457:

"Dese oefeninghe is ghetoghen vanden hoghen duitsche int neder duitsche" en ten slotte, in verkorte (zogenoemd elliptische) constructies, *Nederlands* versus *Duits* (maar het had evengoed *Duits* versus *Overlands* kunnen worden).

Maar met deze tweedeling is de taalgeografische kous zeker niet af. Men mag niet uit het oog verliezen, dat -zoals gezegd- het uniformerings- en standaardiseringsproces van de beide huidige talen in Keizer Karels tijd en nog een hele poos daarna nog lang niet afgesloten was. Men dacht en sprak meestal nog in zeer regionale termen. Onze verschillende Nederlandse gewesten stonden weliswaar sedert de Bourgondische tijd onder dezelfde landsheer (of landsvrouw), maar die bleef vooreerst graaf van Vlaanderen, hertog van Brabant enz. enz. En historisch onderzoek²³ heeft uitgewezen dat in de afgescheiden Noordelijke Provinciën (waar notabene de grondslag werd gelegd van het moderne Nederlands, niet zonder de substantiële inbreng van Brabantse en Vlaamse geloofsvluchtelingen) - dat in het Noorden dus tot zelfs helemaal het einde van de 18de eeuw - in het hele ancien régime m.a.w. - een bepaalde, blijkbaar onuitroeibare vorm van provincialisme bleef bestaan: de soevereiniteit lag bij de gewestelijke Staten, het bovengewestelijk gezag van

²¹ L. Peeters, p. 48.

²² Vgl. voor hetgeen volgt opnieuw L. de Grauwe 1992 (zoals in noot 16).

²³ Vgl. de vrij uitvoerige samenvatting van de externe taalgeschiedenis van het Vroegnieuwnederlands (circa 1550-1650) door J.A. van Leuvensteijn, in: M.C. van den Toorn e.a. (red.), *Geschiedenis van de Nederlandse taal*, p. 227-272. - Vgl. voor de geschiedenis van het nationale bewustzijn ook L. Wils, *Van Clovis tot Happart. De lange weg van de naties in de Lage Landen*, Leuven/Apeldoorn 1992, hier p. 59-95 (ook met toegevoegd wetenschappelijk apparaat, als *Histoire des nations belges*, Gerpines, 1996); E.H. Kossmann, *Een tuchteloos probleem. De natie in de Nederlanden*, Leuven 1994; Piet Avonds, "Beschouwingen over het ontstaan en de evolutie van het samenhorigheidsbesef in de Nederlanden (14de-19de eeuw)" in: *Cultuurgeschiedenis in de Nederlanden van de renaissance naar de romantiek. Liber amicorum J. Andriessen s.j., A. Keersmaekers en P. Lenders s.j.*, Leuven 1986, p. 45-58, waar aan Brabant (veeleer dan aan Vlaanderen) de spilfunctie bij de ontwikkeling van dat besef in de Zuidelijke Nederlanden wordt toegekend.. Zie thans ook Jean Stengers, *Histoire du sentiment national en Belgique des origines à 1918*. Tome 1: *Les racines de la Belgique*, Bruxelles 2000, vooral hoofdstukken IV-VII.

de Staten-Generaal was meer schijn dan wezen. Zo iets kan nauwelijks bevorderlijk zijn geweest voor de ontwikkeling en verspreiding van een eenheidstaal. Zeker nog in de 15de eeuw gebruikte elk gewest zijn eigen streektaal als bestuurstaal, en in de Staten-Generaal was dat tot 1582 jawel ... het Frans! En nog in zijn laatste regeringsjaar ging er op 7 mei 1555 een octrooi uit van Keizer Karel, waarin voor het bekleden van zog. "Officiën" (ambten) in Holland wordt vereist, dat "*die geene die uyt die voorsz[eide] Landen van herwaerts-over gebooren zijn, die Duytsche sprake, die men in Hollant gebruyckt, kunnen, verstaen ende spreecken [sullen]*"²⁴. In de niettemin talrijke uitspraken over "*onze gemeene Duytse sprake*" (zo de Nationale Synode van 1586 in Den Haag m.b.t. een geplande nieuwe Bijbelvertaling) of "*in gemeyn Nederlantsch duytsch*" (zo reeds het titelblad van de Doopsgezinde Bijbel in de vluchtelingengemeente Emden 1558) moet "gemeen" niet als "gemeenschappelijk", maar als "volkstalig, in de taal van het gemeen = het gewone volk" worden begrepen, in tegenstelling tot het Latijn. Met een stevige korrel zout moet ook het begrip "het gemene vaderland" worden verstaan. In een artikel met de veelzeggende titel: "Des Prinzen Vaterland? Wilhelm I. von Oranien zwischen Reich, Deutscher Nation und den Niederlanden" noemt de historicus Georg Schmidt dit "het meest gebruikte maar tegelijk vaagste" begrip in de toenmalige politieke context²⁵. Hij wijst erop dat, ondanks het

²⁴ Dat de ambtenaren de landstaal zouden kennen, werd reeds in de Bourgondische tijd door de onderdanen bedongen: zie bijv. W.P. Blockmans (red.), *Het algemene en de gewestelijke privilegiën van Maria van Bourgondië voor de Nederlanden* (= Standen en Landen LXXX), Kortrijk-Heule 1985, vooral p. 91 [4 en 6] en 134 [16]. - Voor dit en verdere citaten zie A.A. Weijnen, *Het Algemeen Beschaafd Nederlands historisch beschouwd*, Assen 1974, p. 1-10 (hier p. 6v.); zie hierbij ook de kanttekeningen van G. Geerts, "De standaardisering van het Nederlands in de 17de eeuw", in: *Taal en Tongval* 28 (1976), p. 59-63. Vgl. (ook voor al het volgende) de uitvoerige studie van L. Van den Branden, *Het streven naar verheerlijking, zuivering en opbouw van het Nederlands in de 16de eeuw*, Gent (KANTL) 1956; J.W. Muller, *Over Nederlandsch volksbesef en taalbesef*, Utrecht 1915 [al zeer nuchter en realistisch voor zijn tijd !]; D.M. Bakker-G.R.W. Dibbets, *Geschiedenis van de Nederlandse taalkunde*, Den Bosch 1977 (vooral de hoofdstukken 2 en 3 over de 16de en 17de eeuw, p. 23-63); G.R.W. Dibbets [zoals in noot 20]; M. Van der Wal-C. van Bree, *Geschiedenis van het Nederlands*, Utrecht 1992, p. 179-231 (met literatuur p. 438-442); K.-P. Lange, "Die Begriffe 'Nederlandsch' und 'Nederduitsch' zur Ausdifferenzierung des niederländischen Selbstverständnisses", in: M. Prangel-H. Westheide, *Duits(land) in Nederland. Waar ligt de toekomst van de Nederlandse germanistiek ?*, Groningen 1988, p. 72-81.

²⁵ G. Schmidt, "Des Prinzen Vaterland ? Wilhelm von Oranien (1533-1584) zwischen Reich, deutscher Nation und den Niederlanden", in: R. Merville e.a., *Deutschland und Europa in der Neuzeit. Festschrift für K.O. Freiherr von Aretin*, 1. Halbband, Stuttgart 1988, p. 223-239, hier p. 225 (met dank aan T. Leuschner). Vgl. ook de artikelen van S. Groenveld ('Natie' en 'patria' bij zestiende-eeuwse Nederlanders, p. 55-81) en K. Tilmans (De ontwikkeling van een vaderland-begrip in de laat-middeleeuwse en vroeg-moderne geschiedschrijving van de Nederlanden, p. 7-53, vooral p. 38-46 over Brabant en Vlaanderen) in: N.C.F. van Sas (red.), *Vaderland. Een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw*, Amsterdam 1999; Joep Leerssen, *Nationaal denken in Europa. Een cultuurhistorische schets*, Amsterdam 1999, vooral p. 29 (over Diets/Duits en Willem van Oranje).

WELKE TAAL SPRAK KEIZER KAREL?

herinrichten van de "Bourgondische Kreits" binnen het Hl. Roomse Rijk in 1548, die de Nederlanden (inclusief Vlaanderen en Artois, die voorheen Franse lenen waren geweest, en inclusief de door Karel zelf verworven noordoostelijke provinciën) als Habsburgse erflanden nauwer samenbond, noch de Keizer noch zijn vertrouweling Oranje de bedoeling hadden, deze kroonlanden van het Rijk af te splitsen. Oranje wilde tegelijk zelfs "den koning van Hispanien", de Habsburger Filips, altijd blijven "eren" als landsheer van alle Nederlanden, zoals het in het "Wilhelmus" luidt. Maar het onduidbare optreden van de gehate Alva enerzijds, het uitblijven van steun vanwege de Duitse vorsten anderzijds dreven Oranje ten slotte tot de droom van een zelfstandige en religieus tolerante staat van 17 Provinciën - ook in die dubbele droom werd hij uiteindelijk bedrogen. Hoewel hij "van Duitsen bloed" was (we weten ondertussen dat dat eenvoudigweg Germaans betekent, waarbij de tegenstelling Nederlands-Duits nog irrelevant was), was ook *zijn* omgangstaal het Frans, ook met zijn kinderen. "Zijn Nederlands en zijn Duits waren moeilijker te verstaan", zoals Van Roosbroeck schrijft²⁶. Een kwart millennium eerder hadden de hertogen van Brabant, waaronder Jan I, zich evenmin van het Duitse Rijk willen afsplitsen, maar er zich integendeel als machtige vorsten willen opwerpen.²⁷

Maar nu voor de laatste maal en tot slot terug naar Keizer Karels tijd. We weten nu, dat er tussen de Nederlandse en de Duitse streektalen geen scherpe scheiding bestond; zij vloeiden (en vloeien nog steeds!) van de Noordzee tot de Alpen langzaam in mekaar over: ze vormen m.a.w. een continuum. Dat betekent natuurlijk niet, dat een dialectsprekende West-Vlaming en een dito Oostenrijker mekaar zo maar hadden kunnen verstaan, maar ze wisten ergens dat ze allebei Germaans, geen Romaans spraken. We weten verder ook, dat er, hier zowel als daar, nog geen gestandaardiseerde eenheidstalen bestonden. "Die gemeine teutsch" van keizer Maximiliaan is primair niet in supraregionale zin te verstaan, maar meer in sociale en stilistische zin als 'algemeen ver-

²⁶ Van Roosbroeck (zoals in noot 3), p. 189v.

²⁷ Vgl. P. Avonds, "Brabant en Limburg 1100-1403", in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. 2, Haarlem 1982, p. 452-482, hier p. 465: "Goed beschouwd moet men tot de conclusie komen dat het relatief gering blijvend effect van de Rijkspolitiek van de hertogen, zeker in de 14de eeuw, niet te wijten is aan hun wil om zich van het Rijk los te maken, zoals wel eens wordt beweerd. Het tegendeel is waar [...]. Zij hoorden bij Duitsland en wilden dat ook blijven [...]. Met het aan de macht komen van de Bourgondiërs in Brabant in het begin van de 15de eeuw, werd een streep gezet onder de hertogelijke pogingen tot integratie van Brabant in het Duitse Rijk. [...] Zo zou men kunnen stellen dat de 14de eeuw van doorslaggevende betekenis is geweest voor het latere België". - Zie ook J. Goossens (ed.), *Woeringen en de oriëntatie van het Maasland*, Hasselt 1988.

staanbaar, voor iedereen²⁸. De vorm van "Duytsch" die Karel in zijn jonge jaren leerde, zal wel niet het Gents zijn geweest. Hij was er wel geboren (althans in het exempte Prinsenhof, dat zijn betovergrootvader Filips de Goede had uitgebouwd)²⁹, in februari 1500, maar was al in mei van hetzelfde jaar door zijn ouders meegenomen, eerst naar het paleis op de Koudenberg te Brussel - vervolgens, vanaf november 1501 -na het (eerste) vertrek van zijn vader Filips de Schone naar Spanje - aan het hof van zijn overgrootmoeder, Margaretha van York, het "Keizershof" aan de noordzijde van de Keizerstraat te Mechelen. Van november 1503 (overlijden van deze hertogin) tot maart 1507 (aanstelling van Karels tante Margaretha van Oostenrijk³⁰ tot landvoogdes) was hij een paar jaartjes op de Leuvense Keizersberg, om vervolgens opnieuw in Mechelen te worden opgevoed. Daar heeft hij de bouw meegeemaakt van het gloednieuwe Renaissance-paleis van zijn tante aan de zuidzijde van diezelfde Keizerstraat. Alles speelde zich dus af in de Brabantse steden Brussel, Leuven en vooral in Mechelen. Deze stad was weliswaar de hoofdplaats van een zelfstandige heerlijkheid, maar lag als een enclave midden in Brabant en dus in het Brabantse dialectgebied. Hij zal er ongetwijfeld BRABANTS hebben geleerd - een vorm van "Duytsch" die bovendien het meeste prestige genoot in de hele Nederlanden. Wij hebben trouwens over Karels taalopvoeding een getuigenis: de eerste "gouverneur" van de nog jonge prins, Karel van Croy (vader van Willem, die hem in 1509 in die taak opvolgde), schreef aan 's prinsen grootvader Maximiliaan van Oostenrijk: "Volgens uw wens zal ik erop toezien, dat hij het *Brabants* leert, zodra zijn tong er zich zal op instellen en hij het kan lezen"³¹. Maximiliaan zal het graag gehoord

²⁸ P. von Polenz (zoals in noot 12), p. 162; zie uitvoerig S.N. Werbow, "'Die gemeine Teutsch'. Ausdruck und Begriff", in: *Zeitschrift für deutsche Philologie* 82 (1963), p. 44-63.

²⁹ Dat hij een heimelijke Eeklonaar zou zijn geweest (zie bijv. Romano Tondat in "De Gentenaar" van 29.11.99, p. 16) wordt in deze zelfde aflevering weerlegd door R. Vermeir.

³⁰ Over haar Rosine de Dijn. *De vrouwen van de keizer. Een tocht door Europa met Karel V*, Leuven 1999, p. 71-96.

³¹ Zie Armand Rassaerts, *De jeugdijaren van Keizer Karel in Mechelen*, [Mechelen] 1999 (uitgave in eigen beheer), p. 54. Reeds Henri Pirenne, in een noot sedert de derde uitgave van zijn monumentale *Histoire de Belgique des origines à nos jours*, 1923, p. 83 noot 1 (= uitg. Brussel 1949, Tome II, p. 72 noot 33), karakteriseerde het "Vlaams" (en het Duits) van Karel V als volgt: "Il avait sans doute du flamand cette connaissant superfielle qu'en ont aujourd'hui tant de bourgeois francisés, par suite de leurs rapports avec les domestiques, les gens du peuple et les paysans. Pour l'allement, il est certain qu'il l'ignorait, bien que dès 1513, Maximilien recommandât à Marguerite de lui faire apprendre le "thiois" (Correspondance, t. II, p. 176). B. Sastrow, *Ein merkwürdiger Lebenslauf des XVI. Jahrhunderts*, éd. L. Grote (Halle, 1860), cite de lui, p. 209, 217, quelques phrases germaniques qu'il lui aurait entendu prononcer. C'est un sabir mi-flamand, mi-allemand, dont l'incorrection atteste l'authenticité. Elles prouvent que l'empereur essayait de parler Hochdeutsch en s'aidant des bribes de malinois qu'il avait retenues de son enfance. La pauvreté du vocabulaire est tout à fait caractéristique. En somme au point de vue linguistique, Charles n'était pas moins Français que sa tante Marguerite".

WELKE TAAL SPRAK KEIZER KAREL?

hebben, want hijzelf was na zijn slechte ervaringen met de opstandige Vlaamse steden - de Bruggelingen hadden hem zelfs gewoonweg een tijdlang gevangengezet - de Brabantse beginnen te bevoordelen. Mede daardoor was de glans van het eens zo machtige graafschap Vlaanderen en zijn fiere steden aan het tanen gegaan (uiteraard ook door de verzanding van het Zwin, wat Brugge betreft, en door de verzwakking van Gent reeds vóór de fameuze bestraffing van 1540 door de Keizer zelf). Brabants ster daarentegen was aan het rijzen gegaan, niet het minst door de opgang van de havenstad en handelsmetropool Antwerpen³². Brussel was sedert de Bourgondische tijd de voornaamste hoofdstad van de Nederlanden en een van de belangrijkste hertogelijke residentiesteden geworden. Dit - samen met de uitstraling van de toen enige universiteit in de Nederlanden, nl. Leuven - verkaart dan ook volgens de Zwitserse humanist en Karels tijdgenoot Konrad Gessner in diens beroemde werk "Mithridates" (Zürich 1555) over de verschillende talen in de wereld, waarom het Brabants zo'n prestige bezat "onder de overige Belgische talen of onder die van Nedergermanië rond de Rijn en van de streken gelegen aan de kusten van de Oceaan"³³. Niet te verwonderen dus ook, dat vanaf de tweede helft van de 14de eeuw een zekere verbrabantsing van de aangrenzende dialecten in huidig Oost-Vlaanderen en Limburg plaatsvond³⁴. Toch was deze brabantisering in het jaar 1550 in het Gents bijv. nog lang niet zo ver gevorderd als vandaag de dag: de Gentse schoolmeester Joas Lambrecht schreef toen, op basis van zijn eigen stadsdialect, een "Nederlandsche Spellijnghe", waaruit blijkt dat hij nog *min huus* zei, zoals nu nog in het West-Vlaams en het Zeeuws, en nog niet - zoals ondertussen al in Brabant - *mijn huis* met diftongen (N.B. Lambrecht was voorstander van een uniforme spelling voor de klanken, maar vond dat elke "taalprovincie" maar moest spellen zoals men daar sprak)³⁵. De Vorstermanbijbel van 1528, die zowel door katholieken als

³² Zie over deze gestage opgang thans Jan Lampo, *Vermaerde coopstadt. Antwerpen in de Middeleeuwen*, Leuven 2000.

³³ "Brabantica lingua inter ceteras Belgicas siue inferioris Germaniae circa Rhenum & ad Oceani litora sitarum regionum, elegantior hodie habetur, propter Louanium metropolim, in qua literarum studia florent, & Bruxellas primariam imperatoris aulam": zie de uitgave (met inleiding, vooral p. 40) door Manfred Peters, *Konrad Gessner. Mithridates [...], Neudruck der Ausgabe Zürich 1555*, Aalen 1974, p. 167 (= *Mithridates*, fol. 39r^o). Zie ook L. Goemans, Nog over het bestaan van een Brabantsche gemeenschappelijke spreektaal in de XVIe eeuw, in: *Leuvense Bijdragen* 26 (1934), p. 36-53; M.J. van der Wal (zoals in noot 18), p. 32v.

³⁴ R. Willems e.a. (red.), in: M.G. van den Toorn e.a., *Geschiedenis van de Nederlandse taal*, p. 175.

³⁵ Zie voor dit alles J. Taeldeman, "Joas Lambrechts *Nederlandsche Spellijnghe* (1550) als spiegel van het (Laat-)Middelgents vokaalsysteem", in: *Naamkunde* 17 (1985), p. 325-334 (= Feestbundel voor Maurits Gyseling II). Overigens heeft Lambrecht het over "*ons nederlantsch duitsch of vlaemsche sprake*" in het voorwoord op zijn *Refereynen* (Gent 1539): zie de facsimile-editie door D. Coigneau en W. Waterschoot van het hs. Gent, Universiteitsbibliotheek G 179 (fol. 1v^o).

protestanten werd gebruikt, elimineerde alle woorden die niet gangbaar waren in “*onse Brabantsche tale*” en de Vulgaat-vertaling van Nicolaas van Winghe (1548) was gesteld in “*de gemeyne Brabantsche tale als men die vseert te Loven*”. In de officina van de erven Joh. Quentel te Keulen verschijnen in maart 1552 “D. Ioannis Rusbrockii opera omnia [...] è Brabantiae Germanico idiomate reddita latinè per F. Laurentium Surium”, alle werken van Jan van Ruusbroec dus, vertaald door Surius in het Latijn “uit het Germaans van Brabant”. Jonker Jan van der Noot heeft het steeds over het Brabants, nooit over het Nederlands. De Duffelse lexicograaf Cornelis van Kiel (Kiliaan) gaat voor zijn beroemd woordenboek uit van zijn eigen Brabants, maar vermeldt ook woorden uit andere regio’s, zo vanaf de druk van 1599 ook Zeeuwse. De Zeeuwse staatsman en literator Johan de Brune schrijft nog in 1658 (100 jaar na de dood van Karel):

“*Men zeght dat een schoone vrouw moet hebben een Neerlands lijf, een Enghelands aenghezicht, een **Brabandsch** tongh, en een Hollands hert*”.

Bij de oversetters of translateurs van de Statenbijbel die in 1637 voltooid werd, zaten wellicht toevallig geen Brabanders, wel twee Vlamingen en één Zeeuw (naast twee Friezen en een Hollander), maar vaak werd voor uitgerekend een Brabantse taaleigenaardigheid gekozen. De vertalers waren ook zeer tolerant t.o.v. Hoogduitse leenwoorden uit de Lutherbijbel, wat er nog eens op wijst, dat ze hun taal als variant van de Hoogduitse hebben beschouwd. Dat is uiteindelijk ook de reden waarom keizer Karel het wellicht niet meer nodig achtte, nog eens extra een of andere Hoogduitse variant te leren, zoals zijn grootvader Maximiliaan het omgekeerd wél had gedaan.

Of deze en zijn Bourgondische voorgangers nu nog Vlaams of reeds Brabants hebben geleerd, valt moeilijk uit te maken. Op één gegeven moet echter nog worden gewezen: paradoxalerwijze wellicht werden het Brabants en andere gewesttalen in de Nederlanden toch nog vaak overkoepelend “Vlaams” gehe-ten, en zodoende ook in ‘t buitenland *flamand, fiammingo, flamenco*. Dat had te maken met de nog niet helemaal verbleekte uitstraling van het oude graafschap, dat trouwens het eerst tot de Bourgondische gebieden is gaan behoren, zoals helemaal aan het begin van deze bijdrage te lezen viel. In een plakkaat dat Keizer Karel op 8 mei 1521 tegen de geschriften van Luther liet uitvaardigen (zijn regionale kanselarijen zullen wel voor tekst en vertaling gezorgd hebben) luidt het:

“Willen daeromme ende bevelen (...) dat ghy met allen besorghe ende goeder neersticheyt terstont (dezen ghesien) doet verbranden ende te nyeten doen openbaerlic alle de boucken van den voirseyden Martin Luther, zo in der overlantscher, latynsche, *vlaemsche* oft andre talen gescreven ofte te scrivene, gheprent oft te prentene”³⁶.

³⁶ Uit *Receuil des Ordonnances des Pays-Bas*, 2e reeks, 1506-1700, deel II, Brussel 1898, p. 73. De tekst lijkt mij een (Oost-)Vlaams taalkarakter te dragen (*te scrivene* met bewaarde eind-*e*, *prenten* met *-e* i.p.v. *-i* in de stamsillabe; verder ook *hu* ‘u’, *helegh* i.p.v. *heilegh*, *cleen* i.p.v. *clein*); misschien had een Brabantse scribent hier “brabantsche” geschreven.

WELKE TAAL SPRAK KEIZER KAREL?

In de beroemde beschrijving door Ludovico Guicciardini van "alle de Nederlanden anderssins gheuoemt Neder-Duytslandt" omstreeks 1560, heet het, uit het Italiaans vertaald:

"Dit deel van 's konings rijk wordt gewoonlijk de Lage Landen genoemd, daar het laag gelegen is aan de Oceaan; tevens heet het in bijna heel Europa *Vlaanderen*, het deel voor het geheel nemend, wegens de macht en beroemdheid van die streek..."³⁷.

Dit boek werd in 1648 (!) in Amsterdam herdrukt onder de titel: "Belgium dat is: Nederlandt".

De humanisten noemden het Nederlands dan ook de "*lingua Belgica*"; beroemd is ook de voorstelling van de 17 Provinciën als de 'Leo Belgicus'³⁸. De romantiek zal in de 19e eeuw de gedachte van de suprematie van Vlaanderen over de andere Zuid-Nederlandse gewesten weer oprakelen, wat o.m. zal leiden tot zo'n merkwaardige - voor een middeleeuwer gewoonweg verbijsterende - benaming als "Vlaams-Brabant". Toch was dit niet algemeen; nog in de Oostenrijkse tijd (1713-1794) blijft "Brabants" zich handhaven. Zo klaagt nog vader Leopold Mozart, die met zijn zoon en dochter op tournee is, vanuit Brussel naar Salzburg in een brief van 17 oktober 1763 (en gesloten de 4e november): "Man hört kein anderes Wort, als brabantisch und Französisch. die Gebete in der Kirche, die Kirchen und Staats Verordnungen, was nämlich in Kirchen und was an offenen Plätzen angeschlagen wird, ist alles in brabantischer Sprache"³⁹.

Al bij al kunnen we Karel taalkundig het best karakteriseren als een in Vlaanderen geboren, verfranste op-en-top... *Spaanse Brabander*.

³⁷ L. Guicciardini, *Descrittione di tutti i Paesi Bassi*, Antwerpen 1581, p. 5.

³⁸ Zie J. Roegiers - B. Van der Hertem (redd.), *Eenheid op papier. De Nederlanden in kaart van Keizer Karel tot Willem I*, Leuven 1994.

³⁹ L. Mozart aan Lorenz Hagenauer; zie *Mozart. Briefe und Aufzeichnungen. Gesamtausgabe. Sieben Bände* (Hrsgg. W.A. Bauer/O.E. Deutsch /J.H. Eibl), Kassel etc. 1962-1975; hier Band I, p. 105v. (regels 136-139). Vgl. ook J. Smeyers, *Vlaams taal- en volksbewustzijn in het Zuidnederlands geestesleven van de 18de eeuw*, Gent (KANTL) 1959, vooral p. 408-416 (over Brabants p. 412); Dez., "Achtste-eeuwse benamingen voor taal, volk en land in Zuidnederlandse bronnen", in: *Handelingen van de Kon. Zuidnederlandse Mij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* 41 (1987), p. 181-193; vgl. ook R. De Schryver, "Het vroege gebruik van 'Vlaanderen' in zijn moderne betekenis", *ibidem*, p. 45-54.

**LE DICT MAL S'EST ESPANDU COMME
PESTE FATALE
KAREL V EN GENT, STEDELIJKE
IDENTITEIT EN STAATSGEWELD**

Marc Boone
Universiteit Gent

1. Enkele vragen

Nog een bijdrage over de Gentse opstand tegen Karel V en over het neerslaan ervan? Het lijkt op het eerste gezicht niet iets waar de (historische) wereld op zit te wachten. Is niet alles reeds gezegd, heeft de herdenking van de geboorte van de keizer niet aanleiding gegeven tot een overdaad van publicaties allerhande, waarin de reeds lang bekende feiten uit de meest diverse hoeken bekeken zijn? Hoe vreemd het moge klinken: kennelijk niet. In vele gevallen heeft men bekende en vertrouwde paden bewandeld, weinig auteurs hebben geluisterd naar de directe getuigenissen en vooral is te zelden een poging ondernomen om een en ander te benaderen vanuit recente methodologische vernieuwingen en vernieuwde historiografische aandachtspunten¹. Er zijn gelukkig uitzonderingen, uit de brij van literatuur worden er een aantal werken aangehaald die de toets van de kritiek zullen weerstaan².

Deze bijdrage is in essentie een poging om het discours dat de turbulente relatie tussen de keizer en zijn geboortestad heeft gekenmerkt in beeld te brengen en te duiden. Dit is ook het geval geweest in enkele andere, helaas schaarse,

¹ Een uitzondering waarin dit wel werd ondernomen is het Brussel colloquium van februari 1999 georganiseerd door het Vlaamse Karel V-comité: J. DENOLF, B. SIMONS, *(Re)constructing the past. Het verleden als instrument. Le passé recomposé. Proceedings of the Colloquium on History and Legitimation organised by the Charles V 2000 Committee*, Brussel, 2000.

² Een poging om op een systematische wijze de overvloed aan publicaties allerhande in beeld te brengen, verscheen van de hand van de Leidse historica N. Mout in het tijdschrift *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 116, 2001, p. 34-44. Onder de vele publicaties die op de figuur van de keizer gecentreerd zijn en die min of meer gelijktijdig in verschillende talen zijn verschenen: W. BLOCKMANS, *Keizer Karel V 1500-1558. De utopie van het keizerschap*, Leuven, 2000, voor het hier behandelde onderwerp is vooral het zesde hoofdstuk van belang 'de prijs van het imperium'.

bijdragen aan het Karel V-jaar³. De Gentse geschiedschrijving heeft, onder meer in een aantal syntheses bestemd voor een breder publiek uiteraard ook aandacht geschonken aan de zaak, maar lijkt door historiografische tradities gefixeerd op de *'Concessio Carolina'*, de nieuwe constitutie die Karel na het bedwingen van de opstand en als onderdeel van de strafmaat aan zijn geboortestad heeft opgelegd⁴. Deze 'concessie' - het woordgebruik houdt op zich reeds een heel programma in, want het gaat niet om een toegeving, maar eerder om een opgedrongen regeling in de zin van de 'vrijheden' die middeleeuwse vorsten over hun onderdanen uitvaardigden⁵ - is uiteraard van kapitaal belang voor de Gentse geschiedenis. Als dusdanig is haar een bevoorrechte plaats in de geschiedschrijving over de stad voorbehouden⁶. Maar ook op dit terrein slaat de deconstructie toe⁷. Naast de 'concessie' past het om in wat volgt de aandacht ook te trekken op de andere teksten, de formele veroordeling van Gent, en op de andere, 'begeleidende' maatregelen die in het kader van het neerslaan van de Gentse opstand zijn genomen.

³ Ik denk daarbij aan het essay over het incident met betrekking tot het 'Kalfvel' van 1515, de zaak van de 'Coop van Vlaenderen' en de terechtstelling van deken Lieven Pien, dat Peter Arnade heeft gepleegd in de te verschijnen handelingen van het interdisciplinair colloquium dat de faculteit Letteren en Wijsbegeerte van Gent in maart 2000 onder de titel 'De vorming van een Imperium' aan het thema weidde (verschijnt in de reeks van de Faculteit, VUBpress Brussel, ed. M. Boone, M. Demoor, R. Pinxten). Op het vlak van de syntheses is er de bijdrage van W. BLOCKMANS, De onderdanen van de keizer, in: H. SOLY (ed.), *Karel V 1500-1558. De keizer en zijn tijd*, Antwerpen, 1999, pp. 227-283 (vooral 269-274).

⁴ Zie o.m. de bundel van J. DECAVELE (red.), *Keizer tussen stropdragers. Karel V 1500-1558*, Leuven, 1990, passim waarin vooral de bijdragen van Johan Dambruyne, Pol Van Peteghem en Johan Decavele de Gentse opstand en de repressie achteraf behandelen.

⁵ Zie in dit verband: J.-M. CAUCHIES, "Liberté de quoi?". Libertas, libertates: le singulier et le pluriel dans les chartes de franchises de l'espace médiéval Belge, in: H. TRAUFLER (ed.), *Le pouvoir et les libertés en Lotharingie médiévale. Actes des 8es journées Lotharingiennes Luxembourg 1994*, (Publications de la Section Historique de l'Institut grand-ducal de Luxembourg, vol. CXIV, publications du CLUDEM 10), Luxembourg, 1998, p. 151-164.

⁶ Zie de prominente plaats in de laatste synthese over de Gentse geschiedenis: J. DECAVELE, P. VAN PETEGHEM, Zestiende en zeventiende eeuw. Gent 'absoluut' getemd, in: J. DECAVELE (red.), *Gent. Apologie van een rebelse stad, Geschiedenis, kunst, cultuur*, Antwerpen, 1989, p.107-112, op p. 430 wordt als enige 'bijlage' een schema van de voornaamste bepalingen uit de Concessie opgenomen, van de hand van rechtshistoricus P. Van Peteghem.

⁷ Zie de teneur van de bijdrage van J. DAMBRUYNE, Stedelijke identiteit en politieke cultuur te Gent, in: H. SOLY, J. VAN DE WIELE, *Carolus. Keizer Karel V 1500-1558*, Gent, 2000, p. 111-121. Cf. van dezelfde auteur ook zijn onuitgegeven doctoraatsverhandeling (zie noot 15).

STEDELIJKE IDENTITEIT EN STAATSGEWELD

Tweede essentieel onderdeel van deze bijdrage is de stedelijke identiteit. Centraal in wat volgt staat de opvatting dat wat in 1540 is gebeurd een zeer grondige aanslag inhield op een aantal kenmerken van de stedelijke collectieve identiteit. Een aspect van de stadsgeschiedenis dat de laatste decennia, in het voetspoor van onderzoek naar het ontstaan en de legitimatie van staten en van regionale verbanden, tot ontwikkeling is gekomen en dat de verdienste heeft diverse aspecten van stadsgeschiedenis (studie van instellingen, van politiek personeel, van sociale groepen, van collectieve manifestaties, enz.) die al te geïsoleerd waren gebleven op elkaar te betrekken⁸. Een en ander laat toe de relatie tussen Gent en Karel V, die op zich weinig 'origineel' is geweest, in te passen in een bredere houding die de keizer in vele van de gebieden waarover hij regeerde tegenover steden heeft aangenomen. Deze benadering laat meteen toe ze in verband te brengen met een aantal thema's die recent prominent in de stadsgeschiedenis naar voren zijn gebracht. Centraal staat het stedelijk zelfbewustzijn, het beeld dat stedelingen, via rituelen, historiografische constructies, 'memoriae' allerhande van hun gemeenschap hebben geconstrueerd en dat als dusdanig een herkenningspunt is geworden voor het collectief beleven van een stedelijke identiteit. De geschiedenis van het laatmiddeleeuwse en vroeg-moderne Gent is in dit verband een zeer dankbaar studie-object gebleven⁹. De belangstelling voor bewegingen van 'onderen uit' in de lijn van het pionierswerk terzake van een Charles Tilly en anderen, heeft recent nieuwe impulsen gekregen vanuit de analyse van taal, van de 'lectuur' van het optreden van collectieve bewegingen, van op het eerste gezicht stuurloos geweld¹⁰. Een eerste lezing van de herhaalde conflicten tussen Gent en

⁸ Zie een status quaestionis: W. PREVENIER, M. BOONE, De steden van de Zuidelijke Nederlanden in de late middeleeuwen: stedelijke identiteit en corporatieve solidariteiten, in: *Het Tijdschrift van het Gemeentekrediet*, 47, 1993, p. 25-42.

⁹ Zie: P. ARNADE, *Realms of rituals. Burgundian ceremony and civic life in late medieval Ghent*, Ithaca-London, Cornell UP, 1996, passim, die in het voetspoor van zijn promotor Richard Trexler (aan wie we enkele indringende studies van stedelijke rituelen voornamelijk in het laatmiddeleeuwse Firenze danken) stedelijke sociaaliteiten zoals ambachten, boogschuttersgilden, broederschappen, rederijkerskamers heeft bestudeerd. Inzake historisch bewustzijn, zie: A.L. VAN BRUAENE, *De Gentse memorieboeken als spiegel van stedelijk historisch bewustzijn (14de tot 16de eeuw)*, Gent, 1998 (Verhandelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, XXII), p. 243-258 (in verband met de wijze waarop de opstand tegen Karel V in de memorieboeken behandeld werd).

¹⁰ Een historiografische oriëntatie en toepassing op de sociale geschiedenis biedt G. DENECKERE, Sociale geschiedenis, het einde van de ideologie en de terugkeer van de bezieling. Een essay met de focus op het onderzoek naar collectieve actie in de jaren 1990, in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 26, 2000, p. 245-260. Een geslaagd voorbeeld, toegepast op een ander 'klassieke' casus uit de sociale stadsgeschiedenis van de late middeleeuwen, is de studie van de opstand van de Florentijnse 'ciompi' aan het einde van de 14de eeuw: A. STELLA, *La révolte des Ciompi. Les hommes, les lieux, le travail*, Paris, EHESS, recherches d'histoire et de sciences sociales 57, 1993, passim.

de Bourgondische hertogen vanuit de denkbeelden van James Scott en de aandacht die hij vraagt voor 'hidden transcripts' (niet geëxpliciteerde politieke standpunten die een quasi weggestopt leven leiden achter de façade van het dominante politieke discours) is alvast veelbelovend¹¹. Op een meer specifiek terrein van de studie van het geweld en van een escalatie van gewelddadigheid, biedt het rebelse Gent van de 14de-16de eeuw ook een dankbaar en veelbelovend studieterrein¹².

De combinatie van beide elementen: vorstelijk ingrijpen en stedelijke identiteit draait uiteindelijk om de these van de 'moderniteit', die tijdens de Karel V-herdenkingen in de loop van het jaar 2000 herhaaldelijk te beluisteren was. Karel V leefde in een periode van fundamentele veranderingen op zowel economisch, cultureel en mentaal vlak. Hij symboliseerde in zijn persoon zoveel macht dat zijn optreden quasi automatisch met deze veranderingsprocessen wordt in verband gebracht. De stap om zijn optreden tegen een stad als Gent dan ook als een zoveelste uiting van deze 'moderniteit' te beschouwen is dan ook vlug gezet. Was de 'Concessie' het grote moment waarop een middeleeuws en uitgeleefd systeem werd vervangen, door een vorst die bovendien met enkele economische ingrepen (doorbreken van de ambachtsmonopolies en het graven van de Sassevaart) zijn geboortestad in de vaart der volkeren omhoogstuwde? Is het bilan voor de gemiddelde Gentenaar van 1540 positief, of moet hier voor nuancering en voor een minder eenzijdige benadering gepleit worden?

2. Gentse eigenheid: een historische constructie

Enkele jaren geleden heb ik in dit tijdschrift de van de basis uit gegroeide praktijken van weerstand en organisatie, die het handelen van generaties Gentenaren tijdens middeleeuwen en Ancien Régime hebben gekarakteriseerd en die neerkwamen op het structureel behartigen van collectieve belangen, als

¹¹ Zie M. BOONE, Urban space and the contest for power in the Flemish urban network (13th-16th c.); proceedings of the Conference 'Fertile Space: the City in Northern Europe, 1100-1650' Dartmouth College, Hanover (N.H., USA), 15-16 mei 1999, ed. M. Howell, P. Arnade, W. Simons. Ter perse in *The Journal of interdisciplinary history* (2001).

¹² Een terreinverkenning bij: M. BOONE, 'Armes, courses, assembles et commocions'. Les gens de métiers et l'usage de la violence dans la société urbaine flamande à la fin du moyen âge, in: N. BULST (ed.), "Gewalt. Ausprägung, Wahrnehmung und Regulierung von Gewalt in der Vormoderne". Colloquium Bielefeld 27-29 November 1998, Zentrum für Interdisziplinäre Forschung (in druk), een student Raf Verbruggen voert momenteel een detailonderzoek uit voor het 14de-eeuwse Gent.

STEDELIJKE IDENTITEIT EN STAATSGEWELD

basiskenmerk van de collectieve mentaliteit van Gent gekenmerkt¹³. In weinig andere steden is bijvoorbeeld de rol van ambachten in het stadsbestuur zo ingrijpend geweest. Ze heeft bovendien aanleiding gegeven tot erg omslachtige regelingen en een originele politieke constitutie, die weliswaar haar schaduwwijde van nepotisme en profitaariaat had, maar toch ook conflictbeheersend werkte en een onmiskenbare demonstratie van het belang van politiek overleg inhield. Dit regime van de Drie Leden der stad (poortერი, 53 kleine neringen en weverij) zal uitgerekend door Karel V in 1540 ontmanteld worden¹⁴. Toch blijkt uit de recente studie van Johan Dambruyne hoe levenskrachtig de onderliggende praktijk ook in dit geval was. Naar de letter werden de keizerlijke bepalingen nageleefd, in de dagelijkse praktijk veranderde er relatief weinig, in alle geval veel minder dan men traditioneel heeft aangenomen¹⁵. Deze levenskracht verklaart mede het merkwaardige gemak waarmee tijdens de korte episode van de Calvinistische Republiek (1579-1584), de politieke

¹³ M. BOONE, Omzien met bewondering, vooruitblikken met verwachting. De Gentse geschiedenis van middeleeuwen en Ancien Régime, in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, n.r. XLVII, 1993, p. 29-48, herdruk in: *Oostvlaams verbond van de kringen voor geschiedenis, voorlichtingsreeks, nieuwe reeks nr. 30*, (Gent, 1994), p. 29-48.

¹⁴ Zie over dit regime: M. BOONE, *Gent en de Bourgondische hertogen, ca. 1384 - ca. 1455. Een sociaal-politieke studie van een staatsvormingsproces*, Brussel, 1990, [*Verhandelingen van de koninklijke academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België, Klasse der Letteren, jaargang 52, 1990, nr. 133*], p. 54-160. Ingepast in een chronologisch bredere context: J. DECAVELE, Bestuursinstellingen van de stad Gent (einde 11de eeuw-1795), in: W. PREVENIER, B. AUGUSTYN, *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795*, Brussel, 1997 (Algemeen Rijksarchief, studia 72), p. 281-285, met op p. 321 andermaal het schema van de Concessio Carolina als scharniermoment.

¹⁵ J. DAMBRUYNE, *Aspiraties van corporatieve middengroepen. Een onderzoek naar sociaal-economische en politiek-institutionele patronen en interacties in het 16de-eeuwse Gent*, Universiteit Gent, academiejaar 1999-2000 (onuitgegeven doctoraatsverhandeling olv. H. Soly), pp. 788-789 toont op basis van een uitvoerig betoog aan dat de keizer met de 'Concessie' vooral politieke bedoelingen had. Niet zozeer het economisch immobilisme werd gevisieerd, al maakte dit wel deel uit van het officieel discours. Het verklaringselement werd overigens wel in de historiografie overgenomen, wellicht ook omdat het perfect aansloot bij de lange tijd dominante opvatting dat het ambachtswezen zoals het zich tijdens de late middeleeuwen had ontwikkeld, met economische verstarring gelijk te stellen was. Zie een algemene inschatting, met verwijzing naar deze oudere literatuur bij M. BOONE, Les métiers dans les villes flamandes au bas moyen âge (XIVe-XVIe siècles): images normatives, réalités socio-politiques et économiques, in: P. LAMBRECHTS, J.-P. SOSSON (édd.), *Les métiers au moyen âge. Aspects économiques et sociaux. Actes du Colloque International de Louvain-la-Neuve, 7-9 octobre 1993*, Louvain-la-Neuve, 1994 (*Université Catholique de Louvain, Publications de l'Institut d'Etudes Médiévales, Textes, Etudes, Congrès, vol. 15*), pp. 1-21.

orde van de Drie Leden opnieuw in het zadel kon worden gehesen¹⁶. Dezelfde stedelijke eigenheid manifesteerde zich buiten het politieke en corporatieve kader, in de sfeer van religie en cultuur, via stedelijke rituelen en processies. Literaire genootschappen als de rederijkers hadden ook deel aan de collectieve identiteit. Hun optreden situeerde zich vaak in de marge van wat nog als orthodox kon aanvaard worden en wat in het grijze grensgebied tussen openlijke contestatie en verhulde acceptatie van de officiële lijn gold, men denke aan het grote rederijkersjuweel van 1539¹⁷.

De Vlaamse steden hebben, in tegenstelling tot hun Italiaanse tegenhangers, geen grote traditie inzake stedelijke geschiedschrijving ontwikkeld met belangrijke vertakkingen naar een privé-historiografie, waarin het grote verhaal van de stadsgeschiedenis verweven wordt met het kleine verhaal van de geschiedenis van een geslacht, zoals in de Florentijnse '*ricordanze*'. Toch is in het geval van Gent zowel een collectieve als familiale geschiedvisie aanwijsbaar. Naast de 'memorieboeken' een vorm van 'officiële' geschiedschrijving, bleven er vele 'historische' getuigenissen bewaard. Ze leren dat ook individuele geslachten en individuen een zelfbewustzijn affirmeerden, dat zich manifesteerde via een geschiedschrijving in de vorm van een quasi-boekhoudkundige afrekening met de tijd¹⁸. Naast deze in schrift vastgelegde reflectie over de stedelijke eigenheid, dient ook de politieke praktijk benadrukt te worden. De stadsgeschiedenis hecht momenteel veel belang aan het feit dat een stad ook een 'constructie' is die in de eerste plaats het resultaat is van het collectieve optreden van de stedelingen zelf. '*Fare città*' zoals het in Florentijnse kronieken werd omschreven, doorgaans het resultaat van '*correre la città*', collectief opmarcheren door de stad en haar ruimte onder controle brengen¹⁹. Elisabeth Crouzet-Pavan heeft deze trend zeer scherp onder

¹⁶ Een uitvoerige behandeling hiervan: J. DAMBRUYNE, *Op. cit.*, p. 730-752.

¹⁷ Zie het lopend onderzoek van A.-L. Van Bruaene naar rederijkerkamers in Vlaanderen, in het kader van een VNC-project (RUG-VUAmsterdam). Over het rederijkersfeest van 1539 bestaat een overvloedige literatuur, een recente synthese met verwijzing naar een groot deel van deze literatuur: A.-L. VAN BRUAENE, *Printing plays. The publication of the Ghent Plays of 1539 and the reaction of the authorities*, in: *Dutch crossing. A journal of Low Countries studies*, 24, 2000, p. 265-284.

¹⁸ Over de eerste variant, de zogenaamde memorieboeken: A.-L. VAN BRUAENE, *De Gentse memorieboeken*, p. 33-54 (over het genre stadskroniek in vergelijkend perspectief). Met betrekking tot de individuele familie-geschiedenissen: M. BOONE, *De discrete charmes van het burgerbestaan in Gent rond het midden van de vijftiende eeuw. Het financieel handboek van Simon Borluut (1450-1463)*, in: "*Proeve 't al, 't is prysselyck*". *Verbruik in Europese steden (13de-18de eeuw). Liber Amicorum Raymond van Uytven. Bijdragen tot de geschiedenis*, 81, 1998, p. 99-102.

¹⁹ Over deze terminologie, waarvan echo's in de Lage Landen, onder meer bij de Luikse auteur Jean de Hocsem (vroeg 14de eeuw) zijn op te vangen: ULRICH MEIER, *Molte rivoluzioni, molte novità. Gesellschaftlicher Wandel im Spiegel der politischen Philosophie und im Urteil von städtischen Chronisten des späten Mittelalters*, in: JÜRGEN MIETHKE, KLAUS SCHREINER (eds.), *Sozialer Wandel im Mittelalter. Wahrnehmungsformen, Erklärungsmuster, Regelungsmechanismen*, Sigmaringen, 1994, p. 148-149, 159-160.

STEDELIJKE IDENTITEIT EN STAATSGEWELD

woorden gebracht in haar analyse van de Venetiaanse geschiedenis en het belang dat ze daarbij hecht aan de '*espace identitaire*', de ge- en beleefde ruimte die de stad haar specificiteit bezorgt²⁰. Een benadering die zonder al te veel moeite, afgezien van de in vergelijking tot de Italiaanse steden doorgaans ondankbare bronnensituatie, ook op de steden der Nederlanden kan worden toegepast²¹.

Naast deze ruimtelijke factor in het creëren van een stad, is er uiteraard de factor tijd. Doorheen de beleefde stadsgeschiedenis, hebben generaties stedelingen, en het verschijnsel is voor Gent zonder moeite aantoonbaar, zich gelaafd aan de voorbeelden die hun voorouders hebben nagelaten. De geschiedenis van de Gentse opstandigheid is algemeen bekend, het grote verhaal van de Artevelde's, van Jan Yoens, Frans Ackerman en andere Gentse volksmenners uit de 14de eeuw behoeft geen herhaling. Minder evident lijkt het inzicht dat naast deze 'grote' traditie van revoltes van steden tegen landsheren, ook een 'kleine' traditie van opstandige bewegingen van burgers tegen hun eigen bestuurlijke elites, met minder weerklank maar daarom niet minder invloedrijk, de 'grote' traditie heeft ondersteund. Beide steunen onder meer op een opmerkelijk historisch besef²².

Referentiepunt vormden daarbij de gebeurtenissen van 1127-28, de opvolgingscrisis in het graafschap Vlaanderen waarin de burgerij der grote steden voor het eerst als mondig politieke medespeler naar voren komt, in de beste tradities van de 'communale' bewegingen²³. Toen de Vier Leden van Vlaanderen in 1484 weerstand boden tegen de centraliserende politiek van Maximiliaan van Oostenrijk, verwezen ze heel nadrukkelijk naar wat in 1127-28 was gebeurd, om een historische legitimatie te geven aan hun optreden dat omschreven werd als zijnde noodzakelijk voor '*le prouffit du dit pays et de la*

²⁰ Essentieel in twee werken, vooral in het eerste wordt ook veel aandacht besteed aan het aspect taal en het benoemen en derhalve zingeven van sociale en politieke relaties. Onthullend programma in de inleiding op het eerste boek 'j'ai donc envisagé cette ville comme un texte progressivement écrit': E. CROUZET-PAVAN, *Venise: une invention de la ville XIIIe-XVe siècle*, Seyssel, 1997, passim; en IDEM, *Venise triomphante. Les horizons d'un mythe*, Paris, 1999, p. 309-364.

²¹ Cf. E. LECUPPRE-DESJARDIN, *Les lumières de la ville: recherche sur l'utilisation de la lumière dans les cérémonies bourguignonnes (XIVe-XVe siècles)*, in: *Revue Historique*, CCCI, 1999, p. 23-43.

²² Een overzicht bij M. BOONE, M. PRAK, *Rulers, patricians and burghers: the Great and the Little Traditions of Urban Revolt in the Low Countries*, in: K. DAVIDS, J. LUCASSEN, (edd.), *A miracle mirrored. The Dutch Republic in European Perspective*, Cambridge, Cambridge University Press, 1995, pp. 99-134. Een bijgewerkte Nederlandse versie is in voorbereiding (ed. IISG, Amsterdam).

²³ De Vlaamse gebeurtenissen van 1127-28 worden in een internationale context geplaatst bij K. SCHULZ, '*Denn sie lieben die Freiheit so sehr...*'. *Kommunale Aufstände und Entstehung des europäischen Bürgertums im Hochmittelalter*, Darmstadt, 1992, passim.

chose publique'²⁴. De effectieve machtsuitoefening door de grote steden ging verder dan het uitwerken van normatieve teksten, maar bestreek ook het terrein van machtsuitoefening en van controle daarvan, iets waardoor ze in directe concurrentie kwamen met de centrale overheid. Het Vlaams-Brabants verdrag van 1339, geïnspireerd door Jacob van Artevelde, voorman van Gent op een ogenblik waarop deze stad het dichtst stond bij het proclameren van een stadsrepubliek, riep een controle-commissie in het leven waarin de vertegenwoordigers der steden van beide vorstendommen een uitgesproken overwicht hadden. De leden van de commissie werden verondersteld elk mogelijk geschil tussen Vlaanderen en Brabant aan hun oordeel te onderwerpen. Hun oordeel zou ook voor de respectievelijke vorsten bindend zijn. Bodende laatste weerstand, dan konden de onderdanen van hun weerstandsrecht gebruik maken. Het hele document ademt het besef uit dat de vertegenwoordigers van de steden de beste garanten waren van het algemeen welzijn, het welhaast mythische '*bien public*'. Hun fundamenteel gelijklopende belangen, die in essentie de belangen waren van een op handel en industrie gerichte stedelijke elite, werden het best gediend door een dergelijke politieke organisatie, ze gingen zelfs zover om de uitgifte van een gemeenschappelijke munt op de agenda te plaatsen. In de daaropvolgende jaren zou het verdrag ook onderschreven worden door de Luikse steden en in het graafschap Henegouwen (indirect dus ook in het daarmee verbonden Holland). Het zal niet verbazen dat deze belangrijke tekst in 1576 in Delft werd herdrukt en diende als inspiratiebron voor de Pacificatie van Gent. Nog enkele jaren later werd hij door de Calvinistische Republieken in de Zuidelijke Nederlanden beschouwd als mijlpaal voor het tot stand komen van de politieke eenheid in de Nederlanden, resultaat niet van een of ander vorstelijk streven, maar van het politiek bewustzijn van de stedelijke elites²⁵.

Het onverwachte overlijden van hertog Karel de Stoute in 1477 bracht de slagkracht van de representatieve organen aan het daglicht. Ze namen de kans te baat om hun positie voor het eerst voor de hele Nederlanden in een geschre-

²⁴ S. DAUCHY, Le douaire de Marguerite d'York, la minorité de Philippe le Beau et le Parlement de Paris 1477-1494, in: *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire*, CLV, 1989, p. 84.

²⁵ Over deze nog onvoldoende bestudeerde tekst (er bestaat niet eens een uitgave van die aan de criteria van wetenschappelijkheid beantwoordt): P. AVONDS, Beschouwingen over het ontstaan en de evolutie van het samenhangingsbesef in de Nederlanden (14de-19de eeuw), in: *Cultuurgeschiedenis in de Nederlanden van de renaissance tot de romantiek. Liber amicorum J. Andriessen, A. Keersmaekers, P. Lenders*, Leuven-Amersfoort, 1986, p. 45-51. Inzake de invloed op de Opstand, in laatste instantie: W. TE BRAKE, *Shaping history. Ordinary people in European politics, 1500-1700*, Berkeley, 1998, p. 76-78.

STEDELIJKE IDENTITEIT EN STAATSGEWELD

ven document, het zogenoemde Groot Privilege, vast te leggen²⁶. Ook deze belangrijke stap vooruit in het vastleggen van een constitutionele verhouding tussen vorst en onderdanen, werd ondersteund en mogelijk gemaakt door succesvolle stedelijke oproeren in Gent, Maastricht, Brugge, Ieper, Brussel, Antwerpen, 's-Hertogenbosch en Valenciennes. Ze gaven uitdrukking aan de wens van de burgers om hun politieke autonomie te benadrukken ten overstaan van de centrale overheid en de politieke lijn die de hertogen en hun ambtenaren in de voorafgaande decennia hadden uitgezet. Meer bepaald de invloed van de ambachten op het bestuur van de steden kwam versterkt uit de 'particularistische' reactie van 1477. Andermaal zou blijken hoe de crisis van 1477 in de latere ontwikkeling een referentiepunt is geworden, met name in de decennia van strijd die tot de vestiging van de Republiek voerden.

Het Groot Privilege van Maria van Bourgondië uit 1477 zou zelfs nog door de Patriotten aan het einde van de achttiende eeuw als de Nederlandse '*Magna Carta*' worden verwelkomd²⁷. De gebeurtenissen van 1477 demonstrenen andermaal hoe sterk de band was tussen de Kleine Traditie van stedelijke opstandigheid, gericht op het wijzigen van de heersende elite binnenin de stad, en de Grote Traditie die er op gericht was de relatie tussen vorst en onderdanen in het voordeel van de laatsten gunstig te beïnvloeden. Het conflict met Maximiliaan dat in de jaren na 1477 uitbarstte, bracht het hele repertorium van stedelijke opstanden tegen vorstelijke centralisatie nogmaals aan de oppervlakte. Het baart dan ook nauwelijks verwondering dat in de aanklacht die in 1488 tegen Maximiliaan werd geformuleerd, op een ogenblik dat hij in Brugge de gevangene van de grote Vlaamse steden was, verwezen wordt naar het recht op ongehoorzaamheid van de onderdanen, met duidelijke referentie naar Aristoteles, de Bijbel, het canonieke recht en precedenten uit de Vlaamse geschiedenis²⁸.

Vrije organisatievormen, rituelen, beheersing van de ruimte, een strategisch aanwenden van de kennis van het verleden: schematisch gesteld kunnen deze vier elementen als bouwstoffen van een stedelijke identiteit gelden. De vraag is nu in welke mate het optreden van Karel V in 1540 ze heeft geïviseerd?

²⁶ De editie en verwijzingen naar de overvloedige literatuur over het onderwerp bij: W. BLOCKMANS, La signification "constitutionnelle" des privilèges de Marie de Bourgogne (1477), in: W.P. BLOCKMANS (ed.), *1477. Le Privilège General et les privilèges régionaux de Marie de Bourgogne pour les Pays-Bas*, Kortrijk, 1985, p. 495-516. Aan te vullen met een specifiek privilege voor Gent: V. VANDER HAEGHEN, La charte donnée aux Gantois par Marie de Bourgogne en 1477, in: *Mélanges Paul Frédéricq*, Brussel, 1904, p. 273-278.

²⁷ E.O. VAN DER WERFF (ed.), e.a., *Burgundica et varia. Keuze uit de opstellen van prof. dr. A.G. Jongkees*, Hilversum, 1990, p. 256-61.

²⁸ Zie onder meer de speech van Willem Zoete, vertegenwoordiger van de stad Gent namens de Leden van Vlaanderen, op 28 april 1488, uitgegeven bij I.L.A. DIEGERICK, *Correspondance des magistrats d'Ypres, députés à Gand et à Bruges pendant les troubles de Flandre sous Maximilien*, Bruges, 1855, XXXI-LXV.

3. Vorstelijke centralisatie: een geleerde constructie

Wat opvalt bij de lectuur van de bronnen die getuigen over het standpunt van de vorstelijke partij in het conflict tussen Gent en Karel V, is hoe sterk de vorstelijke partij zich inspant om de privileges waarop de tegenpartij, Gent, zich beroept verdacht te maken. Met name het Groot Privilegie van Maria van Bourgondië uit 1477 krijgt het in de meest onthullende tekst terzake, de veroordeling van Gent door de keizer, geproclameerd op dezelfde dag als de 'Concessio Carolina', 30 april 1540, zwaar te verduren²⁹. Paul Van Peteghem heeft als rechtshistoricus de regering van Karel V in het oude graafschap Vlaanderen grondig bestudeerd. Dank zij hem is het duidelijk geworden dat de centrale figuur in de ontwikkeling van de argumentatie tegen Gent de jurist Lodewijk Van Schore was³⁰. Deze in Leuven gevormde raadsheer en president van de Raad van State en van de Geheime Raad is vanaf 1537 van heel dichtbij betrokken bij de onderhandelingen en strubbelingen met Gent. De correspondentie van Karel V met landvoogdes Maria van Hongarije, zijn zuster, maakt duidelijk hoe Van Schore in persoon de onderhandelingen met Gent voert en hoe hij de vorst zelf via geschreven rapporten op de hoogte houdt³¹. In de marge van deze gebeurtenissen moet Van Schore een indrukwekkende verzameling aan memoranda, correspondenties en instructies hebben aangelegd. Hij is dan ook geïdentificeerd als de auteur van een 'Discours des troubles', een eersterangsbron voor de motivatie achter vonnis en straf³². Van Schore bedient zich via denkbeelden ontleend aan de middeleeuwse politieke

²⁹ Uitgegeven bij J. LAMEERE, H. SIMONT, *Recueil des ordonnances des Pays-Bas (1537-1543)*, dl. 4, Brussel, 1907, p. 170-181 en als 'pièce justificative' bij CH. STEUR, *Mémoire sur les troubles de Gand de 1540*, Brussel, 1834 (*Mémoires couronnés par l'Académie Royale des sciences et belles-lettres de Bruxelles, tome X*), p. 167-186.

³⁰ Onder meer in J. DECAVELE (red.), *Keizer tussen stropdragers*, p. 185, J. DECAVELE, P. VAN PETEGHEM, *Gent absoluut getemd*, p. 109-111; P. VAN PETEGHEM, *De Raad van Vlaanderen en staatsvorming onder Karel V (1515-1555). Een publiekrechtelijk onderzoek naar centralisatiestreven in de XVII Provinciën*, Nijmegen, 1990 (*Rechtshistorische reeks van het Gerard Noodt instituut 15*), p. 157-167. Bij deze laatste verwijzing dient voorbehoud te worden geformuleerd tegen de herhaalde bewering van de auteur dat Gent een formele 'stadstaat' zou zijn geweest.

³¹ L.P. GACHARD (ed.), *Relation des troubles de Gand sous Charles-Quint par un anonyme, suivie de trois cent trente documents inédits sur cet événement*, Brussel, 1846, K.C.G. in-4E, p. 205-211.

³² Uitgegeven in C.P. HOYNCK VAN PAPENDRECHT, *Analecta Belgica*, Den Haag, 1743, III, p. 280-484, manuscript hernomen en in een uitgebreidere versie uitgegeven in L.P. GACHARD (ed.), *Relation des troubles*, p. 1-174, het auteurschap is door deze uitgevers niet opgelost, de identificatie gebeurde door P. Van Peteghem, wiens verhandeling over Van Schore (*Lodewijk van Schore, president van de Raad van State en van de Geheime Raad (1540-1548)*, RUG, 1972, p. 111-122) nog steeds onuitgegeven is.

STEDELIJKE IDENTITEIT EN STAATSGEWELD

denkers Bartolus van Sassoferrato en van diens leerling Baldus de Ubaldis, van principes uit het Romeins Recht om een exemplarische bestraffing van Gent te eisen. Zijn requisitorium wordt in het vonnis van 30 april 1540, samen met de tegenargumenten van Gent, hernomen. De conclusie van Van Schore luidt dan ook, hetzelfde beeld wordt door Bartolus gebruikt, dat een stad die schuldig bevonden is aan opstandigheid en hoogverraad het net als Carthago verdient aan de ketting gelegd te worden, *'et debvroit estre submise a la chaine comme fust Cartaee par les Romains, sans jamais pouvoir porter nom de ville ou estre reputee membre de Flandres'*³³. De allusie op Carthago suggereert een tweevoudige lectuur, twee interpretaties die elkaar overigens niet uitsluiten. Karel V zelf was enkele jaren voordien in 1535 op de plek van het antieke Carthago aan land gegaan met zijn leger in het kader van wat als een kruistocht tegen de 'Turkse piraten' werd afgedaan. Een succesrijke veldtocht waarvan het hoogtepunt de bevrijding van christen slaven uit Tunis was³⁴. Karel poseerde op die wijze als kruisvaarder en realiseerde een droom die zijn Bourgondische voorvaders tevergeefs hadden nagejaagd³⁵. Terzelfdertijd situeert dit zijn optreden tegen Gent en bij uitbreiding tegenover andere steden, in de ideologische context van imitatie van antieke helden en heldendaden. Met deze pose bouwt hij heel bewust verder op de culturele en politiek-ideologische legitimatie van de politiek van zijn Bourgondische voorouders, in het bijzonder van hertog Karel de Stoute, de vorst naar wie Karel overigens genoemd was³⁶. De voorbeeldfunctie van het verwoesten van steden was daarmee pas goed op gang gekomen. Wanneer enkele decennia later de her-

³³ A.R.A., Audiëntie, 1627³, bundel getiteld 'declaration des abuz commis par ceulx de Gand en l'an XV^c XXXIX', f° 9v^o.

³⁴ G. PARKER, De politieke wereld van Karel V, in: H. SOLY, *Karel V*, p. 163.

³⁵ Over het kruisvaartideaal aan het Bourgondische (en bij uitbreiding Habsburgse) Hof bestaat heel wat literatuur. Van belang is vooral H. MÜLLER, *Kreuzzugspläne und Kreuzzugspolitik des Herzogs Philipp des Guten von Burgund*, Göttingen (Schriftenreihe der historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Band 51), passim. Een nieuwe synthese is in voorbereiding door J. PAVIOT, *Les Ducs de Bourgogne, la Croisade et l'Orient (fin XIVe s.-XVe s.)*, (op basis van zijn habilitation, Paris IV, nov. 2000).

³⁶ Over het belang van de Antieke voorbeelden in de Bourgondische politiek ten overstaan van steden: M. BOONE, 'Civitas mori potest si autoritate superioris damnetur': politieke motieven voor het bewust verwoesten van steden (14de-16de eeuw), in: *Destruction et reconstruction de villes, du moyen âge à nos jours. Verwoesting en wederopbouw van steden, van de middeleeuwen tot heden. Actes du 18e colloque international - Handelingen van het 18e internationaal colloquium Spa, 10-12.IX.1996*, Brussel, 1999, (Gemeentekrediet van België, historische reeks in-8°, nr. 100), p. 341-352. Een belangrijk onderzoek dat het thema direct op de eerste Habsburgers betreft is M. TANNER, *The last descendant of Aeneas. The Hapsburgs and the mythic image of the emperor*, Yale, London, 1993, passim (pp. 146-161 voor het functioneel aanwenden van het Gulden Vlies en via de Bourgondische dynastie de genealogische constructie die naar de Trojanen terugvoert).

tog van Alva naar de Nederlanden oprukt, wordt in de correspondentie van de kardinaal Granvelle verwezen naar de manier waarop Karel V in 1540 Gent had aangepakt, als inspiratiebron voor de wijze waarop Alva Antwerpen zou kunnen aanpakken³⁷.

Het is van belang om de argumentatie van Van Schore en uiteindelijk het hele optreden van Karel V tegen Gent in 1540 tegen het licht te houden van de keizerlijke politiek tegenover steden en meer bepaald stedelijke opstanden. Karels aanpak van de Gentse crisis wordt er door gereduceerd tot een van de vele incidenten op dit vlak die zijn regering hebben gekenmerkt. Uiteraard met dit persoonlijke detail dat de keizer er zich bijzonder goed van bewust was, dat hij zijn geboortestad onder handen nam. Nog in een brief van 31 januari 1538 had hij in een brief aan de Gentenaren gesteld dat hij op hun (fiscale) hulp en toegeeflijkheid rekende '*vous vous employeriez plus à nous aider, assister et servir que nuls autres, à cause de sommes gantois et avons pris naissance en nostre ville de Gand*'³⁸. Toch is de aanpak van Gent en de daarbij gevolgde strategie op lange termijn nauwelijks verschillend van wat in andere gevallen kan worden vastgesteld³⁹. In de beginjaren van zijn regering (1520-21) was Karel in Spanje met de opstanden van de *germanias* of *comuneros* (letterlijk: broederschappen of gemeenschappen) in Castilië, Valencia en Mallorca geconfronteerd. Stedelijke elites gegroepeerd in *junta's* ventileerden hun ongenoegen met de vanuit Brussel gevoerde politiek van de centrale overheid. Hun eisen, verwoord in de 'Artikels van Valladolid' kwamen neer op het herwaarderen van politiek overleg tussen vorst en onderdanen in de Cortes en op het opwaarderen van het Castiliaanse element in het bestuur. Uiteindelijk werd de beweging met veel geweld onderdrukt, wat des te gemakkelijker lukte naarmate de beweging radicaliseerde en de stedelijke oligarchieën zich desolidariseerden. Ondanks hun nederlaag, was de vorst voortaan gehouden om meer dan voordien rekening te houden met de standpunten van de volksvertegenwoordiging, de Cortes. Numeriek en emotioneel belangrijker was de grote Duitse opstand van 1524-26, lange tijd als de boerenoorlog gekend, momenteel verkiest men de benaming 'revolutie van de gemene man'. De beweging werd namelijk ook gedragen door stedelingen, vooral in de vanouds Habsburgse gebieden in Zuid-Duitsland en was essentieel gericht tegen de privileges van adellijke en geestelijke grootgrondbezitters. Opmerkelijk is hoe de opstandelingen over een ideologische legitimatie

³⁷ E. POULLET, *Correspondence du cardinal de Granvelle 1563-1583*, deel 2, Brussel, 1880, p. 475 (brief van 30 mei 1567). Cf. ook: G. MARNEF, *Antwerpen in de tijd van de Reformatie. Ondergronds protestantisme in een handelsmetropool 1550-1577*, Antwerpen-Amsterdam, 1996, p. 153.

³⁸ Geciteerd bij G. PARKER, *art. cit.*, p. 169 en 515.

³⁹ Het beste overzicht biedt W. BLOCKMANS, *De onderdanen van de keizer*, p. 259-274.

STEDELIJKE IDENTITEIT EN STAATSGEWELD

beschikten en in een klacht aan het Rijkskamergericht, de hoogste juridische instantie van het Rijk, appelleerden aan 'goddelijke en natuurlijke rechtvaardigheid'. Een legitimatie die door vroege reformatoren als Zwingli nog verder werd uitgewerkt. Ook hier kwam een programmatorische tekst tot stand: de Twaalf Artikelen van Memmingen (1525). De Zuidduitse opstand werd letterlijk in het bloed gesmoord, het aantal slachtoffers dat in de korte tijdsspanne van een maand viel wordt op 70 à 75.000 geschat. De repressie was navenant: de fiscale druk werd gevoelig opgevoerd, en na een volgende algemene krachtmeting met de protestanten, voerde Karel enkele structurele maatregelen in, die ondertussen ook in andere delen van het Rijk waren uitgetest. In 1548 werden in zowat dertig Zuidduitse rijkssteden de vertegenwoordigers van de ambachten uit het stadsbestuur geweerd. Deze maatregel liet de keizer toe om voortaan te onderhandelen met een sociaal homogener oligarchie, die hij in de lijn van de informele machtsoefening beter kon beïnvloeden en uit zijn hand laten eten. De keizer die zelf met het geld van de Fuggers de keizerlijke kroon had verworven, speelde het spel consequent. Dergelijke maatregel was voordien ook al in het geval van de Spaanse steden genomen: ook daar werd na het neerslaan van de beweging der *comuneros* de medezeggenschap der ambachtsgilden zo goed als uitgeschakeld. Eenzelfde repressief schema werd in de Nederlanden toegepast: in 1525 verbood regentes Margareta van Oostenrijk alle invloed van ambachtsdekens en -gezworenen en van 'ghemeyne mannen' in het algemeen in het bestuur van het Brabantse 's-Hertogenbosch. Een maatregel waarvoor ze de nadrukkelijke felicitaties van de keizer, haar neef, mocht ontvangen⁴⁰. Eenzelfde scenario herhaalde zich in Brussel, en in Utrecht in 1528. In deze laatste stad werd bovendien nog een citadel, de Vredenburg, opgetrokken om de stad voortaan in bedwang te houden. Utrecht had kennelijk een duidelijke functie, naast haar evidente kerkelijke centrale positie, was de stad uit geo-politieke overwegingen een noodzakelijk steunpunt om het recent bij het Rijk gevoegde Gelre in bedwang te houden. Minder fortuinlijk was de oude bisschopstad Terwaan, een Franse enclave in het aan de keizer toebehorende Artesië. Deze stad, 'grosse larro-niere (...) vray magasin et retraite de toute infame canaille de France' werd in 1553 op bevel van Karel V zeer grondig vernietigd⁴¹. De stad betaalde duidelijk voor de vernederende aftocht van het vergeefs belegerde Metz, waartoe de keizer in de winter van 1552-53 gedwongen was geworden.

⁴⁰ Aangehaald bij W. BLOCKMANS, *Keizer Karel*, p. 225.

⁴¹ B.DELMAIRE, Théroouanne et Hesdin: deux destructions (1553), une reconstruction, in: in: *Destruction et reconstruction de villes, du moyen âge à nos jours. Verwoesting en wederopbouw van steden, van de middeleeuwen tot heden. Actes du 18e colloque international - Handelingen van het 18e internationaal colloquium Spa, 10-12.IX.1996*, Brussel, 1999, (Gemeentekrediet van België, historische reeks in-8°, nr. 100), p. 128-136.

4. 1540 in Gent: een voorbeeldige repressie?

Op het eerste gezicht week de wijze waarop Karel in 1540 Gent aanpakte dus niet wezenlijk af van de behandeling die hij andere rebelse steden in zijn gebieden had opgelegd. Het heeft er alle schijn van dat de centrale regering over een 'scenario' van bestraffing en van het weer in het gareel brengen van de balorige onderdanen beschikte. De mogelijke ingrediënten die effectief werden ingezet, werden geselecteerd in functie van het concrete geval, van de mate waarin de opstand de eer van de vorst had aangetast en vooral, zo lijkt het wel, van een kosten-baten analyse van wat de repressie zelf aan de overheid zou kunnen kosten. Het verwoesten van een bescheiden stadje als Terwaan leverde meer op als 'afschrikwekkend voorbeeld' dan het verlies aan inkomsten voor de vorstelijke schatkist betekende. Met een commercieel en bestuurlijk centrum als Gent lag dit anders. Dergelijke afwegingen dateren overigens niet uit Karels tijd. Ook de raadsheren van de Bourgondische hertogen namen ze in de mond, toen hun vorsten openlijk het verwoesten van centra als Brugge, Gent of Mechelen overwoegen⁴². Niet toevallig wordt de uitspraak dat Filips de Goede Gent in 1453 niet wou verwoesten omdat de stad te belangrijk was voor zijn gewesten, geciteerd in een schrijven aan Filips II van Spanje uit 1579⁴³. Een dergelijke terughoudendheid is overigens niet te reduceren tot een louter afwegen van de kosten die aan een te genadeloze repressie vastzitten. Het principe dat de vorst niet genadeloos in eigen vlees kan snijden en dat hij de behoeder is van een zekere continuïteit van het vorstelijke domein, het vrijwaren van de overvreemdbaarheid van het domein, behoort tot de essentie van de vorstelijke functie. Het is een notie die in de marge van de uitbouw van de koninklijke machtsideologie in Frankrijk is ontwikkeld en als dusdanig door de Bourgondische dynastie is overgenomen⁴⁴. Anderzijds blijft het feit dat de keizer zijn geboortestad bestrafte een emotioneel gegeven dat bij de selectie van repressieve middelen kan en moet hebben meegespeeld. Het zorgvuldig door Lodewijk van Schore opgebouwde requisitorium tegen Gent wijst dan weer op een rationele keuze van repressiemiddelen uit het niet geringe arsenaal dat een machtig vorst als Karel V ter beschikking stond. Als keizer beschikte hij bovendien over soevereine machten die hem moeiteloos een ideologische legitimatie gaven voor welke maatregel dan ook. Dit in tegenstelling tot zijn middeleeuwse voorgangers en vooral tot de Bourgondische hertogen, die net in het ontberen van een koningstitel met een rem op deze absolute machtsuitoefening werden geconfronteerd.

⁴² M. BOONE, 'Civitas mori potest', p. 342-343.

⁴³ 'Qui m'en rendra une autre, après que je l'auray ruynee? Si ce fust vostre heritaige et patrimoine, vous sentiriez aultrement': L.P. GACHARD, *Etudes et notices historiques concernant l'histoire de Pays-Bas*, deel 2, Brussel, 1890, p. 407.

⁴⁴ G. LEYTE, *Domaine et domanialité publique dans la France médiévale (XIIIe-XVe siècles)*, Strasbourg, 1996, pp. 87, 221-239.

STEDELIJKE IDENTITEIT EN STAATSGEWELD

Centraal staat in dit verband de notie van 'crimen laesae maiestatis', de majesteitsschennis⁴⁵. Het leidt geen twijfel dat de Bourgondische hertogen en vooral alweer Karel de Stoute met dit principe hebben uitgepakt ten overstaan van hun vaak balorige Vlaamse onderdanen. In enkele speeches van Karel, sterk beïnvloed door zijn kanselier Guillaume Hugonet een intellectueel gevormd topambtenaar die zich liet inspireren door de principes van het geleerde Romeinse en canonieke recht, wordt het principe nadrukkelijk verwoord⁴⁶. Het blijft evenwel opmerkelijk dat alvast in de Vlaamse context, het principe reeds in 1440 expliciet wordt verwoord in de oorkonde waarin Filips de Goede Gent een zoveelste verstroring van de openbare orde vergaf. De stad werd er een overtreding tegen de 'haulteur et seignourie en commetans criesme de lese majesté' verweten⁴⁷. Geen verbazing dus dat zowel de Concessie het heeft over 'cas de souveraineté', als het vonnis tegen Gent van dezelfde dag over 'crime de lese majesté'. Deze laatste aanklacht, die het zwaarst doorweegt, is de bekroning van een in de stijl van een onvervalste aanklacht opgestelde redenering van de vorstelijke ambtenaren. Gent wordt immers achter-eenvolgens beticht van het demonstreren van een gedrag waarin de belofte van trouw aan de vorst is verbroken, de Gentenaren hebben zich in de termen van het vonnis 'demonstrez desloyaulx envers nous', verder wordt een gradatie van misdadig gedrag voorgesteld: 'crime de sédition', 'crime de rebellion' en uiteindelijk 'crime de lese majesté'⁴⁸. Dergelijke constructie waarin steeds zwaardere fouten worden vastgesteld is niet origineel: ze vormt een echo van de opbouw van eerdere aanklachten van de Bourgondische vorsten tegen het

⁴⁵ A. CAVANNA, Majestätsverbrechen, in: *Lexikon des Mittelalters*, VII, München, 1993, kol. 148-150.

⁴⁶ W. BLOCKMANS, "'Crisme de leze magesté". Les idées politiques de Charles le Téméraire", in: J.-M. DUVOSQUEL, J. NAZET, A. VANRIE, *Les Pays-Bas Bourguignons. Histoire et institutions. Mélanges André Uyttebrouck*, Bruxelles, 1996 (*Archives et bibliothèques de Belgique, numéro spécial* 53), pp. 71-81. Over de inspiratiebronnen van kanselier Hugonet: A. et W. PARAVICINI, L'arsenal intellectuel d'un homme de pouvoir. Les livres de Guillaume Hugonet, chancelier de Bourgogne, in: D. BOUTET, J. VERGER, *Penser le pouvoir au moyen âge (VIIIe-XVe siècle). Etudes d'histoire et de littérature offertes à Françoise Autrand*, Paris, 2000, p. 288-293 (met een toetsing van het gebruik dat Hugonet van zijn hoofdzakelijk uit juridische werken samengestelde bibliotheek heeft kunnen maken). Een specifieke toepassing van majesteitsschennis vormt het beledigen van een rechtbank (en dus indirect van de vorst in wiens naam recht wordt gesproken): M.-CH. LE BAILLY, Un cas particulier de lèse-majesté: les injures verbales contre le Conseil de Hollande en tant que collègue (1428-1491), in: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 66, 1998, p. 97 e.v.

⁴⁷ De originele, onuitgegeven oorkonde: Stadsarchief Gent, charters nr. 582, cf. M. BOONE, *Urban space and the contest for power*, in druk. In de context van het wettelijk dispositief dat bij het onderdrukken van opstanden werd aangewend: J. DUMOLYN, The legal repression of revolts in late medieval Flanders, in: *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis*, LXVIII, 2001, p. 483-486.

⁴⁸ J. LAMEERE, H. SIMONT, *Op. cit.*, p. 175-176.

opstandige Gent. De tekst waarin de ambassadeurs van de Franse koning Karel VII de standpunten van de gevolmachtigden namens Filips de Goede overnamen (gegeven in Rijsel op 4 september 1452) inzake het conflict dat deze hertog met Gent uitvocht, bevat een vergelijkbare aanklacht. Ook hier is sprake van een escalatie inzake overtredingen, om te eindigen met de aanklacht van heulen met de vijand (i.c. de Engelsen '*anciens ennemis du roy et de mon dit seigneur le duc*') waarmee het spook van de Van Artevelde-periode van stal wordt gehaald. Dit alles resulteert in een duidelijke aanklacht, die een kleine eeuw later uit de pen van Van Schore niet anders klinkt: '*les diz de Gand avoient fait et commis les plus grandes offenses et les plus detestables et enormes crimes et delitz que subgiez pourroient jamaiz commectre contre leur seigneur*'⁴⁹. Een ander voorbeeld levert het geheel van repressief optreden van Karel de Stoute tegen Gent in 1468, omvattend een publieke vernedering en een legislatief ingrijpen in een zogenaamde 'restrictie', een benaming die onder meer in een aantal teksten van hertog Jan zonder Vrees reeds kan worden aangetroffen⁵⁰.

Het vonnis dat Karel V op 30 april 1540 over Gent velt, is in zijn opbouw een merkwaardige tekst. De keizer is uiteraard de oorkonder. Hij neemt in dit zeer uitvoerige stuk ook uitgebreid de argumentatie van zowel zijn juridische raadsheren-fiscalen die in deze optreden als aanklagers, als van de stad Gent over, om uiteindelijk als een soeverein vorst en rechter een oordeel te vellen. Dat hij zich aansluit bij zijn eigen ambtenarij en vernietigende woorden overheeft voor het standpunt van de stedelingen verwondert op zich niet, maar de fictie die wordt opgehouden alsof hij boven het gewoel staat, doet dit wel. Dit geeft uiteraard de kans aan de vorst, zoals Paul van Peteghem reeds opmerkte, om tegelijk ook te poseren als een strenge maar vergevingsgezinde vader: de stad Gent verdient misschien wel de ergste bestraffing, de fysieke vernietiging, maar krijgt een tweede kans. Het vorstelijk genaderecht wordt hier op

⁴⁹ M. BOONE, Diplomatie et violence d'état. La sentence rendue par les ambassadeurs et conseillers du roi de France, Charles VII, concernant le conflit entre Philippe le Bon, duc de Bourgogne, et Gand en 1452, in: *Bulletin de la commission royale d'histoire*, CLVI, 1990, p. 30-35.

⁵⁰ Cf. de analyse van de verschillende maatregelen, symbolisch, institutioneel en wetgevend van Karel de Stoute tegen Gent: M. BOONE, Législation communale et ingérence princière: la 'restriction' de Charles le Téméraire pour la ville de Gand (13 juillet 1468), in: J.-M. CAUCHIES, E. BOUSMAR (ed.), '*Faire bans, edictz et statuz*'. *L'activité législative communale dans l'Occident médiéval, ca. 1200-1500: sources, objets, acteurs. Actes du colloque international Facultés universitaires Saint-Louis, 17-20 novembre 1999*, Brussel, 2001 (ter perse). Over Jan zonder Vrees als wetgever (in afwachting van de publicatie van zijn ordonnances door dezelfde auteur): J.-M. CAUCHIES, *Jean sans Peur, comte de Flandre (1405-1419), législateur*, in: F. AUTRAND, CL. GAUVARD, J.-M. MOEGLIN (ed.), *Saint-Denis et la royauté. Etudes offertes à Bernard Guénéé*, Paris, 1999 (*Publications de la Sorbonne, histoire ancienne et médiévale* 59), p. 661-669.

STEDELIJKE IDENTITEIT EN STAATSGEWELD

het niveau van een stedelijke gemeenschap uitgeoefend⁵¹. Ook dit is op zich geen nieuwigheid. Tot in de formulering toe benaderen vele teksten waarin de Bourgondische hertogen opstandige steden, Gent in de eerste plaats, een daad van opstandigheid vergeven, de teneur en formules van een vorstelijke genadebrief, die aan een individueel misdadiger van gemeen recht werd toegekend⁵².

Een wel erg opvallend element dat herhaaldelijk in het vonnis terugkeert en dat reeds van bij de aanvang, is de nadruk waarmee het beroep door Gent op enkele aloude privileges wordt afgewezen. Het gaat daarbij niet enkel om het gewoonterecht, dat traditioneel nauwelijks genade vindt in de ogen van de vorstelijke juristen, maar ook om vorstelijke privileges die heel precies geda-teerd en gekenmerkt worden. Het groot privilege van graaf Gewijde van Dampierre van 1297, het privilege van graaf Lodewijk van Nevers van 1324 en het Privilege van Maria van Bourgondië van 1477: ze worden stuk voor stuk door Gent als verantwoording van haar houding aangehaald. De reactie van de vorstelijke juristen is duidelijk: in het geval van de eerste twee wordt deze aanhaling als niet ontvankelijk bestempeld, in het geval van het Groot Privilege als niet langer rechtsgeldig. Het belangrijke privilege van 1477, waarvan hierboven reeds melding is gemaakt als een referentiepunt in de opbouw van een eigen stedelijke juridische identiteit, is '*obtenu par impression, force et violence, tost apres le trespas de feu monsieur le duc Charles, nostre bysayeul, de bonne memoire, estant icelle dame (Maria van Bourgondië, MB) en jeusne eaige, despourveue de conseil, amys et bienveillans*'⁵³. Op zich verwonderen de pogingen om deze tekst verdacht te maken niet. Kort na zijn uitvaardiging reeds heeft de toenmalige vorst, Maximiliaan van Oostenrijk alle mogelijke middelen aangewend, tot en met het niet onaanzienlijke arsenaal van informele technieken, om deze in vele opzichten kapitale tekst te ondermijnen⁵⁴. De techniek om, wanneer inhoudelijke argumenten niet ter beschikking staan dan maar de omstandigheden waarin een privi-

⁵¹ P. VAN PETEGHEM, *Exemplaire bestraffing*, in: J. DECAVELE (red.), *Keizer tussen stroppeन्द्रagers*, p. 184-186.

⁵² Over het genaderecht bij de Bourgondische hertogen: M. BOONE, *Sources juridiques, sources littéraires*: reflets de la vie politique et sociale dans le comté de Flandre à l'époque bourguignonne, dans: E. RASSART-EECKHOUT, J.-P. SOSSON, e.a. (éd.), *La vie matérielle au moyen âge. L'apport des sources littéraires, normatives et de la pratique. Actes du Colloque international Louvain-la-Neuve, 3-5 octobre 1996*, Louvain-la-Neuve, 1997 (U.C.L. Publications de l'Institut d'études médiévales. Textes, Etudes, Congrès vol. 18), p. 14-22.

⁵³ J. LAMEERE, H. SIMONT, *Op. cit.*, p. 175.

⁵⁴ Zie in het geval van het beheer van de domeinen: M. BOONE, H. BRAND, *De ondermijning van het Groot Privilege van Holland, Zeeland en West-Friesland volgens de instructie van 21 december 1477*, in: *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift*, 24/1, 1992, pp. 2-21.

legie werd verleend of de verdacht gemaakte vormelijke eigenschappen van het stuk in kwestie als argument aan te halen om de niet-toepasbaarheid of zelfs nietigheid te bewijzen, is door de Bourgondische hertogen meermaals aangewend. In het geval van Gent kan het optreden van de raadsheren van Filips de Stoute in het conflict tussen deze hertog en Gent over het verbannen door de stad van de souverain-baljuw van Vlaanderen uit 1401 als precedent worden ingeroepen. Ook dan hebben juristen in dienst van de vorst zich ingespannen om de door Gent aangehaalde en in een plechtige zitting in het Gentse belfort getoonde privileges met alle mogelijke argumenten niet toepasselijk en zelfs vals te verklaren⁵⁵.

De Gentenaren hebben deze privileges geactiveerd op een wijze en in omstandigheden die al evenmin genade vonden in de ogen van de vorstelijke ambtenaren. Omdat het hele conflict draaide rond de Gentse weigering om aan de fiscale verlangens van de vorst tegemoet te komen, wordt het aanwenden van de Gentse privileges door beide partijen overigens op dit terrein in toepassing gebracht⁵⁶. In Gent gebeurde dit, zoals van oudsher de gewoonte was in de Grote Raad van de stad, de zogenaamde 'collatie': '*les eschevins et deux doyens d'icelle ville firent mectre la matiere touchant la dicte demande en collace, que estoit a entendre par devant tout le peuple des troys membres de nostre dicte ville, ou ceulx de la bourgeoisie qui sont les plus riches et notables en toute raison deussent avoir donné bon exemple aux autres, néantmoins auroyent donné response négative*'⁵⁷. Deze collatie zal in haar traditionele vorm door de Concessie van Karel V worden afgeschaft, om betekenisvol in de 18de eeuw in de reactie tegen de Oostenrijkse hervormingsplannen plots opnieuw tot leven te worden gewekt⁵⁸. Het vonnis van Karel V gaat heel uitgebreid in op de gevolgen van deze collatiebesluiten voor de relatie tussen

⁵⁵ Cf. het proces-verbaal van deze zitting met de commentaren van de Bourgondische vertegenwoordigers, uitgegeven bij M. BOONE, *Particularisme gantois, centralisme bourguignon et diplomatie française. Documents inédits autour d'un conflit entre Philippe le Hardi, duc de Bourgogne et Gand en 1401*, in: *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire*, CLII, 1986, p. 65-70.

⁵⁶ Over de fiscale achtergronden van het conflict bestaat heel wat literatuur, in laatste instantie: J. DAMBRUYNE, *Aspiraties van corporatieve middengroepen*, p. 702-719.

⁵⁷ J. LAMEERE, H. SIMONT, *Op. cit.*, p. 172. Over de Grote Raad of collatie: M. BOONE, *Gent en de Bourgondische hertogen*, p. 28-33: het advies van dit orgaan inzake fiscale en financiële aangelegenheden was overigens bindend, het optreden van Gent ligt in het verlengde van de belangrijkste bevoegdheid van dit centrale orgaan van de middeleeuwse 'commune', die reeds in 1297 was vastgelegd.

⁵⁸ In de concessie is met betrekking tot de collatie sprake van: '*aboleren en verbieden ten eeuwighen daghen upten verbuerte van lijfve ende goeden*' (M. BOONE, *Op. cit.*, p. 33). De wederopstanding in de 18de eeuw bij H. BALTHAZAR, *Het sociaal-politieke wisselingsproces op het einde van de 18de eeuw. Casus: de Gentse collatie, instrument van politieke doorbraak*, in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, nr. XXV, 1971, p. 34-35, 39.

STEDELIJKE IDENTITEIT EN STAATSGEWELD

de stad Gent en de vertegenwoordigers van het centrale gezag. Naast de puur wettelijke argumenten wordt terloops ook opgemerkt dat de wijze waarop Gent haar argumenten heeft naar voren gebracht neerkomt op een '*diminution de l'honneur de nostre dicte seur*', een aantasting van de eer van de landvoogdes, zuster van de keizer, een onmiskenbare stap te meer op het pad dat leidt tot een veroordeling wegens majesteitsschennis⁵⁹.

Alweer een argument dat een echo vormt van de persoonlijk beledigende taal die de Gentenaren in 1451-52 aan het adres van Filips de Goede hadden geuit⁶⁰. Ook Karel de Stoute had in zijn conflict met de Luikenaren met dergelijk verbaal geweld af te rekenen, een argument dat in een samenleving waar de eer en het eergevoelen een belangrijke rol speelden zeer van tel was⁶¹.

Indien de Gentenaren privileges inroepen ter ondersteuning van hun standpunt, dan verwijzen de vorstelijke juristen ook naar wetgevende teksten die ze omschrijven als '*traictiez pluseurs foys misericordieusement accordez a nostre dicte ville par nos predicesseurs (...) les traictiez de Gavre et de Casant*'⁶². Het woordgebruik is andermaal, net als in het geval van de notie 'concessie' op zich opmerkelijk. Wat hier wordt voorgesteld als (vredes)verdragen die grootmoedig aan de stad werden toegekend, zijn in beide gevallen, de vrede van Gavere van 1453 en deze van Cadsand van 1492, dictaten door een militaire overwinnaar aan de stad opgelegd. Door het vonnis en de concessie van 1540 in de lijn van deze twee vredesverdragen te situeren, beklemtonen de vorstelijke raadsheren andermaal de opmerkelijke continuïteit in het vorstelijk optreden tegen Gent. Het debat over welk privilege nu domineert is ook al verschillende decennia oud. Wanneer de juristen-raadsheren van Karel V in 1540 verwijzen naar het belang van Gavere en Cadsand, vermelden ze in een adem dat het Privilege van Maria van Bourgondië daardoor als niet langer geldig wordt beschouwd. Ze vergeten daarbij precies aan te geven naar welk stuk

⁵⁹ J. LAMEERE, H. SIMONT, *Op. cit.*, p. 174.

⁶⁰ '*toutes les plus rudes, injurieuses et outrageuses paroles qu'ilz pouoient de la personne de mon dit seigneur*': M. BOONE, *Diplomatie et violence d'Etat*, p. 34.

⁶¹ Het diende onder meer als directe rechtvaardiging voor het verwoesten van de stad Dinant door het leger van Karel in 1466. De Dinantezen hadden de toekomstige hertog Karel door een pop voorgesteld en hem afgeschilderd als een bastaard door de bisschop van Luik, Jean de Heinsberg, verwekt bij de hertogin Isabella: M. SOMMÉ, *Isabelle de Portugal, duchesse de Bourgogne. Une femme au pouvoir au XVe siècle*, Lille, 1998, p. 42; A. MARCHANDISSE, Jean de Heinsberg (1419-1455) ou le dilemme d'un prince-évêque de Liège écartelé par des options politiques antagonistes, in: *Publication du Centre Européen d'Etudes Bourguignonnes (XIVe-XVIe siècles) n° 38 Rencontres de Dijon-Dole, 25-28 septembre 1997 'Hommes d'Eglise et pouvoirs à l'époque bourguignonne (XIVe-XVIe siècles)*', Neuchâtel, 1998, p. 82. De notie 'eer' speelt omgekeerd uiteraard voor de stad als politiek lichaam een belangrijke rol: M. DINGES, Die Ehre als Thema der Stadtgeschichte, in: *Zeitschrift für Historische Forschung*, 16, 1989, p. 409 e.v.

⁶² J. LAMEERE, H. SIMONT, *Op. cit.*, p. 175.

ze verwijzen, een onduidelijkheid die hen ongetwijfeld goed uitkomt, want het is belangrijk om zowel de twee Grote Privileges, dit geldig voor alle Bourgondische landen en het specifieke voor het graafschap Vlaanderen (allebei verleend op 11 februari 1477), als het specifieke privilege voor Gent (van 30 januari 1477) in dit maneuver te betrekken. Dit laatste privilege was reeds in 1485 door Maximiliaan van Oostenrijk, op een ogenblik dat hij er in slaagde de regentschapsraad en vooral Gent te domineren, geconfisqueerd en ongeldig verklaard⁶³. In hun repliek op deze argumenten, zullen de Gentenaren wel een onderscheid maken tussen de verschillende privileges van Maria van Bourgondië en overigens aanvoeren dat het voor de vorst tamelijk moeilijk was om een privilege dat door zijn directe voorganger was toegelaten als niet geldig te laten doorgaan⁶⁴. Het specifieke privilege voor Gent is gelukkig in een afschrift bewaard gebleven. Het bevat aan het einde een cruciale passage waarin de verhouding tussen het centrale gezag en de stad Gent opnieuw wordt hersteld met respect voor de bepalingen van de vrede van Doornik, afgesloten tussen Gent en hertog Filips de Stoute in 1385. Deze vrede heeft tot circa 1450 in de praktijk de politieke agenda tussen Gent en de vorsten bepaald. Alle fundamentele veranderingen die sindsdien zijn ingevoerd - de vrede van Gavere uit 1453 wordt niet expliciet vernoemd wat wellicht te delicaat was maar de allusie is overduidelijk - worden met deze

⁶³ Zie het relaas, met opsomming van de door Maximiliaan op 22 juli 1485 (een uitvloeisel van de incidenten die volgden op de vrede van Sluis tussen Maximiliaan en de Staten van 28 juni 1485) geconfisqueerde charters: W.P. BLOCKMANS, *Autocratie ou polyarchie? La lutte pour le pouvoir politique en Flandre de 1482 à 1492, d'après des documents inédits*, in: *Handelingen der Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, CXL, 1974, p. 291-292.

⁶⁴ J. LAMEERE, H. SIMONT, *Op. cit.*, p. 177: '*Mais jamais ne fut icelluy privilege en question cassé, ne rendu et livré pour estre cassé. Et si lors on eust trouvé le dict privilege estre inique, est cler que le prince de pardeca le eust voulu faire casser, mais pour qu'il estoit fondé en droict et justice, n'y auroit voulu toucher, ains se seroit lors tenu pour bien content et satisfait des dicts de nostre dicte ville de Gand de ce qu'ilz estoient tenuz de remectre en ses mains le dict autre privilege, touchant seulement en particulier nostre dicte ville; et seroyent iceulx de nostre dicte ville de Gand tousiours esté maintenuz et conduictz selon le dit privilege octroyé a l'entier pays de nostre dicte conté de Flandres, comme en semblable ilz dient que se riglent nos estatz de Brabant*'. De Gentenaren plaatsen hier de puntjes op de 'i': het gecasseerde privilege van Maria is wel degelijk dat van 30 januari 1477, de algemene privileges van 11 februari 1477 blijven voor hen hun geldigheid behouden. Het ongenueerde standpunt van de vorstelijke juristen dat alle privileges onder dwang van Maria zijn verkregen en derhalve ongeldig zijn, wordt aldus als niet relevant terzijde geschoven.

STEDELIJKE IDENTITEIT EN STAATSGEWELD

belangrijke pennetrek uit 1477 weer ongedaan gemaakt⁶⁵. Dit lijkt op het eerste gezicht juridische haarkloverij, maar de inzet is kapitaal. De vrede van Doornik bevroor immers de status-quo positie waarop het grote conflict, de zogenaamde 'Gentse oorlog' van 1379-1385 was uitgedraaid. In de vrede van Doornik beloofde hertog Filips de Stoute, de eerste telg uit het geslacht van de Valois-hertogen van Bourgondië die over Vlaanderen regeerde, om de traditionele rechten en vrijheden van Gent door hemzelf en door zijn nakomelingen te laten eerbiedigen⁶⁶. De toonaard van deze 'vredes' is fundamenteel verschillend: 'Doornik' is het resultaat van uitvoerige onderhandelingen, 'Gavere' en 'Cadzand' zijn opgelegd door een militaire overwinnaar. Het onderscheid in woordgebruik en terminologie was overigens een lucid observator als de Gentse rechtgeleerde en dienaar van de centrale overheid (maar niet tegen elke prijs) Filips Wielant ook niet ontgaan⁶⁷. Uiteindelijk komt het debat neer op het om elkaar om de oren slaan met teksten, privileges, vredesverdragen die een weergave zijn van concrete machtsverhoudingen op een welbepaald ogenblik. Het probleem ligt in belangrijke mate in de formuleringen, die aanspraken mogelijk maken. Al deze teksten zijn op de meest officiële wijze door vorsten bekrachtigd en bezegeld. Uitmaken welke tekst dan ook uiteindelijk moet worden gevolgd, is in laatste instantie en alle juridische retoriek ten spijt, andermaal het resultaat van een concrete machtsverhouding.

Over hoe het in haar relatie met Karel V zou uitdraaien, hoefde Gent zich niet te veel illusies te maken. Reeds zijn Blijde Intrede op zijn geboortedag 24 februari 1515 was een duidelijk signaal: Karel sprak toen bij de inhuldigingsplechtigheid in de Sint-Janskerk een andere formule uit dan de traditionele eed. Het was duidelijk dat hij minder beperkingen op zijn eigen grafelij-

⁶⁵ *'Item, dat haer ghelieve dese hare stede van Ghent te stellene in zulke vryheden, rechten, privilegen, costumen ende usaigen ende in zulker ghebruucaemheden van dien, dat de zelve stede was ten tijde dat wijlen van salegher memorien de hertoghe Philips, haeren groothere, ontfinc zijn land ende graefscip van Vlaendren, ende also de poorters ende inwonende der zelve stede dat ghebruuct hebben tooten jare duust vier hondert ende vichtich, volghende den payse van Dornicke, ende also hij ten ontfanghe van den zelve lande zijnen eed dede, ende dat up zulke maniere haer ghelieve den eed te doene. Ende voort, inde presentie ende ten wetene van die van Ghend, te casseerne ende te nieuten te doene alle obligatien ende verbanden die ten laste van der voorn. stede ende van den poorteren ende inwonenden van diere hebben ghemaect gheweest zindert den voorn. tijde ende jare vichtich'*: V. VANDER HAEGHEN, *La charte*, p. 277.

⁶⁶ Over deze Vrede van Doornik en haar gevolgen: M. BOONE, *Gent en de Bourgondische hertogen*, p. 203-206.

⁶⁷ Zie de aangehaalde passages uit zijn *'Antiquité de Flandre'* bij M. BOONE, *Op. cit.*, p. 204. Van deze tekst wordt een nieuwe editie aangekondigd door S. Dauchy. Over de figuur Wielant en zijn subtiel schipperen tussen loyauteit aan zijn geboortestad met haar eigen politieke cultuur en trouw aan de vorst van wie hij een kritisch dienaar was, cf. de meest recente biografische schets in J. MONBALLYU, *Filips Wielant. Verzameld werk I 'Corte instructie in materie criminele'*, Brussel, 1995, p. 7-21.

ke macht zou dulden, en daarentegen de aanspraken van de stad wou inperken⁶⁸. Het verbreken van een eeuwenoud ritueel waarbij de nieuwe vorst en de stad elkaar in een vaststaande ceremonie trouw beloven, was niet niets⁶⁹. Het voorval gaf duidelijk aan dat een nieuwe verhouding in de relatie tussen vorst en onderdanen was ingezet. Dit kwam vooral tot uiting in de bestraffing van de onlusten die spontaan uitbraken na de afwijkende intrede, toen de Vrede van Cadzand erg nadrukkelijk bevestigd werd in een oorkonde van 11 april 1515, het zogenaamde 'Calfvel'⁷⁰. Het verwondert dan ook niet dat van de Blijde Intrede van Karel in Gent een plechtige neerslag met een uitvoerige beschrijving, in de vorm van een notarisoorkunde, als een officiële versie van de gebeurtenissen is overgeleverd⁷¹.

⁶⁸ Zie de recente synthese bij J. DAMBRUYNE, *Aspiraties*, p. 703.

⁶⁹ Het verloop van dit ritueel, gekenmerkt door een vast parcours, een vaste eedformule en een geheel van eveneens vaststaande symbolische handelingen vindt men beschreven bij M. BOONE, TH. DE HEMPTINNE, *Espace urbain et ambitions princières: les présences matérielles de l'autorité princière dans le Gand médiéval (12e siècle - 1540)*, in: W. PARAVICINI (ed.), *Zeremoniell und Raum, 4. Symposium der Residenzen-Kommission der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Potsdam 25. bis 27. September 1994 (Residenzenforschung Band 6)*, Sigmaringen, Thorbecke Verlag, 1997, p. 297-301.

⁷⁰ J. DAMBRUYNE, *Op. cit.*, p. 704; zie ook de bijdrage van P. Arnade aan dit tijdschrift. Een uitgave van het 'Calfvel' bij CH. STEUR, *Mémoire sur les troubles*, p. 143-145.

⁷¹ Parijs, Bibliothèque Nationale de France, handschriftenafdeling, Mélanges Colbert, n° 404/766, bewaard tussen de charters die Colbert bij de Franse verovering van Rijsel uit de oorkondenschat van de Rekenkamer liet overbrengen. Het gaat om een perkamenten cahier van 6 folio's, in een verzorgd handschrift, door alle bladen is een staart van groene hennep gestoken waaraan het zegel in rode was van Willem Bertrand, proost van het Sint-Veerlekapittel bevestigd is. Op het titelblad (f° 1r°) staat in versierde grote letters te lezen: '*Instrumentum publicum super intronisatione et receptione illustrissimi principis nostri domini Karoli, principis Hispanie, archiducis Austrie, ducis Burgondie et comitis Flandrie, in suis comitatu, patria et dominio Flandrie ac in oppido suo Gandensi, etc.*' De notarisoorkunde verhaalt verder hoe de stoet naar de Sint-Janskerk trekt voor de traditionele eed in aanwezigheid van de vertegenwoordigers van de Vier Leden van Vlaanderen, van de steden en dorpen van het Gentse Kwartier en ook de schepenen, dekens en gezworenen van Gent. De vorst legt er, geknield voor Johannes Alart, klerk van den Bloede, volgende eed af: 'Dat zweerdi gherecht heere ende grave van Vlaenderen te syne ende datter toebehoort de heleghe keercke haer recht te haudene ende doen haudene, dlant van Vlaenderen in vreden in rechte ende in wette te haudene ende te doen haudene, de privilegien, vriheden, costumen, usaigen ende de rechten van der stede van Ghendt te haudene ende doen haudene, weduwen ende weesen in rechte te haudene, aerme ende rijcke in rechte te haudene ende te doen haudene ende al te doene dat een gherecht heere ende grave van Vlaenderen sculdich es te doene. Alzo moet hu god helpen ende alle Gods heleghen'. Vervolgens gaat het opnieuw in stoet '*ad magnum forum eiusdem oppidi quod vocant forum diei veneris ad domum consuetam dictam toochuus*'. Johannes Alard laat de vertegenwoordigers van het volk en de aanwezige menigte met opgeheven hand volgende eed afleggen: 'Dat zweerdi huwen gherechten heere den prinche van Spaengen, ertshertoghe van Oesterijck, hertoghe van Bourgoengen als grave van Vlaenderen die hier present ende voor oghen es goet ende ghetrauwe te zijne, zijne erfachtichede, singnorien, heerlicheden ende palen te haudene ende helpen haudene ende al te doene dat goede ondersaten haren gherechten heere sculdich zijn van doene, alzo moet hu God helpen ende alle Gods heleghen'.

STEDELIJKE IDENTITEIT EN STAATSGEWELD

Wanneer in 1540 Karel V in het vonnis van Gent in de narratio van de aanloop der gebeurtenissen overgaat naar de voorgestelde strafmaat, is dan ook meteen sprake van contractbreuk door Gent. De Gentenaren, zo heet het er, hebben zich '*desloyaulx envers nous*' gedragen en daarbij de eed die ze hadden afgelegd in 1515 eenzijdig verbroken⁷². De 'vredes' van Gavere en Cadzand worden nogmaals ingeroepen om het optreden van Gent namens zijn Kwartier aan de kaak te stellen. Vervolgens komen de drie overtredingen in toenemende graad van misdadigheid: '*crime de sédition*' want de wevers hebben zich gewapend in de stad gemanifesteerd tegen de vorstelijke politiek; '*crime de rebellion*' want de stad heeft zich militair versterkt tegen haar natuurlijke vorst en de inwoners hebben zich in een pact van onderlinge solidariteit tegen hem aaneengesloten; '*crime de lese majesté*' tenslotte want de Gentenaren hebben vorstelijke rechten geïnsurpeerd, bannelingen laten terugkeren zonder toestemming van de vorst en het 'Calfvel' van 1515 verscheurd⁷³.

5. 'Ung corps de ville est inséparable'

In hun repliek op deze aantijgingen weerleggen de Gentenaren een aantal concrete beschuldigingen, voeren argumenten aan om de verwarring tussen de verschillende privileges van Maria van Bourgondië op te heffen (cf. supra) en verdedigen de toepasbaarheid van de andere door hen ingeroepen teksten. Indien de toestand dan toch uit de hand is gelopen naar aanleiding van de fiscale eisen van de centrale overheid, is dit in grote mate toe te schrijven aan de hardnekkigheid waarmee vorstelijke ambtenaren te werk zijn gegaan. In hun beschrijving van het onafwendbare karakter van wat dan is gevolgd '*inconveniens, nouvelletez et troubles survenuz*', gebruiken de Gentenaren een geladen beeld, waarin de fataliteit van het gebeuren een bijna bijbelse geladenheid krijgt: '*le dict mal s'est espandu comme peste fatale*'⁷⁴. Terzelfdertijd wordt de verantwoordelijkheid verlegd: is de pest niet traditioneel een straffe Gods, waar de verantwoordelijkheid van de mens slechts in afgeleide zin aanwijsbaar is? En, zo vervolgen ze alvorens de gratie van de vorst af te smeken: indien het op de collatievergaderingen de verkeerde weg is opgegaan, dan is dit te verklaren '*par enhort de pluseurs estrangiers et perverz esperitz, lesquelz se seroient venuz entremeslez es dictes assemblees du simple populaire et procurer desordre*'; de schepenen zelf bleven bij dit alles bekommerd om het goede en gematigde bestuur '*le sobre gouvernement et police*'⁷⁵. Na alle juridische argumentatie over de interpretatie van privileges volgt hier met andere woorden het argument, dat ook de stedelijke machthebbers verantwoordelijk zijn voor het algemeen welzijn '*la chose publicque d'icelle ville*'.

⁷² J. LAMEERE, H. SIMONT, *Op. cit.*, p. 175.

⁷³ J. LAMEERE, H. SIMONT, *Op. cit.*, p. 176.

⁷⁴ J. LAMEERE, H. SIMONT, *Op. cit.*, p. 178.

⁷⁵ J. LAMEERE, H. SIMONT, *Op. cit.*, p. 178.

Ook dit debat eindigt in een patstelling, want uitgerekend ook de vorstelijke ideologie ziet in de vorst de ultieme garant voor het algemeen welzijn⁷⁶. Aansluitend hierbij beklemtonen ze de cohesie van de stad: '*ung corps de ville est inséparable*'. Eenzelfde bekommernis staat ook de juridische raadgevers die de vorst zijn repressie influisteren voor ogen⁷⁷. Het ziet er met andere woorden naar uit dat ook op dit terrein, zoals in het dispuut welk privilege, welke 'vrede' voorrang heeft op de andere, de uiteindelijke concrete machtsverhouding het laatste woord heeft. De inzet achter dit op het eerste gezicht debat tussen doven is evenwel duidelijk: een politieke organisatievorm waarin de vorst zich niet langer hoeft in te laten met onderdanen die inspraak eisen in voor de centrale overheid cruciale materies zoals rechtspraak of fiscaliteit, versus een 'middeleeuwse' situatie van overleg en moeizame evenwichtsoefeningen tussen maatschappelijke krachten die beseffen dat ze tot samenleven gedwongen zijn. De meeste punten van ongenoegen waren al min of meer weggewerkt en de landvoogdes had de situatie opnieuw onder controle, op het ogenblik dat de keizer, met zin voor symboliek, zijn stad op zijn geboortedag 24 februari publiek kwam vernederen. Dergelijke gang van zaken laat toe te concluderen dat deze kans werd aangegrepen om een duidelijk signaal uit te sturen dat ook in de Nederlanden Karel geen oppositie duldde van eigenge-reide stedelingen. Zoals hij eerder in diverse Spaanse gewesten, in Zuid-Duitsland en in de Noordelijke Nederlanden met opstandige bewegingen had afgerekend.

In het vonnis van 30 april 1540 neemt Karel, het tegendeel zou verwonderd hebben, het standpunt van zijn raadsheren-fiscalen over. Gent wordt ondubbelzinnig veroordeeld '*declairons que le corps et communauté de nostre dicte ville de Gand y sont escheuz et coupables*'⁷⁸.

6. De strafmaat: 'amende honnorable et prouffitable'

Wat volgt zijn een aantal concrete maatregelen die uit de schuld worden afgeleid. Samen houden ze een ontmanteling in van het stedelijk sociaal weefsel zoals dit in de voorbije eeuwen was gegroeid. Zowat alle bepalende elementen van de stedelijke identiteit die we hierboven hebben aangehaald, werden geïsoleerd.

Vooreerst worden alle oude privileges aangeslagen en vervallen verklaard. De toekomstige vorsten die na Karel over Gent zullen heersen, zullen voortaan bij

⁷⁶ Over dit begrip dat zowel in vorstelijke als stedelijke context een centrale positie inneemt: W. EBERHARD, "Gemeiner Nutzen" als oppositionelle Leitvorstellung im Spätmittelalter, in: M. GERWING, G. RUPPERT, ed. *Renovatio et reformatio. Wider das Bild vom 'finsternen' Mittelalter. Festschrift für Ludwig Hödl zum 60. Geburtstag*, Münster, 1985, p. 203-213.

⁷⁷ P. VAN PETEGHEM, *Exemplaire bestraffing*, in J. DECAVELE, *Keizer tussen stropendragers*, p. 187.

⁷⁸ J. LAMEERE, H. SIMONT, *Op. cit.*, p. 179.

STEDELIJKE IDENTITEIT EN STAATSGEWELD

hun ambtsaanvaarding enkel nog zweren op de nieuwe constitutie, de fameuze 'concessie' die hij dezelfde dag aan de stad oplegt. De maatregel gaat heel ver: niet enkel wordt de stad bevolen om de originele stukken '*hors de leur secret*' te halen, ook de belangrijkste stadscartularia, het zogenaamde 'rode en zwarte boek' moeten worden ingeleverd⁷⁹. Daarenboven wordt het ook aan de privé-personen verboden om een exemplaar van de stedelijke rechten en privileges te bezitten. Diverse privé-cartularia bestonden (en bestaan), ze verbieden is een poging om ook greep te verwerven op de individuele '*memoria*' van poorters. Dergelijke *démarche* is vermoedelijk mede geïnspireerd door de jacht op ketterse geschriften en publicaties, die de overheid toen al gewoon was te organiseren. Karel was ten andere in eigen persoon nog op 25 juli 1521 in Gent aanwezig bij een *auto da fé*, een boekverbranding van Lutherse geschriften op de Gentse Vrijdagmarkt⁸⁰. Het leidt geen twijfel dat de bepalingen van het vonnis van 30 april 1540 met bekwame spoed in de realiteit werden omgezet. Van Schore noteert in zijn relaas van de Gentse opstand dat de oorkonden onmiddellijk werden ingeleverd door de Gentenaren '*a grant regret et qu'ilz s'en défirent bien envys, en tant qu'ilz avoient aymez et tenuz leurs dis privileges en sy bonne et grande extime et en avoient toujours tant parlé et de telle sorte et maniere que, au moyen d'iceulx ilz pensoient et cuidoient estre les superieurs de toutes les autres villes*'⁸¹. Het in beslag nemen en gedeeltelijk laten vernietigen van de archivalia van tegenstanders om zo een greep te krijgen op hun herinnering en op hun politieke slagkracht, is een oude repressietechniek. Karels voorouders onder de Bourgondische hertogen hebben haar bij herhaling in praktijk gebracht. Het meest spectaculair optreden was zonder twijfel dit van hertog Jan zonder Vrees, die in 1408 na de slag bij Othée, de charters van de stad Luik confiscieerde⁸². Een voor Gent memorabel feit deed zich voor toen Karel de Stoute in 1468 het zogenoemde charter van Senlis (uit 1301) waarin de toenmalige Franse koning Filips IV de Schone de verkiezing van de schepenen regelde, in een plechtige zitting in

⁷⁹ Deze cartularia zijn vermoedelijk te identificeren met de gelijknamige registers C of D ('gheluwen bouck alias rooden boeck' en 'ouden rooden bouck') en G ('eersten swarten bouck, alias vrouw Mariebouck') uit de reeks 93, de reeks van de zogenoemde 'zevenenveertig registers', de stadscartularia uit het Gentse stadsarchief: J. DECAVELE, J. VANNIEUWENHUYSE, *Stadsarchief van Gent. Archiefgids. Deel I Oud Archief*, Gent, 1983, p. 55-56.

⁸⁰ J. DECAVELE, *Op. cit.*, p. 83.

⁸¹ L.-P. GACHARD, *Relation des troubles*, p. 159.

⁸² De indrukwekkende lijst die van de geconfisqueerde en zo goed als totaal vernietigde oorkonden in de Rekenkamer van Rijsel werd opgemaakt bij E. FAIRON, *Chartes confisquées aux bonnes villes du pays de Liège et du comté de Looz après la bataille d'Othée (1408)*, Brussel, 1937, *passim*.

zijn Brusselse residentie liet cancelleren⁸³. Het belang dat de Bourgondische dynastie aan het beheersen van de 'memoria' na het neerslaan van opstanden besteedde is bekend: in Brugge in 1438, in Gent in 1453 werden bepalingen getroffen om blijvende visuele herinneringen aan de nieuwe machtsverhoudingen na te laten⁸⁴. Het in beslag nemen van de archivalia van een politiek tegenstander is een variant op dergelijke greep op de 'memoria', het collectief geheugen. De Gentse archivalia zijn, in tegenstelling tot wat kort na 1408 met de Luikse charters gebeurde niet systematisch vernietigd, maar geïncorporeerd in het archief van de Rekenkamer in Rijsel. Enkele charters werden reeds op 11 mei 1540 teruggegeven. Het ging daarbij doorgaans om oorkonden die voor het concrete bestuur van de stad van groot belang waren, de politiek gevoelige stukken werden achtergehouden⁸⁵. Het voorbeeld van Luik na de ingreep van Jan zonder Vrees in 1408-09 had aangetoond hoe ernstig de concrete problemen wel waren, die zich stelden bij het besturen van een stad waarvan het levend geheugen in een klap was weggesneden⁸⁶. Een groot deel

⁸³ Het origineel bevindt zich momenteel onder de door Colbert geconfisqueerde oorkonden in de Bibliothèque Nationale in Parijs. In dorso verhaalt een uitgebreide notitie de ceremonie van 1468. Ik neem mij voor in de nabije toekomst een uitgave van dit voor de Gentse geschiedenis belangrijke document te verzorgen, in afwachting behelpe men zich nog steeds met F. DE POTTER, *Gent van de oudsten tijd tot heden*, I, Gent, 1882, p. 236-238.

⁸⁴ Zo voorzagen de artikelen 20 en 21 van het 'vonnis' der Franse ambassadeurs uit 1452 in een publieke onderwerpingsscène door de Gentse politieke elite en bovendien 'ou lieu ou place ou les dis de Gand auront trouvé mon dit seigneur le duc ou mon dit seigneur de Charrolois soit ordonné, que par eulz et a leurs fraiz et despens soit construite et ediffiee, le plus tost apres que faire se pourra, une belle croix de pierre haulte eslevee et richement aornee d'ymages et remembrances ainsi qu'il sera advisé, a fin de reconnoissance et memoire perpetuel de ce que dit est': M. BOONE, *Diplomatie et violence d'Etat*, p. 42-43. Zie in het algemeen: H. KAMP, *Amortisation und Herrschergedenken im Burgund des 15. Jahrhunderts*, in: O.G. OEXLE (ed.), *Memoria als Kultur*, Göttingen, 1995, p. 253-284.

⁸⁵ L.-P. GACHARD, *Relation des troubles*, p. 435-436, Stadsarchief, charters nr. 966 en 967: op 11 mei 1540 treft Karel V bepalingen met betrekking tot de Gentse archivalia: het zwarte en rode boek zullen gecopieerd worden in een nieuw register dat de waarde van een origineel krijgt, de toegang tot de archivalia die gerestitueerd worden zal voortaan geschieden onder strikte controle door de baljuw en de door de centrale overheid aangestelde schepenen. Er blijken overigens niet zoveel oorkonden teruggegeven te zijn: L.-P. GACHARD, *Notice historique et descriptive des archives de la ville de Gand*, in: *Mémoires de l'académie royale de Belgique*, XXVII, 1852, p. 14, wat contrasteert met de formulering bij J. DECAVELE, J. VANNIEUWENHUYSE, *Stadsarchief van Gent. Archiefgids*, p. 62 die de indruk wekt dat de hele beslissing van 30 april ongedaan werd gemaakt.

⁸⁶ Zie A. MARCHANDISSE, *Vivre en période de vide législatif et institutionnel: l'après-Othée (1408-1418) dans la principauté de Liège*, in: E. BOUSMAR, J.-M. CAUCHIES (ed.), *Faire bans, edictz et statuz. L'activité législative communale dans l'Occident médiéval, ca. 1200-1500: sources, objets, acteurs* Actes du colloque international Brussel, Facultés universitaire Saint-Louis, 17-20 november 1999, ter perse (met dank aan collega Marchandise om zijn tekst ter beschikking te stellen).

STEDELIJKE IDENTITEIT EN STAATSGEWELD

van de Gentse charters werd verder in 1578 door tussenkomst van de prins van Oranje aan de stad teruggeschonken. Een ander deel kwam na omzwervingen langsheen Brusel (1772), Würzburg en Wenen (1794 en 1801) en opnieuw Brussel (1857-1864), in de jaren 1900-1902 in Gent terug waar ze nu het zogenaamde 'Oostenrijks Fonds' in het Rijksarchief vormen⁸⁷. De zorg die reeds ten tijde van Karel V werd aan de dag gelegd om van deze verschillende stappen inventarissen bij te houden, illustreert hoe politiek gevoelig deze archiefstukken waren. Uit het hele verloop van het conflict dat Gent met de keizer uitvocht, blijkt overigens ten overvloede dat het uitgerekend de stadsprivileges waren die argumenten voor deze strijd leverden⁸⁸.

In een volgend punt gaat de veroordeling in op de confiscatie van alle bezittingen van de ambachten. Niet enkel de ambachten als publieke en politieke organisaties werden geveiseerd (dit aspect was voornamelijk in de 'concessie' aan de orde), ook hun bezittingen waren voorwerp van repressie. De tekst preciseert: renten, huizenbezit, bewapening, en de klok 'Roeland' genaamd. Niet vernoemd, maar zo mogelijk erger toegetakeld dan de archivalia van de stad: de ambachtsarchieven die Karel in belangrijke mate liet vernietigen zoals expliciet in de 'concessie' werd vermeld⁸⁹. Bij de gedeeltelijke teruggave van de Gentse archivalia in 1578 werd een aparte inventaris van de ambachtsarchieven opgemaakt. Alvast voor de textielambachten bleef zo goed als niets bewaard, en tussen 1540 en 1578 moet ook al een en ander verdwenen zijn⁹⁰.

⁸⁷ Over de lotgevallen van deze archivalia, in laatste instantie: E. AERTS, *Geschiedenis en archief van de Rekenkamers*, Brussel, 1996 (Algemeen rijksarchief, overzichten en gidsen nr. 27), p. 440-442. Van het 'Oostenrijks Fonds' bestaat nog steeds geen moderne wetenschappelijke inventaris, het blijft behelpen met L.-P. GACHARD, *Notice historique et descriptive*, p. 97-111 (appendice C).

⁸⁸ Het was oorspronkelijk de bedoeling in deze bijdrage uitgebreid op de kwestie van de inventarisatie van de Gentse stadscharters in te gaan. De hele zaak had ook nog in de 17de eeuw belangrijke repercussies op de Frans-Spaanse verhoudingen, zoals moge blijken uit de afschriften van de inventarissen uit 1540, met bovendien copieën van de vrede van Gavere en van de 'Concessio Carolina' door Denis Godefroy, archivaris van de Rijselse Rekenkamer, later in dienst van Colbert, d.d. 1669, 1670 en 1672: Bibliothèque Nationale de France (Paris), handschriften, Collection Flandre nr.62. Een afschrift van de oudste Gentse inventaris der oorkonden, waar ik in een aparte bijdrage op terug kom bevindt zich in dezelfde instelling: Manuscrits Français, nr. 9014.

⁸⁹ A. DU BOIS, L. DE HONDT, *Coutume de la ville de Gand, tome 2*, Brussel, 1887, p. 141: '*ayons entre autres choses declairé pourfaiz (sic) tous et quelzconques les privileges, droiz, franchises, coustumes et usances, ayant force et effect de privileges, jurisdiction et auctorite, competans et appartenans et ayans competé et appartenu tant audit corps et comunaulte de nostre dicte ville, comme aux mestiers et membre des tisserans et leur sieulte, et d'iceulx les prive, sans que en l'advenir l'on s'en puisse ayder, soit en jugement ou dehors, ne estre gardez par copies ne extraitz par qui que ce soit, souzbz paine de encourir nostre indignacion*'.

⁹⁰ G. ESPINAS, H. PIRENNE, *Recueil de documents relatifs à l'histoire de l'industrie drapière en Flandre. Première partie: des origines à l'époque bourguignonne (Tome 2: Deynze-Hulst)*, Brussel, 1988 (anastatische heruitgave van de editie van 1909), p. 368-372.

De talrijke boekhoudkundige documenten die over dit aspect van de in 1540 ingezette repressie getuigen, maken duidelijk dat de ambachten effectief door Karel V getroffen werden. Johan Dambruyne, die dit aspect uitputtend onderzocht, heeft duidelijk aangetoond dat ook en misschien vooral het 'sociale kapitaal' van de Gentse ambachten, de uiterlijke kenmerken van aanzien en macht door de repressie gevisieerd en getroffen werden⁹¹. Andermaal moet worden vastgesteld dat Karel V een recept van zijn Bourgondische voorgangers heeft overgenomen. Reeds Filips de Goede had in 1452 het confisqueren en vernietigen van de ambachtshuizen '*esquelles ilz ont fait leur monopoles et assemblees et aussi leurs armees*' als onderdeel van de aan Gent op te leggen bestraffing voorzien⁹². Het fundamentele verschil tussen de keizer en zijn voorgangers is dat waar de hertogen dit als een na te streven ideaal voorstelden, Karel V tot de praktijk is kunnen/durven overgaan. Hetzelfde geldt voor het ontmantelen van de klok, een voorwerp dat omwille van zijn symbolische en mobiliserende kracht een geliefkoosd voorwerp van repressie was⁹³. Vervolgens schenkt de tekst van het vonnis aandacht aan de ceremonie van de '*amende honorable*' op zich: het uitermate geritualiseerde smeken om vergiffenis door een delegatie die zowel de gestelde lichamen van de stad weerspiegelt (schepenen, pensionarissen, notabelen, ambachtsdekens) als de specifiek gevisieerde radicale elementen uit de opstandige beweging, de zogenaamde '*creesers*'. Deze laatsten dienden zich blootvoets, met een strop rond de nek aan te bieden. De concrete omstandigheden: dag, plek en uur zouden door de keizer nog worden meegedeeld. Iets wat effectief gebeurde: op twee mei 1540 gaf de keizer zijn procureur-generaal opdracht om 's anderendaags de schepenen en andere betrokkenen naar het Prinsenhof, de vorstelijke residentie, te dagvaarden om er in een formule, vastgelegd in een plechtige oorkonde, de vergiffenis van de vorst af te smeken⁹⁴. Dergelijk optreden wijkt in essentie andermaal nauwelijks af van wat onder de Bourgondische hertogen gebruikelijk was⁹⁵. Waar evenwel Karel de Stoute in januari 1469 de Gentse schepenen en dekens tot een publieke vernedering had gedwongen in zijn

⁹¹ J. DAMBRUYNE, Rijkdom, materiële cultuur en sociaal aanzien. De bezitspatronen en investeringsstrategieën van de Gentse ambachten omstreeks 1540, in: C. LIS, H. SOLY (ed.), *Werelden van verschil. Ambachtsgilden in de Lage Landen*, Brussel, 1987, p. 151-211 (passim).

⁹² M. BOONE, *Diplomatie et violence d'Etat*, p. 36 (art. 10).

⁹³ R. VAN UYTVEN, Flämische Belfriede und südniederländische städtische Bauwerke im Mittelalter: Symbol und Mythos, in: A. HAVERKAMP (Hg.), *Information, Kommunikation und Selbstdarstellung in mittelalterlichen Gemeinden*, München, 1998, p. 132-135.

⁹⁴ Stadsarchief Gent, charters nr. 961 en 962. De formule is uitgegeven bij CH. STEUR, *Mémoire sur les troubles*, p. 151.

⁹⁵ Zie, met als eerste casus de vernedering van Gent door Karel de Stoute in 1469: P. ARNADE, City, state and public ritual in the late-medieval Burgundian Netherlands, in: *Comparative studies in society and history*, 39, 1997, p. 300-304.

STEDELIJKE IDENTITEIT EN STAATSGEWELD

Brusselse residentie, doet Karel V het op hun eigen terrein: Gent, ook zijn geboortestad. Specifiek element van de 'amende honorable' van 1540 bleef uiteraard de repressie van de 'creesers', een groep die in de historiografie tot wilde veronderstellingen aanleiding heeft gegeven⁹⁶. Voor Dambruyne gaat het in essentie om niet corporatief georganiseerde ongeschoolde arbeiders, waaronder een grote groep steuntrekkers. Uit de analyse van de individuele slachtoffers van de repressie na 1540 blijkt daarentegen dat hier wel in verpletterende mate ambachtslieden getroffen werden: onder de verbannen, geconfisqueerde en terechtgestelde kopstukken van de Gentse opstand (in totaal zijn vijftig individuele dossiers bekend) zijn 90% lid van de kleine neringen of van de weverij⁹⁷. Andermaal viseren de keizer en zijn ambtenaren, zoals bij het neerslaan van andere stedelijke oproeren in de vele delen van het rijk, in de eerste plaats de corporatieve groepen. De 'creesers' vullen de rangen aan. Om de keizer toe te laten voluit zijn rol van vergevingsgezinde vader te spelen, staat het tenandere goed om enkele echt miserabele personen voor zich te hebben.

Daarmee zijn we aan het ruimtelijke onderdeel van de repressie aanbeland: reeds de stoet van plaatselijke notabelen en machthebbers die clementie gaan afsmeaken van de keizer demonstreert op een concrete wijze wie controle heeft over de Gentse publieke ruimte. Een der klachten tegen de opstandelingen ging er over dat ze zich, in de traditie van hun middeleeuwse voorgangers, de ruimte en vooral de markt hadden toegeëigend. Karel V is, vooral in de 'concessie' verder gegaan dan deze ene ruimtelijke manifestatie van onderwerping. Op een structurele wijze heeft hij een geheel van collectieve publieke uitingen van stedelijke solidariteit, het auweet (de stoet van gewapende ambachtslieden op halfvasten), de processie van Sint-Lieven (de alweer door de aanwezigheid van bepaalde ambachten gekenmerkte tweedaagse bedevaart van Gentenaren naar Sint-Lievens-Houtem in het Land van Aalst en terug) en de processies van de wevers op straffe van dood verboden. Eeuwenoude collectieve manifestaties die aan de corporatieve instanties de kans gaven hun rol in het stedelijk weefsel ruimtelijk te vertalen, werden door Karel V in de 'concessie' met opstandige bewegingen gelijk gesteld⁹⁸. Alsof dit alles niet volstond werd ook het decor, het stedelijk landschap als dusdanig aangetast. Ook

⁹⁶ Over de 'creesers' bestaat een uitvoerige literatuur, de laatste die zich met de kwestie als dusdanig heeft ingelaten: P. VAN PETEGHEM, *Les 'cresers' en tant que prolétariat des villes dans les Pays-Bas sous Charles Quint*, in: J.-M. CAUCHIES (ed.), *Les relations entre princes et villes aux XIVe-XVIe siècles: aspects politiques, économiques et sociaux. Publications du Centre Européen d'Etudes Bourguignonnes n° 33, rencontres de Gand (1992)*, Neuchâtel, 1993, p. 201-214.

⁹⁷ J. DAMBRUYNE, *Aspiraties*, p. 709-711, 714-716.

⁹⁸ Een overzicht, met opgave van het belang van deze manifestaties voor de middeleeuwse stad: W. PREVENIER, M. BOONE, *De steden van de Zuidelijke Nederlanden*, p. 36. Het desbetreffend fragment uit de 'Concessie': A. DU BOIS, L. DE HONDT, *Les coutumes de la ville de Gand*, p. 172.

hier werd een oud plan van Karel de Stoute, de Sint-Baafsabdij vervangen door een militaire citadel, van stal gehaald⁹⁹. Het concept was voor de Bourgondische hertog, die het ook in Luik had toegepast, niet nieuw: de inspiratie was, net als de architecten die er traditioneel in de Nederlanden mee werden belast, Italiaans. Kort na 1450 had Francesco Sforza in Milaan een dergelijke dwangburcht laten oprichten, voor Machiavelli in zijn *'Il principe'* het voorbeeld van hoe men als vorst te ver kon gaan¹⁰⁰. De omvang van de ingreep in het Gentse stedelijke weefsel is welbekend, de strategische overwegingen die er ten grondslag aan lagen evenzeer¹⁰¹. In het geval van een grote, economisch en politiek belangrijke stad als Gent lag een verwoesting niet voor de hand, hoe zeer Van Schore zich ook inspande om de gelijke behandeling als in het geval van Carthago in de geesten ingang te doen vinden. Wel mogelijk en uitgevoerd was het neerhalen van een stadswijk, het Sint-Baafsdorp, die op zich in minder uitgebouwde stedelijke landschappen moeiteloos de omvang van een hele stad voorstelde. Dat Karel V, in andere omstandigheden de kampioen van de katholieke zaak, in een moeite een eeuwenoude kerkelijke instelling neerhaalde, heeft weinig emotie verwekt. Van Schore zelf gaat in zijn relaas over de Gentse opstand tegen Karel V in op de afbraak van de abdij en op de met de instelling verbonden cultus van Sint-Lieven, *'ung pelerinage et voiage plus de malediction que de devotion et ou que, chascun an, dix mil pechiez mortelz s'y faisoient'*, het afschaffen van deze praktijken was dan ook geen gemakkelijke zaak *'les abolyr et mectre jus, le commun peuple, qui estoit grand en la ville, ne l'eussent jamais souffert, se ce n'eust esté par le moyen et de la sorte comme il s'est fait presentement par l'Empereur ainsi estant en puissance en la ville, et par le chasteau qui s'y est fait'*¹⁰². Karel heeft overigens in zijn aanpak van Utrecht in 1528 en toen hij in 1527 zijn legerbenden op Rome losliet al evenmin eerbied voor gewijde plaatsen ten toon gespreid. In het vonnis van 30 april 1540 wordt op een bijna klinische wijze opgesomd hoe onder meer de operatie technisch mogelijk moet worden gemaakt: het opvullen van een deel van de Rietgracht en het

⁹⁹ J. DUVERGER, Wilde Karel de Stoute een burcht tegen Gent oprichten in het Domein van de St. Baafsabdij?, in: *Miscellanea historica in honorem Alberti De Meyer*, deel 2, Leuven-Brussel, 1946, p. 748-750.

¹⁰⁰ BOUCHERON, Les expressions monumentales du pouvoir princier à Milan au temps de Francesco Sforza (1450-1466), in: *Les princes et le pouvoir au moyen âge. XXIIIe congrès de la S.H.M.E.S. Brest mai 1992*, Paris, 1993, (Publ. de la Sorbonne, série histoire ancienne et médiévale 28), p. 122-123. Onder de Italiaanse ingenieurs die in Gent werden ingezet was Donato Buoni di Pellezuoli uit Bergamo, wiens ontwerp voor de nieuwe Antwerpse omwalling in hetzelfde jaar 1540 door Karel V werd goedgekeurd.

¹⁰¹ M.C. LALEMAN, "Woord, beeld en materie. Het Sint-Baafsdorp in Gent", in: J. DE ZUTTER, L. CHARLES, A. CAPITEYN (red.), *Qui valet ingenio. Liber amicorum Johan Decavele*, Gent, 1996, p. 289-314 en M. BOONE, *Civitas mori potest*, p. 362-364.

¹⁰² L.-P. GACHARD, *Relation des troubles*, p. 106-107.

STEDELIJKE IDENTITEIT EN STAATSGEWELD

afbreken van verschillende oude stadspoorten waarvan het puin voor de aanmaak van de citadel kon dienen¹⁰³. De hele operatie heeft opvallend veel weerklank gekregen in de Gentse memorieboeken, meer dan de politieke gebeurtenissen van 1539-40. Vooral in de latere memorieboeken klinkt betrokkenheid en verontwaardiging door over het ontmantelen van de abdij en van het Sint-Baafsdorp¹⁰⁴.

Het fiscale aspect dat als een siamese tweeling aan de staatsvorming verbonden is, komt ook hier aan de oppervlakte. Aan de '*amende honorable*' is immers onvermijdelijk een '*reparation prouffitable*' verbonden¹⁰⁵. Gent werd gedwongen om haar aandeel in de geweigerde bedde te betalen en daarboven nog een boete van 150.000 gouden Carolusguldens en een jaarlijkse rente van 6.000 gouden Carolusguldens. Zoals steeds een theoretisch bedrag dat in de praktijk diende te worden teruggeschroefd¹⁰⁶. De keizerlijke boekhouders hadden hun huiswerk overigens goed gedaan: een uitstaande rente van 550 pond groten eertijds door Karel de Stoute verkocht en enkele onderdelen van het vorstelijk domein in Gent (ammanschappen en gevangnissen) die al lange tijd een bron van onvrede voor de vorstelijke administratie waren, omdat de stad ze de facto had geürsueerd, werden teruggevorderd¹⁰⁷. Een en ander greep plaats in de context van een zich fundamenteel wijzigende economie, met veel inflatie, een koopkracht die werd uitgehold (tussen 1510 en 1550 verloor een Gents ambachtsman zowat de helft van zijn koopkracht) en een vooral na 1540 torenhoog klimmende belastingsdruk¹⁰⁸. Het inschatten van de gecumuleerde effecten van de repressie van de Gentse opstand van 1540 moet rekening houden met deze context waarin zekerheden en geborgenheden fors aan het wankelen waren gebracht.

¹⁰³ J. LAMEERE, H. SIMONT, *Op. cit.*, p. 180. Op 6 en 11 mei 1540 vaardigde de keizer ordonnanties uit waarin de precieze torens, delen van oude stadsmuren en grachten werden aangeduid die voor de operatie in aanmerking kwamen: Stadsarchief Gent, charters nrs. 963, 964, 965.

¹⁰⁴ A.-L. VAN BRUAENE, *De Gentse memorieboeken*, p. 250-256.

¹⁰⁵ J. LAMEERE, H. SIMONT, *Op. cit.*, p. 179-180.

¹⁰⁶ Stadsarchief Gent, charters nr. 974, 977 en 978: algemeen ontvanger Henri Sterck erkent op 16 oktober 1540 26.000 gouden Carolusguldens ontvangen te hebben, het bedrag waartoe de boete verminderd was. Op 26 juli van hetzelfde jaar had de keizer Gent toestemming gegeven om voor een bedrag van 128.000 gouden Carolusguldens erfelijke en lijfrenten te verkopen.

¹⁰⁷ Over de rentenverkoppen die onder Karel de Stoute een eerste hoogtepunt hadden bereikt in decennialang structureel op de Gentse financiën inwerkten: M. BOONE, "Plus dueil que joie". Renteverkoppen door de stad Gent in de Bourgondische periode : tussen private belangen en publieke financiën, in: *Driemaandelijks tijdschrift van het Gemeentekrediet*, 1991, 45jg., nr. 176, p. 17-19. Over de bedoelde onderdelen van het domein: IDEM, Het vorstelijk domein in Gent (ca. 1385 - ca. 1453) : speelbal tussen vorstelijke centralisatie en stedelijk particularisme ?, in: *Handelingen der Maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent*, n.r., XLII, 1988, p. 83-91.

¹⁰⁸ W. BLOCKMANS, *De onderdanen van de keizer*, p. 249, 254-255.

7. Vorst en stad: een verbroken evenwicht

Wanneer Karel V zich in 1540 persoonlijk naar zijn geboortestad begeeft om er orde op zaken te stellen, is het gebeuren uiteraard van het grootste belang voor de Gentenaren zelf. Of dit ook zo was voor de rest van dat aanzienlijke deel van Europa waarover Karel V regeerde, is nog maar de vraag. Zeker: Gent had een reputatie van een rebelse en opstandige stad en het was duidelijk dat ze die riskeerde kwijt te geraken. Maar wat uiteindelijk uit de bus kwam, moet voor de tijdgenoten geen verrassing zijn geweest. Het geheel van repressieve maatregelen dat Lodewijk van Schore in vonnis en 'concessie' bij elkaar bracht, steekt niet echt af bij de wijze waarop de keizer elders balorige steden en onderdanen in het gareel bracht. Vergeleken met het neerslaan van opstanden in Spanje en Zuid-Duitsland, om de vergelijking met de overzeese gebieden maar niet te maken, kwam Gent er zelfs goed van af. Het aantal executies bleef beperkt, de keizer en zijn administratie wilden duidelijk twee zaken realiseren: enerzijds hun greep op de nog steeds fiscaal erg aantrekkelijke Vlaamse economie verstevigen zonder letterlijk al te veel potten te breken en daarbij een lastige gesprekspartner muilkorven, anderzijds het centrale gezag stevig vestigen in wat als een symbolische burcht van het Vlaamse particularisme mag gelden. Of het optreden van Karel V ten overstaan van Gent uiteindelijk een positieve evaluatie behoeft, is maar zeer de vraag¹⁰⁹. Het nuttige effect op de Gentse economie door het doorbreken van de corporatieve orde en de greep van de ambachten op het stedelijk gebeuren, is door het diepgaande onderzoek van Dambruyne afdoende weerlegd. Dezelfde auteur heeft ten andere ook overtuigend aangetoond dat de Gentse economie in de 16de eeuw niet de puinhoop was die op Karel V wachtte om uit haar lethargie bevrijd te worden. Er is dus geen noodzaak om het oude, niet op kritisch onderzoek gesteunde vooroordeel tegenover een corporatief georganiseerde samenleving nog langer als argument te weerhouden. Ook het feit dat Karel in de nadagen van zijn regering Gent heeft toegestaan om de Sassevaart te graven en aldus een nieuwe verbinding met de zee tot stand te brengen, lijkt in het licht van de fiscale heffingen niet meer dan een doekje voor het bloeden. De gunstige effecten waren bovendien erg vlug door de feiten achterhaald.

De 'Concessie' is terecht een tekst van cruciaal belang voor de geschiedenis van Gent. Evenwel misschien niet voor de redenen die generaties historici, op basis van het paradigma van de 'moderniteit' van de vroege 16de eeuw, in de tekst hebben gelegd. Geen enkele van de aparte maatregelen en de hele filosofie achter de geleerde constructies van Van Schore is immers origineel: de Bourgondische voorvaders van Karel hadden ze ofwel in theorie vooropge-

¹⁰⁹ Dit lijkt de teneur te zijn bij J. DECAVELE, *Keizer tussen stropdraggers*, p. 179-180, die tot een positieve inschatting komt als antwoord op de (verkeerd geformuleerde) vraag of de keizer de ondergang van zijn geboortestad heeft gewild?

STEDELIJKE IDENTITEIT EN STAATSGEWELD

steld of zelfs in de praktijk gebracht. En gemeten aan het lot van andere steden kwam Gent er in de praktijk nog goed van af. Wat de 'Concessie' tot een gebeurtenis van kapitaal belang in de Gentse geschiedenis maakt, is dat ze een mijlpaal vormt in het eeuwenoude conflict tussen stad en staat. Met moderniteit en vooruitgang heeft dit alles weinig uitstaans.

Daarentegen valt het op hoe de maatregelen die Karel in 1540 op zijn geboortestad losliet de stedelijke identiteit viseerden. Zowat alle dragende elementen van deze identiteit: corporatieve en religieuze solidariteiten en hun collectieve manifestaties, de eigen politieke cultuur en de levende herinnering aan een rijk verleden, tot en met het stedelijk landschap, werden door de repressie van de keizer beroerd. Stoeten, processies, archivalia, privileges, '*lieux de mémoire*', het gebruik van de stedelijke ruimte, rituelen en symbolen: alles diende te wijken voor het structurele staatsgeweld. Het is duidelijk dat, naast de ingrijpende veranderingen op economisch en politiek vlak, de schaalvergroting die zich in de eerste helft van de 16de eeuw in West-Europa voordeed ook op het terrein van de relatie tussen vorst en onderdanen ernstige repercussies had. Voor een stad als Gent, in het hinterland van de nieuwe economische groeipool van het ogenblik, Antwerpen, was het duidelijk dat een tijdperk voorbij was. Het tijdperk waarin stad en vorst elkaar in een zeker evenwicht hielden en overleg tussen beide noodzakelijk was om een toestand van sluimerend conflict op te lossen. Het model van de middeleeuwse commune was, in het geval van Gent alvast, met de gebeurtenissen van 1540 zowat aan haar laatste akt toe. De Calvinistische Republiek zou nog de kans op een naspel geven. De schaalvergroting van de middelen aan de kant van de vorst had misschien de capaciteit tot weerstand ondergraven, wat niet impliceert dat een einde was gesteld aan de mogelijkheden om via collectieve bewegingen het politiek proces te beïnvloeden¹¹⁰. Luciede tijdgenoten, zoals Jan van den Velde, vermoedelijk schepen in 1546, die in een vijftiende-eeuws memorieboek een aanvulling schreef in de vorm van een vers in geheimschrift: '*ons keser Carolus, te Ghendt gheboren, die eevet strop voer ghulden vlies vercoren*' hebben deze omslag goed aangevoeld¹¹¹. De gouden Bourgondische tijd was voorbij: met de Habsburger Karel V kreeg de Gentse gemeente geen vorst getooid met het gulden vlies maar een liefhebber van de strop. En 'keser' in de plaats van keizer: een bewuste allusie op 'creser'?

¹¹⁰ Zie de algemene opmerkingen (met veel detailanalyse over de Nederlanden in de vroege 16de eeuw): W. TE BRAKE, *Shaping history. Ordinary people in European politics, 1500-1700*, Berkeley-London, 1998, p. 4-9, 22-30, 77-81.

¹¹¹ A.-L. VAN BRUAENE, *De Gentse memorieboeken*, p. 248-249.

THE EMPEROR AND THE CITY: THE CULTURAL POLITICS OF THE JOYOUS ENTRY IN EARLY SIXTEENTH CENTURY GHENT AND FLANDERS¹

By Peter Arnade
California State University San Marcos

Charles V, the Renaissance emperor whose far-flung international dominion startled contemporaries and inspired a renewed interest in imperial symbols and ideas, was born in Ghent, the most particularistic Low Country city and a hotbed of political agitation for entrenched privileges.² Although Charles's empire was fragmented and decentralized, and his governorship highly localized, no few observers in the early sixteenth century hailed him as an all new and powerful *dominus mundi*. Swift upon his election as Holy Roman Emperor in 1519, Charles's own chancellor Gattinara reminded him that: *God has granted you a most wonderful grace and raised you above all the kings and all the princes of Christendom to a power hitherto enjoyed only by your ancestor Charlemagne. He has set you on the way towards a world monarchy, towards the gathering of all Christendom under a single shepherd.*³

These were heady works for a young ruler, new to the sweep of his power, inadequately poised to confront both strife within Christendom and the administrative and military task of empire abroad.

Imperial bombast hardly befitted Charles's native city, Ghent. Since the time of Jacob and Philip van Artevelde, Ghent had earned a reputation as a city full of hot-headed partisans of local interests, so much so that the author of an

¹ I would like to thank prof. dr. Marc Boone who invited me to write this essay and reviewed it with his unparalleled expertise and help, and Aimee Lee Cheek, who improved my prose and saved me from a number of gaffes. An earlier version was presented at the 1999 Annual Meeting of the Renaissance Society of America, UCLA Center for Medieval and Renaissance Studies.

² The literature on Charles V is vast, but for a standard political biography, see Karl Brandi, *Kaiser Karl V*. Munich, 1937, 2 vols. A detailed narrative survey of his reign in the Low Countries is provided by A. Henne, *Histoire du regne de Charles V en Belgique* 10 vols. (Brussels, 1858-60), while an evaluation of his institutional politics for Flanders is offered by P. van Peteghem, *De Raad van Vlaanderen en staatsvorming onder Karl V (1515-1555)*. Nijmegen, 1990. For an updated assessment, see the essays in H. Soly, ed., *Charles Quint, 1515-1558: l'empereur et son temps*. Antwerp, 2000.

³ Thus began his laudation dated July 12, 1519; see Brandi, *Keizer Karl V*, 1: 96; on the imperial ideal during Charles's reign, see Francis Yates, "Charles Quint et l'idée d'empire," in Jean Jacquot, ed., *Fêtes et cérémonies au temps de Charles Quint*, 2e Congrès de l'Association Internationale des Historiens de la Renaissance. Paris, 1960, 57-97.

anonymous account of the 1539-40 Ghent revolt complained that this "most beautiful and ample city in Christianity" was doomed to opprobrium because "its inhabitants are always inclined toward commotion."⁴ The juxtaposition of these two very contrary political worlds is both ironic and glaring. More important, these differences eventually resulted in 1539 in a bloody confrontation that forever altered Ghent's political and cultural life as a city subject to Habsburg imperial rule.

My purpose in this article is less a narrative overview of the relationship between Ghent's most famous son and his native city than a sketch of how one cultural act—the entry ceremony—proved fertile ground for tracking the subordination of civic interests to proto-imperial ambitions.⁵ My argument is that far from some depoliticized and hyper-ritualized event, the so-called *joyeuse entrée* was a performative vehicle used by townspeople and Habsburg princes alike for acting and thinking in collective terms about political ideology and civic-state relations. Because the entry ceremony in the southern Low Countries long had strong constitutional associations—and undeniably stark political legacies—both townsfolk and court officials placed considerable economic and symbolic capital into its production. The story is not simply about the effortless transformation of the entry ceremony from an event freighted with guild and patrician symbols to the neo-classical *adventus* programmed by civic Humanists. The shift in the entry ceremony from feudal contract to Humanist spectacle took place within a broader set of political changes that witnessed the erosion of civic liberties to the vigorous aggression of monarchical officials—messy, incomplete and rife with conflicting ambi-

⁴ This account of the 1539 Ghent revolt has been edited by L. P. Gachard in a critical edition accompanied by a near exhaustive set of pertinent archival documents in *Relation des troubles de Gand sous Charles Quint*. Brussels, 1886.

⁵ The late-medieval northern European entry is given comprehensive treatment in Gordon Kipling, *Enter the King: Theatre, Liturgy, and Ritual in the Medieval Civic Triumph*. Oxford, 1998 with important material on the Burgundian Netherlands. For the Low Countries, see also the theoretical and political overview by Hugo Soly, "Plechtige intochten in de steden van de Zuidelijke Nederlanden tijdens de overgang van middeleeuwen naar nieuwe tijd: communicatie, propaganda, spektakel," *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 97, no. 3 (1984): 341-61. For the Burgundian period, see Jesse Hurlbut, "Ceremonial Entries in Burgundy: Philip the Good and Charles the Bold, 1419-1477," unpublished Ph.D. dissertation, Indiana University, 1990. For the early modern period, Jan Landwehr, *Splendid Ceremonies: State Entries and Royal Funerals in the Low Countries, 1515-1791, a Bibliography*. Leiden, 1971 and I. von Roeder-Baumbach, *Versieringen bij Blijde Inkomsten gebruikt in de Zuidelijke Nederlanden gedurende de 16e en 17e eeuw*. Antwerp, 1943; on Charles V in particular, see the rich collection of essays in Jacquot, ed., *Fêtes et cérémonies au temps de Charles Quint* and Johan Decavele, ed., *Keizer tussen stopdragers: Karel V, 1500-1558*. Leuven, 1992. An important survey of Charles V's entries is provided by Bonner Mitchell, "Charles V as Triumphantor," James V. Mehl, ed., *In Laudem Caroli for Charles G. Naubert*, vol. 49, *Sixteenth Century Essays and Studies* (Kirkville, 1998): 95-112.

CULTURAL POLITICS OF THE JOYOUS ENTRY

tions. The entry ceremony was part of this political declension. Its forms and symbols encoded cultural friction between the imperial and the local, between the use of the ceremony as an exemplary rite of lordship and its use as a public enactment of shared rights and responsibilities between city and sovereign. The son of Philip the Fair and Juana of Castile, Charles was born at the Burgundian palace Ten Walle in Ghent on February 24, 1500 at a quiet moment in an era of political turbulence and cultural changes in this great Flemish center. From the time of Charles the Bold's death in 1477, when Flanders regained many of its beloved privileges, to 1492, when Charles's grandfather, Maximilian of Austria, imposed the restrictive Peace of Cadzant, Ghent was a hot house of resistance to Habsburg attempts to impose central authority over its core civic institutions.⁶ It was an era of old commitments but new circumstances: political power brokered among its political coalition of the Three Members, but one without their late-medieval self-rule; a diversified guild-and patrician-run economy, but one that saw great slippage in the textile industries, a greater importance placed on the grain staple, and growing urban poverty; a city of good size, but fewer in population than its sixty thousand inhabitants in the fourteenth century; and a robust public culture, but one hemmed in by more internal restrictions and now directed by the *literati* in the city's rhetorician chambers.⁷ In short, while the city boasted its core political and cultural characteristics fashioned in the era of the van Artevelde and the Valois Burgundians, Ghent was in transition, its halcyon days of power and prestige fading as new economic centers such as Antwerp surged forward. Yet no matter the hard times, Ghent welcomed the newborn prince with customary gusto.⁸ Its four chambers of rhetoric feted the news of the birth with

⁶ For a factual overview, see Victor Fris, *Histoire de Gand*. Brussels, 1913, 145-60, and for a political and constitutional analysis, Wim Blockmans, "Autocratie ou polyarchie? La lutte pour le pouvoir politique en Flandre de 1482 à 1492, d'après des documents inédits," *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire* 140 (1974), 257-368.

⁷ For a cultural overview, see Peter Arnade, *Realms of Ritual: Burgundian Ceremony and Civic Life in Late Medieval Ghent*. Ithaca, 1996, 190-92 and, more generally for the early sixteenth century, Johan Decavele and P. van Peteghem, "Gent 'absoluut getemd'," in Johan Decavele, ed., *Gent: Apologie van een rebelse stad*. Antwerp, 1989, 107-33. On the Three Members, see Marc Boone's prosopographical and political study, *Gent en de Bourgondische hertogen ca. 1384-1453: Een sociaal-politieke studie van een staatsvormingsproces*. Brussels, 1990, VKAB, Kl. L., 52, nr. 133 and on the late fifteenth century, see Marc Boone, Machteld Dumon and Birgit Reusens, *Immobilienmarkt, fiscaliteit et sociale ongelijkheid te Gent, 1483-1503*. Kortrijk, 1981, Standen en Landen, 78.

⁸ Stadsarchief Gent (hereafter SAG) 400/25 fols. 261r-v and fol. 265v for the celebrations. See also Ph. Blommaert, "Vreugdebedryven by de geboorte van Keizer Karl den Vyfden binnen Gent," *Belgisch Museum* 2 (1838), 135-38. Rolf Strom-Olsen has provided a detailed analysis of the civic and court elements of this important ritual event in his "Courtly Ceremony, Civic Ritual: The Baptism of Charles V." His forthcoming article also provides a transcription of a hitherto unpublished account of the ceremonies by Diego Ramirez de Villaescusa de Haro, a Spanish envoy to the Burgundian court.

PETER ARNADE

tableaux vivants while neighborhood groups festooned their quarters with bonfires, music, and houses bedecked with embroidered cloth. Celebrations came to a close with several rhetorician plays, all of which, in the words of the senior poet of the Sint-Barbara chamber of rhetoric, took up the theme "A good subject will always obey his superior."⁹ On March 7, the day of Charles's baptism, rhetoricians laid out a procession route on an elevated walkway from Ten Walle to Sint-Jans along which the royal family as part of a large civic and court retinue carried the newborn under a canopy to the baptismal font. En route, the entourage passed three triumphal arches, one at the Hoofbrug, another at the Hoogpoort, and the third at the Belfry, respectively bearing allegories of wisdom, justice and peace. Spectators packed the processional route, while rhetoricians again mounted *tableaux vivants* along the way.¹⁰

While Ghent was no stranger to imaginative ceremony, these celebrations were perfunctory at best, boasting no exceptional allegorical or artistic message save the appeal to rule as a just lord. Rudimentary in construction, the triumphal arches revealed a Humanist-tinged program, a small harbinger of things to come in the great spectacles of the mid-sixteenth century when classical arches greeted the Spanish Habsburgs with tendentious Latin inscriptions, as during Philip II's famous tour of the Netherlands in 1549.¹¹ Yet already by 1500 there were changes in festive style that suggested bigger developments in Ghent's public life, developments that mirrored the city's political setbacks. First, Ghent's rhetoricians—de Fonteine, Sint-Agnes, Marien Theeren and Sint-Barbara from the adjoining Seigneurie of Sint-Pieters—had designed and led the festivities for the infant Charles. Even though the rhetorician chambers' institutional origins stretched back to the mid-fifteenth century, such important assignments were fast raising their pres-

⁹ For Bautkin's description of the event, see *Die warachtighe gheschiedenisse van allen geloofwaardighe saken vanden alder overwinnelijcsten ende alder moghensten Keyser van Roomen Carolus de vijfste van dien name Coninck van Spaengnen, etc.*, transcribed in full in G. Everaert, "Letterkundig leven te Gent in de vijftiende eeuw: De Rederijkers," unpublished licentiaatsverhandeling, Ghent, 1964, 116-22.

¹⁰ Everaert, "Letterkundig leven", 118-19.

¹¹ See the contemporary account by C. Calvete de Estrella, *El fecissimo viaje del muy alto y muy poderoso principe don Philippe, hijo del Emperador Don Carlos Quinto Maximo, desde España a sus tierras de la baxa Alemaña*. Antwerp, 1552. Calvete de Estrella had been earlier assigned as a court tutor in 1541 to teach Philip II Latin and Greek; see Henry Kamen, *Philip of Spain*. New Haven, 1997, 5.

CULTURAL POLITICS OF THE JOYOUS ENTRY

tige and authority.¹² Second, while the theme of the celebration was the simple message of just rulership, the rhetoricians stressed the goodness, indeed honor, of political subordination. And finally, the celebrations were commemorated in print by Lieven Bautkin, whose talents as part organizer of the event and part recorder of its memory led him to pen an official description for posterity on behalf of the Sint-Barbara confraternity. Its programmed nature, its neo-classical hints, and its commemorative poem at the hands of a rhetorician all point to important developments in sixteenth century political spectacle that valorized princely rule and regulated which civic voices earned the official right to speak in public.

By the opening year of the sixteenth century, Ghent's public culture was in transition. Its festive life, anchored in the annual liturgical and seasonal calendar, was directed by guild and patrician cohorts organized in religious confraternities, lay organizations, and neighborhood festive societies; together, they emphasized Ghent's commercial and cultural wares in a way similar to other semi-autonomous or independent European cities.¹³ What stood out in Ghent, however, was public life dominated by secular demonstrations of guild and patrician authority. While in the Mediterranean world, great religious confraternities bedazzled townspeople during important feast days, in Ghent, as elsewhere in the southern Low Countries, it was the elite of the city's militia, the archers and crossbowmen, whose military spectacles domi-

¹² There is a vast literature on Low Country chambers of rhetoric; for an introduction, see J. J. Mak, *De rederijkers*. Amsterdam, 1944 and Henri Liebrecht, *Les chambres de rhétorique*. Brussels, 1948. On Ghent's confraternities, see Arnade, *Realms of Ritual*, 159-88; Ph. Blommaert, *Beknopte geschiedenis der kamers van rhetorica te Gent*. Gent, 1838; Marc Beyaert, *Opkomst en bloei van de Gentse rederijkerskamer Marien Theeren*. Gent, 1978. On sixteenth century events and rhetoricians, see Van Elslander, *Letterkundig leven in de Bourgondische tijd: De rederijkers*. Ghent, 1969. Two important dissertations are currently under research on rhetoricians in the Netherlands between 1400-1650: the first undertaken by Arjan van Dixhoorn at the Vrije Universiteit Amsterdam, the second, by Anne-Laure van Bruaene at the Universiteit Gent under the topic, "Rederijkers: conformisten en rebellen: Literatuur, cultuur en stedelijke netwerken (1400-1560)."

¹³ For a summary of Ghent's festive cycle, see Arnade, *Realms of Ritual*, 51-64 and Gerda Temmerman, "De feestcultuur te Gent in de periode 1515-1608," 2 vols., unpublished licentiaatsverhandeling, Ghent, 1981. Two broader assessments of public culture include Marc Boone and Walter Prevenier, "Les villes des Pays-Bas méridionaux au Bas Moyen Age: Identité urbaine et solidarités corporatives," *Bulletin du Crédit Communal*, no. 183 (1993), 25-41 and Peter Arnade, "City, State and Public Ritual in the Burgundian Netherlands," *Comparative Studies in Society and History* 39, no. 2 (April 1997), 300-18. On the civic festive cycle in general, see Edward Muir, *Ritual in Early Modern Europe*. Cambridge, 1997.

nated civic attention.¹⁴ And if Carnival or Corpus Christi attracted much ceremonial attention elsewhere, in Ghent it was the mid-Lentine Night Watch procession, a torch-lit parade of aldermen, patricians and armed guildsmen during three nights of an annual trade fair, that had a greater edge.¹⁵ Even Ghent's most popular religious procession, the translation of the relics of Saint Lieven on June 28 and 29, was a boisterous affair, a mix of sacred and profane that extended far beyond the confraternity whose members led the procession.¹⁶ Ghent's public life was idiosyncratic, unique and inclusive of a range of social actors. More to the point, it involved constant invocations of ingredients Gentenars believed essential to their success: military power, economic prestige and charters of privileges that guaranteed their political rights. Both at times of peace and turmoil, guildsmen might rally on the great Vrijdagmarkt to display charters and *keure* housed in the city archives and in the Belfry. At these same movements, and even during established festivals such as Carnival, guild and civic banners might be unfurled and waved like a signature of power in public. Symbols of local significance, whether sacred or secular—the reliquary of Saint Lieven, the bows and crossbows of the shooting guilds, the work banners of guildsmen—joined key places in Ghent—the Vrijdagmarkt, the Koornmarkt, the Kouter—and together, the physical manipulation and mobility of one upon the other regularly reminded Gentenars that there was no separating the cultural from the political.

In the opening years of the sixteenth century the social location and legal boundaries of Ghent's public life began to change. Ghent's aldermen rarely regulated public festivals in the fifteenth century despite their history of boisterousness and trouble, save for a few minor ordinances against public vio-

¹⁴ On the shooting guilds of northwestern Europe, see the important survey by Theo Reintges, *Ursprung und Wesen der spätmittelalterlichen Schützengilden*. Bonn, 1963, Rheinisches Archiv, 58, and for the Netherlands, see A. M. C. van Asch van Wijck, *De Schut of schuttengilde in Nederland*. Utrecht, 1849-51, 2 vols. On Ghent, see Josée Moulin-Coppens, *De geschiedenis van het oude Sint-Jorisgilde te Gent, vanaf de vroegste tijden tot 1887*. Gent, 1982, and Arnade, *Realms of Ritual*, 65-94.

¹⁵ Alfons van Werveke, "Het Auweet, de groote parade van Halfvasten voor 1540," *Bulletijn van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 15 (1907), 254-67 and Marc Boone, *Geld en macht: de Gentse stadsfinanciën en de Bourgondische staatsvorming (1384-1453)*. Ghent, 1990, *Verhandelingen Maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent* 15, 95-96.

¹⁶ For a thorough survey of Saint Lieven and his translation, see Paul Trio, "Volksreligie als spiegel van een stedelijke samenleving: de broederschappen te Gent in de late middeleeuwen, 12de-16de eeuw," onuitgegeven doctoraatsverhandeling, 4 vols, Leuven, 1992, 2: 87-123, as well as Frans de Potter, "De St.-Lievensprocessie uit Gent naar Houtem," *De Vlaamsche Kunstbode* 28 (1898), 5-17. On the political turmoil the Saint Lieven procession could present, see Peter Arnade, "Secular Charisma, Sacred Power: Rites of Rebellion in the Ghent Entry of 1467," *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 45 (1991), 69-94.

CULTURAL POLITICS OF THE JOYOUS ENTRY

lence.¹⁷ Moreover, while the city was home to scores of parish confraternities, it was the two shooting guilds, the Saint George crossbowmen and the Saint Sebastian archers, which dominated secular festivities, holding local shooting matches and garnering civic and even state patronage.¹⁸ These elite members of the civic militia fraternized with other urban shooters, enrolled Burgundian members, and boasted the military and political muscle of Ghent in well-attended festivals. Yet by 1500, Ghent's four rhetorician chambers—incorporated from 1448 onward—began to carve out a much greater cultural niche in the city's public world, holding drama matches that dwarfed the traditional shooting contests and earning more and more support from local aldermen.

An early high point was in 1532 when rhetoricians gained civic stipends to play a broader role in the city's annual festive cycle. At the same time, what Herman Pleij has termed a "civilizing mission" found resonance in Ghent, when town fathers began to regulate the behavior and scope of Ghent's traditional festivals, beginning in 1485 with a tightening of rules for the annual Saint Lieven's procession, then broadening in the sixteenth century to a more general regulation of social conduct during Ghent's public festivals.¹⁹ Rather than being seen as separate components of a new era, the rise to cultural prominence of the rhetoricians and the piecemeal chipping away at public behaviors during important festivals are best viewed as two sides of the same coin. Both developments point to the emergence of a civic cohort whose new interests in decorous behavior and belles-lettres eclipsed the more unruly world of the guild festivals and jingoistic shooting matches. While this trend does indeed confirm a greater stress on regulatory behavior by civic fathers, as Pleij has argued, it also reflects an era of enhanced state power, where men of letters rather than men at arms were in the forefront of civic cultural representations, and where riotous behavior fell under the disciplinary watch of mindful town elites.

But as important as it is to note such changes, the case of Ghent cautions against exaggerating their immediate effect. For all its diminished status, Ghent was still very much a city of particularistic ambitions, a city racked by social cleavages, and a city whose public life foregrounded the legal prestige of charters of privileges. And no ceremony better accented the ritual and legal lineaments of urban rights than the *joyeuse entrée*. For the civic regimes of the Low Countries, the entry represented either a prize opportunity to assert long-cherished constitutional rights or a venue for bedazzling their lord and his ret-

¹⁷ For examples, see Arnade, *Realms of Ritual*, 59-60.

¹⁸ On Ghent's religious confraternities, Paul Trio, *De Gentse Broederschappen, 1182-1580*. Gent, 1990, *Verhandelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 16 and *Volksreligie als spiegel van een stedelijke samenleving*. Leuven, 1993.

¹⁹ For a discussion of these developments, see Arnade, *Realms of Ritual*, 189-93. See also Herman Pleij, *De sneeuwpoppen van 1511: stadscultuur in de late middeleeuwen*. Amsterdam, 1988.

inue with rich urban ceremonies in public. And sometimes—as in the first entry of a new ruler—entries did both jobs at once.²⁰ For the prince, the entry was a prime vehicle to represent lordship among regional subjects in an era on the cusp of the professional management of the royal image in the hands of publicists and writers.²¹ For the peripatetic court, the *joyeuse éntree* was a powerful instrument to map the geography of its power and its rich civic underpinnings. Its dramaturgical repetition during the course of a ruler's reign stimulated a regular public appraisal of the constitutional and political boundaries of city and state.

In the southern Low Countries, the entry ceremony gained preeminence in the fifteenth century under Burgundian rule. What in the fourteenth century had been an undernoted ritual, whose modest traces are found in vernacular chronicles and urban tax records, catapulted into the limelight by the rule of Philip the Good, when guildsmen and secular confraternities began to greet the prince with big shows of *tableaux vivants* featuring mythological, biblical and classical motifs.²² These *tableaux* were complex in meaning, but invariably offered either inscriptions or symbols of princely authority. The famous Ghent entry of 1458 preached the importance of submission and repentance after the 1452-53 war against Philip the Good by intermixing classical and biblical invocations of the lord as victor; one of the better known *tableaux vivants* proclaimed, “nulla de virtutibus tuis major clementia est.”²³ But even in a smaller city such as Oudenaarde, Charles the Bold was greeted on August 6, 1468 with children carrying torches with the inscription, “Fides usque ad

²⁰ On the inaugural entry, see Hurlbut, “Ceremonial Entries,” 23-86.

²¹ On this early modern development, see the forthcoming work of Sam Kinser, “Managing Majesty: Royal Entries and the Political Imagination in Renaissance France.” For a political and legal summary of these events, see Lawrence Bryant, *The King and the City in the Parisian Royal Entry Ceremony: Politics, Ritual, and Art in the Renaissance*. Geneva, 1986.

²² G.R. Kernodle, *From Art to Theater: Form and Convention in the Renaissance*. Chicago, 1944 with much material on urban *tableaux vivants* in northwestern Europe. For a catalogue of Italian developments, see Bonner Mitchell, *Italian Civic Pageantry in the High Renaissance: A Descriptive Bibliography of Triumphal Entries and Selected Other Festivities for State Occasions*. Florence, 1979.

²³ See Kipling, *Enter the King*, 364-80. For an art-historical discussion of the 1458 Ghent entry, see Elisabeth Dhanens “De Blijde Inkomst in 1458 en de plastische kunsten te Gent,” in her *Actum Gandavi: zeven bijdragen i. v. m. de oude kunst te Gent*. Brussel, 1987, MKASK, vol. 48, no. 2, 53-89 and E. Varenbergh, “Fêtes données à Philippe le Bon et Isabelle de Portugal à Gand en 1457 (vs),” *Annales de la Société Royale des Beaux-Arts et Littérature de Gand* 12 (1869), 1-38. With special attention to the ducal court in Ghent, see also Marc Boone and Thérèse de Hemptinne, “Espace urbain et ambitions princières: les présences matérielles de l'autorité princière dans le Gand médiéval (12e siècle-1540),” in Werner Paravicini, ed., *Zeremoniell und Raum*, Symposium der Residenzen-Kommission der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, 6. Sigmaringen, 1997, 279-304, esp. 299-301.

CULTURAL POLITICS OF THE JOYOUS ENTRY

mortem!”²⁴ The result of these mid-fifteenth century developments created entry ceremonies in which themes of lordly power sat alongside traditional invocations of urban clerical and secular interests in an unsettling stew of Humanist rhetoric and urban traditionalism.

At the beginning of the sixteenth century, Ghent's entry ceremony still bore all the cultural inflections of tradition. If transformed in theme, the entry's structure adhered strictly to its late-medieval formula. The celebrated Ghent jurist Philip Wielant in his *Recueil des antiquités de Flandre* described its processional route and required oaths taken directly from the legal texts found in a fifteenth century cartulary of Ghent's charters.²⁵ What is notable is the core feudal nature of Ghent's entry as a public exchange of oaths of rights and privileges, even in this new age of enhanced state ambitions. The structure was simple and the symbolism economical. The princely party entered at Ghent's Persellepoort, after an overnight stay at Zwijnaarde, greeted a ban mile outside the city by the city aldermen and a clerical retinue, including the abbots of the city's two Benedictine monasteries, Sint-Pieters and Sint-Baafs, and the bishop of Tournai. Ghent's guildsmen and their deans greeted the retinue as its members headed into the Seigneury of Sint-Pieters. A mass was held in the abbey after which the abbot girded the new count with a sword while the latter swore to uphold the rights and privileges of the Seigneury. Afterwards—and on some occasions on a different day—the princely party wound its way to Ghent's center, where the count entered the central parish church of Sint-Jans to kiss the relics of the Holy Cross, ring the church's bell two or three times, and swear a straightforward oath of good lordship and respect of Ghent's rights and privileges. This sequence of acts denoted his official resumption of the countship of Flanders. Now formally invested in his office, the new count repeated the oath from the Tooghuis on Ghent's central Vrijdagmarkt before an unspecified crowd of townspeople, who in turn promised “to be good subjects.”²⁶ The entry typically ended with a banquet of town notables and the princely entourage, and on bigger occasions, might set in motion a series of jousts on the city's public squares.

Legal rites, codified in writing, are often slow to reflect political reality and cultural changes. Such was the case in Ghent, where the entry ceremony as public exchange of rights and duties began to reflect the consequences of broader cultural developments even as its structure remained fixed. At the

²⁴ Quoted in Soly, “Plechtige intochten in de steden van de Zuidelijke Nederlanden,” 344.

²⁵ Philip Wielant, *Recueil des antiquités de Flandre* in J. J. de Smet, ed., *Corpus Chronicorum Flandriae*, vol. 4 (Brussels, 1865): 95-97; SAG, Witteboek, 93bis, fols. 216r-217r.

²⁶ SAG Witteboek, 93 bis, fols. 216r-217r. On the specifics of the ceremonies in Sint-Pieters, see “Eenige aantekeningen over de blijde inkomsten der graven van Vlaenderen in de Sint-Pietersabdij,” *Bulletijn van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 22-23 (1919), 1-26, 42-49.

PETER ARNADE

forefront of this change were those recipients of greater privilege and public visibility, the chambers of rhetoric. By the last quarter of the fifteenth century, these literary associations began to figure prominently in celebrations honoring princely visits or state accomplishments; Ghent's rich city accounts document their annual activity feting state events, from marriage ceremonies to peace treaties. Moreover, the rhetoricians took on a more official role in planning and managing state visits.²⁷ Hence their full involvement in the celebrations honoring Charles's birth in Ghent in 1500, where rudimentary triumphal arches greeted the newborn and his family. Whereas the traditional entry ceremony involved a broad mix of patricians, clergy, aldermen, and guilds in its planning and execution, the early sixteenth century would soon yield a capstone role for rhetoricians as organizers and managers.

While this transition did not happen suddenly, the year 1515 is critical to gauging the entry ceremony—and Low Country public life—at a new juncture. In the first instance, the young Charles was inaugurated as ruler of the Burgundian Netherlands at the States General in Brussels in January; he then made a series of highly organized and important inaugural entries in the southern provinces during which regal and imperial motifs from antiquity were rehearsed. As Flanders' most important cities, Ghent and Bruges were sites of two of the most keenly observed inaugural visits, but what transpired in each could not have been more different. In Ghent, the adolescent Charles ran headlong into a guild agitation and some fall out over the constitutional dimension of the entry. While not the disaster that befell Charles the Bold in 1467, the new count's entry offered a nettlesome reminder that lordly pretensions still had to contend with civic entrenchment. In Bruges, the new count witnessed a carefully crafted spectacle designed by the city's rhetoricians, mounted by its guilds and international merchants, and commemorated in an illustrated booklet by the official historiographer of the Habsburg court, Remy du Puys (soon followed by a Dutch-language version printed in Antwerp). The entry's theme was the history of Bruges, its economic status, and the political and commercial ties that bound subject to prince. The language of the entry was one part universalistic allegory and one part hard-nosed economics, twined improbably together. Both entries represent Flemish public ritual at a crossroads—an uneasy alliance of old traditions with new techniques and changed political circumstances.

The few major entries prior to 1515 in Ghent reveal tantalizing hints of the new and the imperative of the old. Philip the Fair entered Ghent on February 27, 1504. An official city delegation of clergy and city dignitaries welcomed him, while individual citizens and corporate groups festooned Ghent with

²⁷ A good index of their activity can be found in Everaert, "Letterkundig leven," for the fifteenth century and van Elslander, "Letterkundig leven," for the first three decades of the sixteenth century. Most of their information is taken from Ghent's city accounts.

CULTURAL POLITICS OF THE JOYOUS ENTRY

cloth-draped public buildings and private residences. Both Ghent's chambers of rhetoric and its neighborhood festive organizations—all too poorly documented—held separate competitions for the best “spelen en figuren.” While Sint-Barbara earned a winning prize for the rhetoricians, the neighborhood of the Vismarkt beat out its competitors for the same honor. This mix of official chambers and neighborhood troupes greeted Archduchess Juana only days later when she arrived.²⁸ Festive competitions wed to a princely visit were common coin in Ghent during the fifteenth century, and in an important sense, the fact that rhetoricians kept this structure for both entries denotes the weight of tradition. The next important entry, that of Maximilian of Austria with his grandson Charles and his daughter Margaret on February 23, 1509, piqued greater political attention while it harnessed some of the new ceremonial techniques available. First, the magistrates of the Council of Flanders joined the traditional welcoming party as the large state retinue entered through the Dendermondsepoort. More importantly, the rhetoricians had erected four triumphal arches—made from wood mock-ups—featuring torches, music, and even representations (“figueren”) to accompany the festive competitions sponsored by the guilds and neighborhood organizations. Even more notably, the alderman Jacop van Zeveren was commissioned to oversee the preparation of a commemorative booklet in honor of the entry, though no trace of this publication exists today.²⁹

The neo-classical arches and the mandate to pen an official record of the event seemed to suggest—as they did in 1500—the arrival in Ghent of the *joyeuse entrée* as carefully-packaged spectacle pruned of its full local idioms. Here, however, as in so many other areas of political life, Ghent proved stubborn, and tension continued between the old and the new—the entry as expression of local corporations and the entry as paean to princely power. When Charles entered Ghent on February 24, 1515, he stirred up an already troubled political environment. The entry is well documented, both in the local chronicles, and in an official (but laconic) Latin text.³⁰ The initial formalities came off

²⁸ For information, see SAG, 400/36, 1503-04, fols. 76v-78v, and additional information, including complete transcriptions, in van Elslander, “Letterkundig leven,” 11-12.

²⁹ Ph. Kervyn de Volkaersbeke, “Joyeuse entrée de L'Empereur Maximilian à Gand en 1508,” *Messenger de Sciences Historiques* (1850), 1-34, with full transcriptions from the city accounts.

³⁰ Bibliotheek Universiteit Gent, HS G.14238 G. Brandi, *Inauguratio illustrissimi et serenissimi Principis Caroli Hispaniarum Principis Comitis Flandriae celebrata Gandavi 3 martii 1515*. For vernacular accounts, see Victor Fris, ed., *Dagboek van Gent van 1447 tot 1470*, Maatschappij der Vlaamsche Bibliophilen, 4th ser., no. 12, 2 vols. Ghent, 1901, 1904, 2: 279 and P. C. van der Meersch, *Memorieboek der stad Ghendt van 't jaar 1301 tot 1793*, Maatschappij der Vlaamsche Bibliophilen, 2nd ser., no. 15, 2 vols. Ghent, 1859-61, 2: 32. There are no surviving city accounts for this year to locate information about this all-important entry. For a factual summary, see Fris, *Histoire de Gand*, 167-68.

smoothly, with mass held at Sint-Pieters and the count magnificently girded with his sword. But tensions ensued when the young ruler was prepared to undergo the second and more political set of inaugural rituals staged in central Ghent.³¹ When the princely retinue entered Sint-Jans, a Burgundian official handed Jan Halaert, the Ghent official charged with administering the comital oath, a revised text that had never passed the eyes or ears of local aldermen.³² While the wording of the oath had not been radically altered, the audacity of an unannounced change in this most choreographed of city-state ceremonies was shocking. It was a small move with terrific significance, a small but sure example of the state's arrogation of public power. What is more, Ghent's wool weavers responded only days later, with a public rally on the Vrijdagmarkt, to protest the annual procedure by which they selected their guild dean, particularly the restriction of self election imposed on them by the Peace of Cadzant in 1492. In a sense, this outburst was the perfect retort to Charles's earlier move: a messy public disruption to match the state's meddling with a long established political ritual. Charles reacted swiftly, arresting several weavers, executing two, and banishing four others. On April 11, he reasserted in the strictest terms possible the Peace of Cadzant in a document that earned local ire and gained the derisive label the "Calfvel" (Calfhide).³³ Once again, a princely figure found himself less the beneficent sovereign than authoritarian aggressor in this most difficult city. The troubled set of events is a sobering reminder that though the forms of the entry were undergoing aesthetic and artistic changes, in Ghent at least certain townspeople clung tenaciously to the definition of the *joyeuse entrée* as civic rite of entitlement. If Ghent once again proved messy, Charles's programmed entry in Bruges offered a shining counter example, but one also with contradictory impulses.³⁴ No routine entry, the twenty-seven stage show that bedazzled the comital retinue in Bruges on the evening of Wednesday, April 18, 1515 was certainly one of the era's most important spectacles. It also earned a printed commemorative booklet authored by Remy du Puys, a relatively new genre and

³¹ For a detailed account—in fact, one of the best historical accounts—of the Sint-Pieter's formalities, see Bertrandi, *Inauguratio illustrissimi et serenissimi Principis Caroli*, fols. 2v-5v. This text fails to mention the conflict that ensued at Sint-Jans; see fol. 6v.

³² For a contemporary account, see Fris, ed., *Dagboek*, 2: 279-80.

³³ A political summary of events is provided by Fris, *Histoire de Gand*, 168.

³⁴ On entries in Bruges, see James Murray, "The Liturgy of the Count's Advent in Bruges from Galbert to the Van Eycks", in Barbara Hanawalt and Kathryn Reyerson, eds., *City and Spectacle in Medieval Europe*. Minneapolis, Minnesota, 1992, 137-52.

CULTURAL POLITICS OF THE JOYOUS ENTRY

the first of its kind for the Low Countries.³⁵ This new medium offered early-modern royalty a powerful device to canonize and distribute official commemorations of political ritual. If the cultural power of the entry ceremony had been its capacity to open up a kinetic space in public for townspeople and state officials to deploy political symbols and wrangle over the boundaries of authority, the *livret* promised to squeeze the life from these encounters and repackage ceremony as static, penned evocations of civic-state comity. Put more to the point, the state now had not only the official word, when it came to memory, it had more importantly the word itself. Gentenars had energetically contested the language of the inaugural oath when Charles was poised to ring the bell of Sint-Jans, but little did they know that the new ceremonial style announced in 1515 was fast to outstrip their actions. Small wonder that Charles's men changed the text of the oath in Ghent given that their entry in Bruges would involve on a grander scale the power of authoritative words and images to eclipse the ritual balance and political sparring that long characterized the entry ceremony.

It is not my purpose in this essay to recount all the specifics of Bruges's entry ceremony. That task has been carefully done by Sidney Anglo, who in step-by-step fashion details the involvement of Bruges's rhetorician chambers in designing an entry program with the theme of the rise and decline of Bruges as an economic center. Bruges's rhetoricians, in conjunction with the city's guild and political elite and its Italian, Spanish and Hanseatic merchants, mapped out twenty-seven *tableaux-vivants* to bedazzle, instruct, even cajole the young ruler to reinvigorate a city slipping in power.

I want instead to underscore three distinct cultural and political strands woven improbably together in Bruges that make this particular event, in a way subtler than in Ghent, so much a signal of the clash between the old and the new in early sixteenth century entries. The first is the very fact, already mentioned above, that this entry showcased for Flanders the importance of the *livret* as a new print genre whose authors penned official accounts of memorable ceremonies bearing a state-approved imprimatur. Second, at the civic level the entry also had a new flavor insofar as an elite group of Bruges's rhetoricians scripted a pre-arranged theme, one that gave the entry greater stylistic coherency than most, but one too that took as its central theme not just the rhetoric of civic corporatism but the idiom of commerce itself. The two central allegorical figures of the Bruges *tableaux vivants* were *Negotiation* and

³⁵ A facsimile edition of 1515 *livret* published with woodcuts by Gilles de Gourmont, with an extensive introduction and an excellent analysis of the *tableaux vivants* was prepared by Sydney Anglo, ed., *La tryumphante Entree de Charles Prince des Espagnes en Bruges 1515* Amsterdam, n.d. Citations that follow are to the facsimile edition. There also survives a manuscript version of the *livret* with minor textual variations and different illustrations: Österreichische Nationalbibliothek, MS. 2591. Anglo's discussion of the relationship between the two text is in *Tryumphante Entree*, 7-11.

Marchandise with no worry lost that these market terms figured so prominently alongside biblical and classical images of authority and obedience. The third principal area of importance, the proto-imperial themes touted by the foreign corporations in their separate *tableaux*, form a jarring contrast to the urban and commercial symbols prepared by Bruges's guilds and rhetoricians, adding yet another layer of complexity. Even more curious, the chord of world monarchy struck by the foreign merchants in their sixteen separate pageants breaks up the *tableaux* featuring the history of Bruges itself, falling between the seventh and the eighth civic staging. Thus the coherent narrative pieced together by Bruges's rhetoricians is startlingly fractured by the insertion of a long aside with wholly different political cues. True, townspeople and foreign merchants presented a seamless cultural show, but the material was crazy-cut in a way that interspersed divergent ideas into a patchwork quilt.

By the early sixteenth century, Bruges was a city of bygone greatness, its commercial luster ravaged by the move of foreign merchants as early as 1488 to Antwerp and by the changing contours of international trade.³⁶ Nor did it have significant secondary economic resources, like the grain staple in Ghent, upon which to fall back. So it comes as no big surprise that when gathered together by the representatives of the city's Nine Members to chart the entry's content, the six Bruges rhetoricians chose to showcase the history of Bruges and its past civic achievements.³⁷ The entry's masters of ceremonies aimed to play both civic historian and commercial advocate. To that very specific end, key *tableaux* not only featured exemplary moments in Bruges' political and cultural history—including the securing of rights and privileges from past counts and the acquisition of precious religious objects like the relics of Saint Donatian and the Holy Blood—but also mock-ups of the portal of the church of Saint Donatian, the Town Hall, and the Cloth Hall. The rhetoricians wanted to drive home the interdependence of count and city within the framework of Bruges's history no doubt because it went to the heart of the entry as a formal civic contract between leader and subjects. One way they did so was the use of double *tableaux vivants* to create parallel narratives of the ancient Israelites and the city.³⁸ At the fourth entry *tableau*, the drapers twined a re-

³⁶ J. Marechal, "Le départ de Bruges des marchands étrangers (XVe et XVIe siècles), *Annales de la société d'émulation de Bruges* 88 (1951), 26-74. See also, W. Brulez, "Brugge en Antwerpen in de 15de en 16de eeuw: een tegenstelling?" *Tijdschrift voor geschiedenis* 83 (1970), 5-25 and J. A. van Houtte, "Bruges et Anvers, marchés 'nationaux' ou 'internationaux' du XVe au XVIe siècle," *Revue du Nord* 34 (1952), 89-108. For an overview of Bruges's history, see J. A. van Houtte, *Bruges: essai d'histoire urbaine*. Brussels, 1967.

³⁷ Information on these rhetoricians is taken from transcriptions of the city accounts excerpted in Gachard, *Collection des voyages des souverains des Pays-Bas*. Brussels, 1874-82, 2, 531-42 and reviewed in Anglo, ed., *La Tryumphant Entree*, 119-21.

³⁸ Anglo, ed., *La Tryumphant Entree*, 24-25 and Kipling, *Enter the King*, 33.

CULTURAL POLITICS OF THE JOYOUS ENTRY

presentation of Louis de Nevers granting a 1329 charter of privileges to Bruges to Moses presenting the covenant to the Israelites, thus suggesting that the legal contract that bound prince to citizen and citizen to prince could be likened to the sacred covenant from the Hebrew scripture.³⁹

More interesting for its unusualness, perhaps, than the sacred and civic tropes of the 1515 entry, was the central place the allegorical figures of *Marchandise* and *Negotiation* (in one *tableau* replaced by *Gayn*) played in the eleven principle stagings put together by Bruges's rhetoricians and local corporations. The city itself was gendered and allegorized as a young woman, a representation used in all the principal *tableaux* save the third and fourth. Beginning with the fifth representation mounted by the all-important Butchers and Fishmongers, the feminized Bruges was off and on accompanied by the economic symbols of *Marchandise* (or *Gayn*) and *Negotiation*: twin golden pillars in their first and second incarnations upon which lady Bruges was raised; anthropomorphized as a man and woman who framed an enthroned and golden Bruges in the eighth *tableau*; depicted as ready to abandon a silver Bruges in the following *tableau* by the Tanners; shown next actively trying to flee in the tenth *tableau* by the Bakers; and in the final and eleventh one mounted by the Brokers at the gates of the Burgundian Palace, placed on a golden wheel of fortune with a despondent Bruges, a triumphant *Chierté*, and paired with Mars, god of war.

The conflation of sacred and civic was thus conjoined to a chronological narrative of Bruges's commercial rise from the golden age of the mid-fifteenth century to the sixteenth century fall from greatness. It ended with the appeal to the boy-prince to turn the wheel of fortune one rotation to restore Bruges's golden era of commercial prosperity. Here was an allegorical program where Moses sat comfortably alongside merchandising as symbols of authority and contract, where the language of scripture met the language of commerce in a carefully designed spectacle that reminded the prince that both bespoke his duty to patronize and cultivate political, economic and cultural exchange with his citizen subjects. And the *livret's* author Remy du Puys did not fail to underscore the economic logic at the heart of this rich and varied entry ceremony. Commenting on the ninth *tableau* by the Tanners, du Puys remarks that poor subjects, no less honorable than rich ones, nonetheless cannot serve their prince in the same sure way as the wealthy.⁴⁰ The southern Low Countries was no stranger to intermixing commercial spaces and symbols with classical, chivalric or sacred tropes in ceremony—note, to take an obvious example, the number of important tournaments jostled on central marketplaces—but making such economic categories a central prop in the allegorical program itself was rare. That negotiation and merchandising received primary attention in the 1515 Bruges entry is testament not merely to the desperation of a city in

³⁹ *Ibid.*, B. vi.

⁴⁰ *Ibid.*, F. ii.

economic disarray but also to just how much the townsmen who organized it still understood the entry ceremony in the language of urban contract and exchange.

While Bruges's *tableaux* framed sacred or classical mythology in the context of local history and economic realities, the Italian, Spanish and Hanseatic spectacles focused almost exclusively on Charles himself as both viewer and subject of politically-charged images of world rulership. The Hanseatic merchants, for example, offered a triumphal arch decorated with their civic insignia and Charles's arms; facing out towards a public square was a figure of Atlas being helped by a lion to hold up the world. Du Puys himself was quick to interpret the staging as the prince "du lyon" on the cusp of assuming "rulership of the entire world." To underscore the imperial motif, a second *tableau* featured a young Alexander the Great being encouraged by his father to expand his dominions.⁴¹ The Spanish and Italian *tableaux* that followed all continued with the theme of international rulership gleaned from classical history and such contemporary political concerns as the threat of Ottoman military power. With the small exception of the Hanseatic merchants, who put civic symbols on their triumphal arch, none of these spectacles advanced civic symbols in the same forthright ways as had Bruges's citizens. The Spanish merchants touted military triumphs—including a mock battle on a canal between Christians and Ottoman Turks—and flattered the young prince with mottoes such as "Le mesme cuer dont espaigne du monde/ Fit Cesar chief en toy Charles redonde."⁴² The Italian merchant colonies, who were to abandon Bruges for Antwerp in 1516, likewise greeted the prince with triumphal arches on the Buerseplein and fashioned roughly after the Roman style, including an attic with the laudatory inscription: "A Charles qui doit dompter le monde."⁴³ If art historians have quibbled over the degree to which these arches were classical in style, their intended message was nonetheless clear: a spur to world rulership.⁴⁴

World empire, of course, was still far from this fifteen-year old prince's political world, and given that he was almost three years away from his coronation

⁴¹ *Ibid.*, C. v.

⁴² *Ibid.*, D. ii; see Anglo's excellent description of these imperial motifs, 13-17. See also Jean Jacquot, "Panorama des fêtes et cérémonies du règne: Evolution des thèmes et des styles," in Jacquot, ed., *Fêtes et cérémonies au temps de Charles Quint*. Paris, 1960, 413-18. On the Spanish colonies in Bruges, see J. Marechal, "La colonie espagnole de Bruges du XIVe au XVIe siècle," *Revue du Nord* 35 (1953), 5-40 and A. Vandewalle, "De Spanjaarden te Brugge, de trouwste vreemde kolonie. 13de-18de eeuw," in *Het Sint-Franciscus Xaveriusziekenhuis. Ziekenzorg in het Spaans kwartier te Brugge. Een initiatief van de Zwartusters van Bethel*. Bruges, 1985, 9-23.

⁴³ G. Marechal, "Le Départ de Bruges des marchands étrangers (Xve et XVIe siècles)," *Annales de la Société d'Emulation de Bruges* 88 (1951), 26-74.

⁴⁴ Anglo, ed., *La Tryumphant Entree*, E. vi, and for the debate over the arches and their classical aesthetic, see *ibid.*, 18.

CULTURAL POLITICS OF THE JOYOUS ENTRY

as king of Castile on February 5, 1518 and a full decade and a half from his coronation by Clement VII in Bologna as Holy Roman Emperor, the imperial themes are all the more audacious in their shrewd recognition of the dawn of a new political era. While the Flemish still pushed an entry model shot through with the language of commerce and rights and double *tableaux* twining the biblical and the local, all other resident townsfolk—including the Hanseatic merchants!—actively pursued a ceremonial style striking in its fealty to royal expansion.

Given that Mediterranean merchants, not the Flemish locals, trumpeted world monarchical themes at Bruges in 1515, it is worth observing that Spanish political ceremony at this time was steeped less in Humanist neoclassicism than local custom. A contemporary account of Charles's progress from his arrival in Spain in September 1517 at the small coastal town of Villaviciosa to Valladolid for his coronation on February 5, 1518 uncovers a relatively modest and tradition-laden series of Castilian customs such as local dances, small tournaments and bull runs that greeted the outsider king as he travelled with his retinue of Castilians and Low Country personnel.⁴⁵ And even though Charles entered Valladolid with the "palio" carried over him to an enormous and highly formalized set of inaugural rites, the material decorations furnished by the Spaniards struck the outside observer Laurent Vital as less than spectacular because, in his own words, "they are not accustomed to such tasks."⁴⁶ In other words, Vital, as outside observer, was downright unimpressed by both the quantity and quality of the Castilian ceremony he observed. While there were a few simple triumphal arches at Charles's entry, it would not be until after Charles's and his son Philip's return from their famous royal progress through the Low Countries in 1549 that the Humanist style took full root on Spanish soil.⁴⁷

But while the Spanish entry ceremony was a minor affair as compared to its counterpart in Italy, France or the Low Countries, the enormous consequences of Castilian achievements in the Caribbean and the America, and especially after the fall of Tenochtitlan to Hernan Cortez in 1521, began to work the new imperial reality into Spanish political culture even absent a full-scale Humanist aesthetic or neo-classical rhetoric. In his study of Spanish ceremo-

⁴⁵ C. A. Marsden, "Entrées et fêtes Espagnoles au XVIe siècle," in Jacquot, ed., *Fêtes et cérémonies au temps de Charles Quint*, 389-411.

⁴⁶ Gachard, *Collection des voyages des souverains des Pays-Bas*, 3: 150-51; Bonner, "Charles V as Triumphator," 97.

⁴⁷ Marsden, "Entrées et fêtes Espagnoles au XVIe siècle," 402; Mitchell, "Charles V as Triumphator," 98-99. For the festival, see the report in Rinaldo Fulin et al., eds, *I diarii di Marino Sanuto*, 58 vols (Venice, 1879-1913), 41: cols. 351-58. A particularly acute reading of "new world" themes in entry ceremonies is the case study of the construction of a Brazilian village during Henry II entry's into Rouen in 1550 by Michael Wintroub, "Civilizing the Savage and Making a King: The Royal Entry of Henri II (Rouen, 1550)", *Sixteenth Century Studies* 39, no. 2 (summer 1998), 465-94.

ny during Charles V's reign, C. A. Marsden noted American and Caribbean elements as early as the Feast of the Assumption at Toledo in 1525, where actors performed Amerindian, African and "amazon" dances alongside the customary Castilian ones. What is more, one of the seven arches erected in Seville during the 1526 marriage of Charles V to Isabel of Portugal placed Amerindians alongside Spanish, Italian, German and Flemish figures at the feet of the king to utter in unison, "Vincit, Regnat, Imperat."⁴⁸ If nothing else, this single artistic vision captures what Mediterranean and Hanseatic merchants had anticipated in Bruges in 1515: the new imperial dominion of the young Flemish Burgundian, at age twenty-six Castilian and German king, ruler of the Low Countries, and American territories abroad. No matter the great distinctions among Charles's various subjects, this arch homogenized them all as single kneeling subjects before a triumphant king. While it is true that this staging was but one representation among many, the implications of this vertical depiction of a supreme ruler and a series of kneeling subjects said much about imperial conceptions of rulership as sovereignty over peoples who had nothing in common save deference owed to one and the same lord.

In the Low Countries, Italianate and Humanist forms steadily gained prominence in entry ceremonies, and even began in the early decades of the sixteenth century to include echoes, however minor, of colonial empire. 1520, the same year Charles fought the Castilian *comuneros* in rebellion against his fiscal policy, found the king back in the Low Countries by June 1 and subsequently welcomed in cities such as Ghent and Antwerp by another round of formal entries.⁴⁹ After landing at Vlissingen, the king made his way first to Bruges and thereafter to Ghent, where he was received by a formal delegation that included representatives from different Low Country cities.⁵⁰ Information about this formal entry is next to nothing, surprising given that the entry included a round of diplomatic guests. By contrast, Charles's reception in Antwerp occasioned an enormous spectacle scripted by the clerk and Humanist Peter Gillis that featured thirteen *tableaux vivants*, a colonnade of some 400 triumphal arches, and a printed Latin *livret*.⁵¹ This tightly organized

⁴⁸ Marsen, "Entrées et fêtes Espagnoles," 402.

⁴⁹ On the revolt, see Joseph Pérez, *La révolution des "Communidades" de Castille (1520-1521)* (Bordeaux, 1970), S. L. Halizar, *The Comuneros of Castile: The Forging of a Revolution, 1475-1521* (Madison, 1981), and, most recently, Wayne te Brake, *Shaping History: Ordinary People in European Politics, 1500-1700* (Berkeley, 1998), 26-30.

⁵⁰ SAG, SR, 400/23 1518-20, fol. 81v; P. C. van der Meersch, *Memorieboek der stadt Ghendt van 't jaar 1301 tot 1793*, 2 vols., Maatschappij der Vlaamsche Bibliophilen, 2d ser., no. 15 (Ghent, 1859-61), 2: 51-52.

⁵¹ P. Aegidius, *Hypotheses sive argumenta spectaculorum quae sereniss. et invictissimo Caes. Carlo...praeter alia multa et varia Fides et Amor celebratissimae civitatis Antverpiensis...sunt edituri* (Antwerp, 1520). See also Soly, "Plechtige intochten in de steden," 348.

CULTURAL POLITICS OF THE JOYOUS ENTRY

ceremony was a benchmark in the shift of the rhetoric of Low Country entry from contract to princely authority and imperial ambitions. As Hugo Soly noted, the final *tableau* sacralized Charles as the “shepherd” who tended his flock. It presented the figures of Africa and Asia kneeling before the king who embraced a figure of Europe. To my knowledge, this particular *tableau* is the first depiction of the new expansionist ventures in Low Countries spectacle, one that combined both the reality of European exploration and the schematization of politics in the postures of paternal ruler and submissive subjects. As Soly noted, this ceremony does not signal the complete introduction of the Humanist *joyeuse éntree* in the southern Low Countries: Charles V’s and Maria of Hungary’s entry into Ghent on March 24, 1531 featured neither classical arches nor Humanist eulogies but stuck to the traditional formal reception outside the city walls and a tournament jousted on the Vrijdagmarkt. It did, however, signal a turning point against which there was no going back.⁵² Ghent’s native son was now ruler of a highly fragmented yet international amalgamation of lands and peoples, and though in formal politics only count of Flanders or duke of Brabant to the people of the southern Low Countries, his stature had begun to render impossible political ceremonies that failed to acknowledge his translocal sovereignty. The Antwerp *tableau* enfolded the city into a general depiction of Europe, and placed this personification alongside Asia and Africa in much the same manner that the marriage arch in Seville in 1526 would put Flemish subjects right alongside Amerindians. The year 1520, then, uncovers organizers of the *joyeuse éntree* in the southern Low Countries rapidly marrying the neo-classicism of triumphal arches with a political acumen that, on the one hand, translated the reality of Castilian expansion into Humanist *encomnia* and, on the other hand, in places such as Ghent occasioned a retrenchment of the idea of entry as constitutional politics. As the small example of 1531 proves, Ghent resisted for more than a decade the hybridization of neoclassical forms and scriptural metaphors found in part in the Bruges entry of 1515 and the Antwerp entry of 1520. Ghent was no stranger to either component—Philip the Good’s entry of 1458 contained biblical references and classical figures and Charles’s baptismal celebrations in 1500 included triumphal arches. But the fundamental quality of the city’s political ceremony on behalf of royalty favored the fifteenth-century tradition of *tableaux vivants* compounded of local lore, medieval romance and regional history; festive competitions among the various neighborhood and officially sanctioned rhetoricians; and tournaments jousted on public marketplaces. Ghent’s entry still gave voice to the city’s oppositional politics, a set of allegiances and behaviors whose bedrock intransigence would ultimately unravel in the face of the emperor’s imperial might. Change, indeed, was not far around the corner, and in 1539, a political revolt in Ghent

⁵² Soly, “Plechtige intochten in de steden,” 349. For the 1531 Ghent entry, see Vandercastele, “Letterkundige leven,” 27.

triggered a densely layered crisis that reverberated all the way to Castile and set in motion dramatic changes in the city's political ceremony.⁵³ The upheaval fed off, in characteristic fashion, a more circumscribed protest among Ghent's political class against a fiscal levy requested by regent Mary of Hungary on April 14, 1537 to help defray Charles's military build up against Francis I; the Regent had made the request to the Estates General, but only Flanders refused because of the opposition of Ghent's representatives.⁵⁴ But what started as yet another city-state quarrel over taxation by August 17, just two days after the city impaneled its new aldermen, had stirred deeper guild agitation. The millers, the cordwainers, the old shoemakers, the smiths, the shipmakers, among others—flouting a requirement of the 1492 Peace of Cadzant—refused to submit the names of their candidates for guild deans to the bailiff and aldermen as a protest against harsh taxation and a restriction of their electoral rights.⁵⁵ This defiant stance spurred other guilds on August 21 to join in a general armed gathering in their guild houses, to take full control of the city's gates, and to push through Ghent's Collatie a special committee of nine to govern financial affairs. This political activism owed much to rumors circulating among guildsmen and day laborers that the aldermen of 1537 had violated the city's rights and privileges, absconded with both real and imagined charters of privileges from the city's archives, and secretly negotiated an accommodationist position with the regent. On August 28, the former alderman and head dean of the lesser guilds, after a round of humiliation and torture, was executed in public, signaling a more rebellious turn of events when rank-and-file guildsmen joined unincorporated day laborers—called *Creeschers*—in a full-scale protest against aldermanic authority and royal policy.⁵⁶ In the most radical phase, two stunning events took place: the destruction on September 3 in a grand ceremony before the town hall of the hated 1515 peace treaty imposed on Ghent by Charles V and the incorpora-

⁵³ For studies of the Ghent revolt of 1539, see Alexandre Henne, *Histoire du règne de Charles-Quint en Belgique*, 10 vols. Brussels, 1858-60, 6: 229-396; C. Steur, *Insurrection des Gantois sous Charles Quint*. Brussels, 1834; Fris, *Histoire de Gand*, 172-96, and, most importantly, Decavele, ed., *Keizer tussen stopdragers*, 121-92. L. P. Gachard has edited an invaluable account of the events of 1539 by an pro-imperial observer from Lille and appended to it a comprehensive set of documents culled from the archives of Belgium and Spain. See his *Relation des troubles de Gand sous Charles Quint*. For the implications of the revolt on public culture in Ghent, see Arnade, *Realms of Ritual*, 196-209.

⁵⁴ Fris, *Histoire de Gand*, 172-75; Niklaas Maddens, "De opstandige houding van Gent tijdens de regering van Keizer Karl V, 1515-40," *Appeltjes van het Meetjesland* 28 (1977), 203-34.

⁵⁵ For the specific guild demands, see SAG 121, *Register van de collatie*, no. 1, fol. 133r, transcribed also in Gachard, ed., *Relation des troubles*, 586-87.

⁵⁶ The fuller set of political developments are captured in the records of the Ghent Collatie, most of which are found in Gachard, *Relation des troubles*, 587-97. For a summary of the events, see also Arnade, *Realms of Ritual*, 201-02.

CULTURAL POLITICS OF THE JOYOUS ENTRY

tion of the masterless *Creeschers* into the block of votes reserved for the patri-
cians in Ghent's *Collatie*.⁵⁷ To make matters worse, this late summer insur-
rection had been preceded in June by a controversial rhetorician festival spon-
sored by Ghent's elitist De Fontaine whose centerpiece—the competition for
best morality play—witnessed performances shot through with anti-clerical
stances and a critique of Catholic religious behavior that was at best Erasmian
and at its most threatening crypto-Protestant in its tone.⁵⁸

Ghent's obstinacy against the original fiscal request of the regent, com-
pounded by its populist rebellion among guild and day laborers, angered
Charles V, whose advisors were already suspicious of the city's creeping
Protestantism and political radicalism.⁵⁹ On September 20, the emperor made
the important decision to travel overland across France to Ghent to settle the
radical agitation there with a sizable military and political retinue that depart-
ed Madrid on November 10—this despite complaints that stretched back to
the *communeros* that he was an absentee king.⁶⁰ The anonymous chronicler
of Ghent's troubles captured the political dynamic well: not only did he chas-
tise the rebels for inverting the proper relationship of subject to lord; he also
faulted their provincial blindness to Charles's awesome power. To the
Gentenars Charles V might be only the count of Flanders, but to more astute
subjects he was the greatest prince ever, a world ruler whose adversaries
included the infidel Turks.⁶¹ In the eyes of this imperial sympathizer, Ghent's
rebellious laborers were no better than hometown dupes unable to grasp the
international arena that made their local demands all the more bothersome and
dangerous.

Charles's progress north in the Fall of 1539, while military and diplomatic in
purpose, seized hold of the entry ceremony and its luxuriant symbolism to
dramatize this imperial sovereignty so impugned by the rebellion in Ghent. As
France was at the center of his itinerary, a series of receptions of varying size
and importance greeted the imperial party with a diplomatic sensitivity that
spoke volumes about international antagonism between the rival powers. The
Paris entry was paramount, of course, but so too were the receptions in
Cambrai and Valenciennes, as they represented Charles's entry into Hainault,

⁵⁷ A factual overview is provided by Fris, *Histoire de Gand*, 181-82.

⁵⁸ Pierre Brachin, "La 'fête de rhétorique' de Gand, 1539," in Jacquot, ed.,
Fêtes de la Renaissance, 256-79; for a critical edition of the published 1539 texts, see
B. H. Erné and L. M. van Dis, eds., *De Gentse Spelen van 1539*, 's-Gravenhage, 1982,
2 vols.

⁵⁹ On the early Reformation in Flanders, see the masterful survey by Johan
Decavele, *De dageraad van de Reformatie in Vlaanderen, 1520-1565*. Brussels, 1975.

⁶⁰ For this complaint, see J. H. Elliot, *Imperial Spain, 1469-1716*. London,
1963, 164.

⁶¹ Gachard, ed., *Relation des troubles*, 32.

the southern tip of his seventeen northern provinces.⁶² A flurry of advanced work, documented by correspondence between Charles's secretaries, regional town fathers, and Margaret of Hungary, testify to the careful planning done to ensure the royal entourage encountered seamless greetings and receptions.⁶³ The magistrates of Orléans, for example, ordered its artillery readied and the city walls bedecked with luxury cloth; they also required townspeople to put torches in the windows of their houses in case of a night entry. In Valenciennes, Mary of Hungary commanded the duke of Aerschot to embellish the royal residence with tapestries and ordered city authorities to work closely and cooperatively with him.⁶⁴ As a result of this careful ground work, these entries were magnificently choreographed and trouble free affairs during which Francis I and Charles V carefully enacted political rituals of sovereign exchange and reciprocity, including over townspeople. At Paris, the civic delegation that met the two kings offered the keys to the city to Charles, who graciously received then returned them; outside the walls of Valenciennes in Charles's territory of Hainault, townsfolk offered Francis the city's keys, only to have them returned in the same manner.⁶⁵ Without a fault, welcoming parties greeted the royal entourages with words of political praise; at Cambrai on January 20, the day before Charles's entered Valenciennes, this group included such Low Country luminaries as the duke of Aerschot, the prince of Orange, the count of Le Roeulx (who had been the chief negotiator with the rebels in Ghent), the count of Buren, the prince of Chimay, the lord of Beveren, and the lord of Brederode, among others. No less than Charles him-

⁶² On the Parisian entry ceremony, see Lawrence M. Bryant, "The Medieval Entry Ceremony at Paris," in Janos M. Bak, ed., *Medieval and Early Modern Spectacle and the Theater of Power*. Berkeley, 1990, 88-118 and idem., *The King and the City in the Parisian Royal Entry Ceremony*.

⁶³ A good sample of this correspondence can be found in Gachard, ed., *Relations des troubles*, 285-87, 299-308, 313-22, 328-29, and, importantly, Charles V's summary of the receptions in a letter to the archbishop of Toledo dated December 21, 1539, 641-44, with quick mentions made of Fontainebleau and Paris, and his letter to the same, dated January 21, 1540, with a description of the receptions in Cambrai and Valenciennes, 662.

⁶⁴ *Ibid.*, 301-02 and 302-03, dated December 6, 1539; for Valenciennes, see 313, dated December 24, 1539 and 322, dated January 2, 1540.

⁶⁵ For Paris, Gachard, ed., *Relations des troubles*, 7 and for Valenciennes, 54. Several *livrets* were prepared on behalf of Charles's French entries, including *Entrée faite par le commandement de François Ier à Charles-Quint en la ville de Poitiers*. Paris: Du Pré, 1539; *Entrée en la ville d'Orléans de l'Empereur Charles-Quint, en 1539*, Paris: Langelier; *L'ordre tenu et gardé à l'entrée de l'Empereur Charles, toujours auguste, en la ville de Paris, capitale du royaume de France, L'ordre du banquet fait au palais. L'ordonnance des joustes et tournois faicts au Louvre*, Paris: Du Pré, 1539; and *La triomphante et magnifique entrée de l'Empereur Charles V, accompagné de messeigneurs le dauphin de France et duc d'Orléans, en la ville de Valenciennes*, Rouen: Jean L'homme, 1539.

CULTURAL POLITICS OF THE JOYOUS ENTRY

self proclaimed the progress through France and into the southern Low Countries an unquestionable success. Reacting to his reception in Cambrai and Valenciennes, Charles's praised the triumphal arches bearing his and the French king's royal arms as contributing to the "most elegant receptions I have seen in my life, with great happiness and contentment among the people."⁶⁶

Although its luxury could hardly match Paris, Valenciennes rightly provoked Charles's commentary, for it figured as the point of transition between the journey northward through France and the entry into the Habsburg Netherlands. Here the Castilian entourage of nobles and court dignitaries and the French party (that included the French king's two sons, the dauphin and the duke of Orléans) joined the regent Mary of Hungary and the principal dignitaries from Brussels's Council of State to greet a civic retinue drawn from the city's clerical, civic and military elite. What followed was a series of *tableaux vivants*, some of which chronicled local history; a fanfare of imperial and royal symbols to please the Castilian and French nobles; arms of the Order of the Golden Fleece to flatter the southern Low Country magnates; and five strategically placed triumphal arches that the emperor's party encountered as its members wound their way to the city's center.⁶⁷

Although slow to react to Charles's journey north, Ghent's political elite—itsself torn asunder by the incendiary politics there—did not fail to track the emperor. True, the chronicler of the Ghent revolt sarcastically noted that "the Gentenars, or at least the majority of them, failed to know or wanted to believe that the emperor had decided to come to settle their affairs."⁶⁸ But documentation about the worried mood of the besieged aldermen and the city's two chief guild deans suggests a more complicated reaction. The chronicler reports a tardy scramble among Ghent's aldermen to dispatch a delegation to meet with Charles at Valenciennes, a group of men agreed upon only on January 4, 1540. But a letter dated December 29 by Lieven de Tollenaere, a Gentenaar sent by the city's Collatie, chronicles the exact itinerary of the emperor from his departure from Orléans to his entry in Hainault.⁶⁹ In fact, Ghent had received official notice as early as November 15 from the Council of State that Charles had departed Spain; city officials began to take action only five days later to scale back the rebels' radical postures, a task that included releasing political prisoners and convincing rallying guildsmen to

⁶⁶ Gachard, *Relations des troubles*, 664, "En Cambray y acqui se les han hecho los mas galanes recevimientos que he visto en mi vida, con mucha alegría y contentamiento de los pueblos."

⁶⁷ Arthur Dinaux, "Entrée joyeuse de l'Empereur Charles Quint en sa ville de Valenciennes avec les fils du roi de France, François Ier du nom (1540)," *Archives Historiques et Littéraires du nord de la France et du midi de la Belgique*, n.s., vol. 4, (1842): 349-366.

⁶⁸ Gachard, ed., *Relation des troubles*, 56.

⁶⁹ *Ibid.*, no. 375, 645-46. See also Fris, *Histoire de Gand*, 190.

disband and resume work.⁷⁰ Moreover, already on November 11 the city's clergy had ordered processions held in all parish churches to bid the emperor a safe journey, a move prompted in part by a request for such processions made by the regent Mary of Hungary three days earlier to the Council of Flanders.⁷¹

More than anything else, the instructions carried with an official delegation of Gentenars (whose members ranged from Antoine de Leu, first law aldermen, to select representatives from the city's top guilds such as the carpenters, butchers and weavers) to welcome the emperor to Hainault indicate a keen eye to the enormity of the emperor's journey and the particular junction of ritual and politics it encapsulated. Both gestures and words should model a prudent reverence. "Having gained access to the emperor, the deputies will kneel, showing honor, reverence and submission," reads the text. Only after having performed the requisite physical submission would a spokesman offer a prepared text (with French and Flemish versions in hand) that at once congratulated the emperor on his safe journey north and "in humility and reverence" beseeched him to make his way to Ghent as soon as possible.⁷² Behind the political etiquette, of course, was a hope to appease the emperor's wrath and gently raise the grievances behind the original protest. The instructions, in fact, laid bare this exact political calculus, and even gingerly suggested raising the question of formal politics after the requisite welcoming ceremony concluded.

When the Ghent delegates met the emperor on January 25, the ceremony failed to elicit any political concessions from Charles. Moving on to Brussels, the emperor added to his already considerable retinue three thousand German troops; fortified by such numbers, his royal party headed toward Ghent on February 14. Compromise or accommodation was hardly on the minds of the imperial party. Ghent's terrified townsfolk tried to muster the ceremonial forms of a standard *joyeuse éntree*, with cloth-draped buildings, torch-lit houses, cheering crowds lining the street, bells tolling, and a welcoming delegation drawn from the clerical and political elite.⁷³ But as the astute chronicler observed about the Gentenars, "this was not an entry of great pleasure for them, but rather one of fear and sadness," underscoring the irony of their traditional preparation for a comital entry for a prince who was "the greatest in

⁷⁰ Fris, *Histoire de Gand*, 190.

⁷¹ On Ghent's processions, see van der Meersch, ed., *Memorieboek*, 2: 166.

⁷² The full text is found in Gachard, ed., *Relation des troubles*, no. 183, 660-62, from SAG, series 121, *Register van de collatien*, no. 1, fols. 110r-111v.

⁷³ On the entry, see SAG 400/47, fols. 99v, 100r, 101v-102r, and 113r. See also the descriptions in *Memorieboek*, 2: 174-75; and Jan van de Vivere, *Chronyke van Gent*, ed., Frans de Potter. Gent, 1885, 129-30. Charles also describes the "demonstracion de mucha humildad," performed before him by the welcoming party, in a letter to the Archbishop of Toledo in Gachard, ed., *Relation des troubles*, 668. Further preparations for the entry are detailed in SAG, register BB, fol. 260r.

CULTURAL POLITICS OF THE JOYOUS ENTRY

Christendom."⁷⁴ Put more plainly, the entry had none of the feel of a constitutional affair and instead suggested a military triumph of enormous proportion. Before Charles's party entered, four thousand German troops secured the Vrijdagmarkt; as Charles and his numerous guests drawn from the ecclesiastical and royal elite throughout Europe wound their way towards the Burgundian Palace, four hundred armed knights shadowed them.⁷⁵

The political settlement imposed by Charles on Ghent during the subsequent winter and spring is well known for the severity with which he punished, banished and executed his urban rebels and for the final peace that irrevocably stripped this proud city of its long-cherished legal privileges. Charles's punishment culminated in the imposition of a written constitution that abolished its late-medieval self rule and restructured the city's guilds into twenty-one corporations.⁷⁶ While his legal and political advisors scripted the new political reality, Charles commanded a theatrical upper-hand over the reorganization of public life, the highlight of which was a spectacle designed to sear into the public imagination a symbol of lasting defeat. The famous *amende honorable* performed by Ghent's poor rebels, guildsmen, and aldermen on May 3, 1540 in the public courtyard of the Burgundian palace Ten Walle was a fitting conclusion to Charles's highly ritualized journey to Flanders because it publicly and unequivocally affirmed his international lordship. The military force that had followed him out of Castile and across France had metamorphosized into so many brilliant *joyeuses entrées* whose various iterations all modeled a political etiquette between townspeople and emperor. Crossing out of the kingdom of France and into Hainault, the top regional nobility and local townsfolk accorded the emperor a welcome with a Humanist-tinged rhetoric that underscored their benign fealty and his awesome sovereignty. The triumphalism of these interlocking welcomes only served to further isolate Ghent as a rebellious dissenter and underscored its cultural separation in the sphere of political ritual. With so many examples of model entries to precede it, Ghent weakly—perhaps even stubbornly—had offered a mere standard set of ritual conventions when Charles finally arrived there in February, failing even to produce the now common triumphal arches. No wonder Ghent's lese-majesté had to be treated immediately, harshly and with enough iconographic resonance to ensure a lasting image of its wrongness.

Everything about the *amende honorable* performed on May 3, 1540 suggests a careful framing of this public event. Divided in rows of two, Ghent's aldermen, its guild deans (each accompanied by six men from their fifty-two corporations), the head dean of the weavers with fifty of his men, all dressed splendidly in black, marched alongside the most feared group of rebels, fifty

⁷⁴ Gachard, *Relation des troubles*, 63.

⁷⁵ *Ibid*; see also *Memorieboek*, 2: 174-75

⁷⁶ See in particular, Johan Decavele, ed., *Keizer tussen stropdragers: Karel V 1500-1558*, 181-92.

PETER ARNADE

of the day laborers, barefoot with iron halters around their necks to reflect their stigmatization as common criminals. Together, this internally divided group paraded from the city hall—seat of Ghent's local power—to Ten Walle, where they kneeled in unison before an enthroned Charles V in an outside courtyard lined with bleachers for the watching throng of dignitaries, foreign ambassadors and eager onlookers.⁷⁷ Our anonymous chronicler noted the great press of people gathered to observe the public submission, packing every window and adjoining space to Ten Walle to surround the humiliated townsmen "each with a great desire to watch the Gentenars perform the honorable amend."⁷⁸ Kneeling before an enthroned Charles V with the regent at his side, the Gentenars, led by the city's pensionary, begged the emperor's forgiveness, granted only after the regent "in honor, reverence and humility" beseeched her proud brother to "make a general pardon to all the inhabitants for the rebellion of his poor subjects of his beautiful city of Ghent, in honor and memory of his birth there."⁷⁹ With the pardon secured, the Gentenars returned two by two back to the town hall, shortly thereafter to surrender not only their historic charters of privileges but in addition the arms and munitions that had given military substance to their defiance. Done "for memory and example," the *amende honorable* served as the master iconic act in the great denouement of Ghent's late-medieval splendor, the public submission that signaled the surrender of the very privileges that had so animated its political life and given constitutional weight to the greatest civic-state ceremony, the *joyeuse éntree*. Processional and theatrical at core, the *amende* made explicit reference to Ghent as Charles's natal city and thereby recalled the honor and celebrations accorded to the newborn for his baptism. Now some forty years later, the forced retinue of common day laborers and proud aldermen reversed the course of that baptismal procession, moving from civic center into court domain, a telling sign of the diminution of Ghent's power. Stripped of its beloved privileges, Ghent lost much of the political tension and oppositional potential that had endowed the *joyeuse éntree* and related ceremonies with active political meaning. The *amende honorable* dramatized the whole larger imperial project of civic submission. In much the same way in another critical corner of Charles's empire in 1539, the valley of Mexico, Aztecs and Tlaxalans, among others, staged historical plays—the Siege of Rhodes and the Conquest of Jerusalem respectively—about civic attack and defeat against infidels (Turks, Moors and Jews) that shadowed the reality of

⁷⁷ For the fullest description of the ceremony, see Gachard, ed., *Relation des troubles*, 156-59; see also, van den Vivere, *Chronyke van Gent*, 160-62 and *Memorieboek 2*: 203-04.

⁷⁸ Gachard, *Relation des troubles*, 156.

⁷⁹ *Ibid.*, 158.

CULTURAL POLITICS OF THE JOYOUS ENTRY

their own recent political and religious experiences.⁸⁰ Thus in vastly different corners of this heterogeneous empire, wholly different indigenous subjects dramatized their defeat either directly or through historical analogy as if to fulfill the allegory of the 1526 marriage arch in Seville in which Amerindian, Italian, German and Flemish subjects kneeled in praise like common and pacific subjects before their same emperor.

It would go too far to say that Ghent's political and cultural life was irrevocably subdued with Charles's 1540 triumph—both the iconoclasm of 1566 and the Calvinist regime of 1577-84 borrowed from established cultural and political codes of defiance that predated the Reformation. And yet the entry ceremony, having reached prominence under Philip the Good in the mid-fifteenth century as a political ritual of supreme importance, gained in Humanist ceremonial what it lost in constitutional weight, thereby softening some of its former political punch. The future Philip II's entry into Ghent on July 13, 1549 is a telling example of the new post-revolt realities.⁸¹ Successful in his campaign against German Lutheran princes in 1548 yet wracked with gout and mindful of the importance of succession, Charles V had arranged an ambitious tour of his northern territories for son Philip, then thirty two and knowledgeable of little more than Castile.⁸² This highly sensitive diplomatic tour of northern Europe involved a series a formal receptions into Netherlandish cities, with Ghent prominent on the itinerary. Only now, expertly scripted and iconographically rich triumphal arches replaced guild and neighborhood *tableaux* to fete the prince as he entered at the Sint-Jorispoort to wind his way to the Burgundian palace in the northwest corner of Ghent's center. Planned by four humanist rhetoricians, the celebrations featured five classically designed triumphal arches with *tableaux* depicting historical rulers, including counts of Flanders, and their successor sons, each associated

⁸⁰ On military theater in Mexico, see Richard C. Trexler, "We Think, They Act: Clerical Readings of Missionary Theater in Mexico," in his *Church and Community, 1200-1600: Studies in the History of Florence and New Spain*. Rome, 1987, 575-613, and esp. 602-03.

⁸¹ See Marcel Lageirse, "La joyeuse éntree du Prince Philippe à Gand en 1549," in Jacquot, ed., *Les fêtes de la Renaissance*, 297-310 and Soly, "Plechtige intochten," 349-50. An illustrated *livret* was prepared: *Arcus triumphales Quinque A.S.P.Q. Gand Phillipo Austra Caroli V, imp. Principis Flandriarum filio et haeredi et futuro principi Flandriarum exhibiti fuere Gandavi, anno 1549* (Antwerp). The entry, a much less grand affair than in Antwerp, nevertheless was described by Calvete de Estrella. I have consulted the more readily available French translation of his work, J. Petit, *Le très heureux voyage fait par très puissant prince Don Philippe fils du grand empereur Charles-Quint depuis l'Espagne jusqu'à ses domaines de la Basse-Allemagne avec la description de tous les Etats de Brabant et de Flandre écrit en quatre livres par Juan Christoval Calvete de Estrella*. Brussels, 1973, 2 vols.

⁸² The itinerary and larger context of the journey are discussed in Kamen, *Philip of Spain*, 34-47.

with a particular moral or political virtue.⁸³ From the Steendam, site of the first arch featuring David and Solomon to Ten Walle, site of the last, the processional route was lined with rows of chairs fitted with eschuteons inscribed with the motto "faith and love" alternately in Hebrew, Greek and Latin. In each chair stood a young girl between six and twelve bearing a burning candle in one hand and flowers in another. Calvete de Estrella was quick to praise as a "ravishing sight" the more than 1,030 girls who captivated participants with a "charming newness."⁸⁴

With its historical *tableaux* that included counts of Flanders, Ghent's entry program was certainly not shorn of a local consciousness. But it is surely a sign of a new cultural era when the politically charged and emphatically masculine older symbols of guild banners and neighborhood festive societies give way to the sentimental good cheer of bucolic young girls casting flowers along the parade route to earn Calvete de Estrella's jocular praise. Here was an entry described in the language of beauty and charm for its flattering invocation of the goodness of royal succession. True, this was not an inaugural entry, and no constitutional oaths were necessary. Still, Ghent rarely mounted an entry with so minor a role for its power of place to generate symbols that problematized as much as affirmed the civic-state relationship. Now stripped of its historical charters of privileges and arms and munitions, its ceremonial masters played a full-hand to the triumphalism of the Spanish Habsburgs, an orientation raised at Charles's baptism in Ghent in 1500 and translated into imperial slogans and mottoes by the foreign merchants at Bruges in 1515. Ghent's refusal to fully adopt this cultural platform was nothing if not political, and though impressively embraced in 1549, political ceremony there would continue to lurch unevenly between resistance and accommodation. When William of Orange entered the newly Calvinist Ghent on December 29, 1577, an armed delegation of Gentenars greeted him, but so too did a group of fifty two young girls inside the city, this time waving guild banners instead of flowers.⁸⁵ Why the difference? Ghent's Calvinists had, of course, succeeded in restoring the city's traditional rights and privileges, thereby rejuvenating the older fifteenth-century political ritual in the idiom of Protestantism. More than just a bellwether of contemporary politics, Ghent's entry ceremony offered one of the best and most respected public vehicles to enact politics itself in a slippery world of tempestuous civic-state relations.

⁸³ SAG series 400, register 57, fols. 223r-225r, cited in Temmerman, "De feestcultuur te Gent," 1: 124.

⁸⁴ J. Petit, *Le très heureux voyage*, 2, 37.

⁸⁵ On this entry see Lucas de Heere, *Beschryvinghe van hetghene dat vertoocht wierdt ter incomste van d'Excellentie des Princen van Oraengien binner der stede van Ghendt*. Gent, 1577 and the description in Temmerman, "De feestcultuur te Gent," 68-74.

BOURGONDISCHE RESIDENTIES IN HET GRAAFSCHAP VLAANDEREN. RIJSEL, BRUGGE EN GENT TEN TIJDE VAN FILIPS DE GOEDE

Door Krista de Jonge¹
Katholieke Universiteit Leuven

De uitbouw als residentie van het Gentse 'Hostel de la Motte', ook 'Ten Walle' geheten, is onverbrekkelijk verbonden met het huis Valois. Het woonhuis gaat met de aantrede van Filips de Stoute, hertog van Bourgondië, als graaf van Vlaanderen in 1384 een nieuwe fase in. Zijn kleinzoon, de jonge Filips de Goede, resideert er tussen 1411 en 1419 vrijwel onafgebroken, maar de belangrijke territoriumaanwinsten vanaf 1427 – Henegouwen, vervolgens Holland (1428), Namen (1429) en Brabant (1430) – doen het zwaartepunt in het itinerarium van de nomadische hofhouding verschuiven.² Bovendien was de relatie tussen de hertog en de stad Gent in de jaren 1450 bezwaarlijk goed te noemen: de dreiging tot gewapend conflict vergde in 1452 zelfs de bemiddeling van Karel VII van Frankrijk.³ Pas onder Karel de Stoute (1467-1777) zou het hof Ten Walle opnieuw een belangrijker rol gaan spelen als residentieoord, in tandem met Drongen, waar de hertogin logeerde. In deze bijdrage

ADN Archives Départementales du Nord, Rijsel.
ARAB RK Algemeen Rijksarchief, Brussel, *Rekenkamer*.

¹ Departement Architectuur, Stedenbouw en Ruimtelijke Ordening
Katholieke Universiteit Leuven, Arenbergkasteel, B-3001 Leuven (Heverlee)
tel. +32 (0) 16 32 13 79, fax + 32 (0) 16 32 19 84, e-mail: krista.dejonge@asro.kuleuven.be

² R. Vaughan, *Philip the Good. The Apogee of Burgundy*, Londen, 1970, p. 136-137. W. Paravicini, "Die Residenzen der Herzöge von Burgund, 1363-1477", in W. Paravicini, H. Patze, red., *Fürstliche Residenzen im spätmittelalterlichen Europa* (Vorträge und Forschungen des Konstanzer Arbeitskreises für mittelalterliche Geschichte, 36), Sigmaringen, 1991, p. 207-263, vooral p. 217, 228-229, 244-245.

³ Zie in het algemeen M. Boone, Th. de Hemptinne, "Espace urbain et ambiances princières: les présences matérielles de l'autorité princière dans le Gand médiéval (12e siècle – 1540)", in W. Paravicini, red., *Zeremoniell und Raum. 4. Symposium der Residenzen-Kommission der Akademie der Wissenschaften in Göttingen veranstaltet gemeinsam mit dem Deutschen Historischen Institut Paris* (Residenzenforschung, 6), Sigmaringen, 1997, p. 279-304; M. Boone, "Civitas mori potest si auctoritate superioris damnetur: politieke motieven voor het bewust verwoesten van steden (14de-16de eeuw)", in *Verwoesting en wederopbouw van steden, van de middeleeuwen tot heden. Handelingen 18de Internationaal Colloquium Spa, 10-12.IX.1996* (Historische Uitgaven in-8° van het Gemeentekrediet, 100), Brussel, 1999, p. 339-368 en de aldaar geciteerde literatuur.

willen wij een poging doen het hof Ten Walle in een ruimere context te situeren door te vergelijken met de Bourgondische residenties te Brugge en te Rijsel.⁴ De nieuwe onderzoeksresultaten, onlangs in druk verschenen, hebben immers tot een duidelijk beeld geleid van het functioneren en de evolutie van de Gentse hofresidentie en dank zij het grondplan uit 1649, vervaardigd door de koninklijke ingenieur en architect Pierre Paul Mercx, is de ruimtelijke organisatie van het complex nauwkeurig bekend.⁵ De residentie te Brugge speelde een minstens even belangrijke rol in het itinerarium van Filips de Goede: hier vond bijvoorbeeld zijn huwelijk met Isabella van Portugal plaats in 1429 (waarbij wel moet gezegd worden dat de Gentse residentie op dat moment één grote bouwwerf was en dus in feite geen plaats bood voor een groots feest); hier wordt de Orde van het Gulden Vlies gesticht in 1430 en vinden veelvuldig kapittels plaats.⁶ Het huwelijksfeest van Karel de Stoute en Margareta van York en het kapittel van het Gulden Vlies in 1468 in het Brugse Prinsenhof zijn eveneens de kronieken ingegaan als bijzonder belangrijke gebeurtenissen.⁷ Tussen deze twee data kunnen de belangrijkste bouwfasen van deze Bourgondische hofresidentie worden gesitueerd.⁸ Het *palais Rihour* te Rijsel neemt in het overzicht van Filips' Zuidnederlandse residenties een bijzondere plaats in, omdat het de enige volledige nieuwbouw is.⁹ Een brand had in 1451 het oude Hôtel de la Salle beschadigd; de laatste grote feestelijk-

⁴ Voor de algemene context, zie K. De Jonge, "Hofordnungen als Quelle der Residenzenforschung? Adlige und herzogliche Residenzen in den südlichen Niederlanden in der Burgunderzeit", in W. Paravicini, H. Kruse, red., *Höfe und Hofordnungen/Ordonnances de l'Hôtel (1200-1600)*. 5. *Symposium der Residenzenkommission der Göttinger Akademie in Zusammenarbeit mit dem Deutschen Historischen Institut Paris. Sigmaringen, 5.-8. Oktober 1996*, Sigmaringen, Thorbecke, 1999, p. 173-218.

⁵ Rijsel, Archives Départementales du Nord, E 2353. Voor gegevens over het Hof Ten Walle, verwijzen wij in het bijzonder naar de bijdragen van Daniel Lieveois in M.C. Laleman, e.a., *Het prinselijk hof Ten Walle, Gent*, Gent, Gentse Vereniging voor Stadsarcheologie, 2000, vooral p. 139-170.

⁶ Paravicini, o.c. [n. 2], p. 235-237.

⁷ F. Salet, "La fête de la Toison d'Or de 1468", *Annales de la société royale d'archéologie de Bruxelles*, LI(1966), p. 5-29. Id., "La fête de la Toison d'Or et le mariage de Charles le Téméraire, Bruges, mai-juillet 1468", *Handelingen van het genootschap voor geschiedenis Brugge*, CVI(1969), p. 5-16.

⁸ De belangrijkste publicatie is deze van A. van Zuylen van Nyevelt, *Episodes de la vie des ducs de Bourgogne à Bruges*, Brugge, z.d., p. 245 e.v. Deze auteur maakt echter o.i. niet voldoende onderscheid tussen de verschillende bouwfasen. Wij hebben gebruik gemaakt van de overzichtsrekeningen ARAB RK 27387-27394. Een gedetailleerd onderzoek van de Rijselse detailrekeningen moet dit in de toekomst vervolledigen.

⁹ M. Bruchet, "Notice sur la construction du palais Rihour à Lille", *Bulletin de la Commission historique du Département du Nord*, XXXI(1922), p. 209-299. F. Salet, "Le palais Rihour à Lille", *Congrès archéologique de France. CXX^e session. Flandre*, Parijs, 1962, p. 175-185.

heid die hier zou doorgaan, was het befaamde Feest van de Fazant in februari 1454.¹⁰ Niet belemmerd door de verplichte overname van oudere gedeelten (zoals in Brugge, Gent en trouwens ook Brussel bijvoorbeeld het geval was), kon de bouwmeester op een elders gelegen, vrijgeruimd terrein tussen 1453 en 1473 een “modern” geheel realiseren. De kernelementen hiervan vormen het vertrekpunt van onze vergelijkende studie. Zoals verder zal blijken, wordt in Rijsel immers bewust de centrale ruimtgroep van de Brugge en Gentse residenties overgenomen, wat wij het “kapelcomplex” zouden kunnen noemen, en wordt de ruimtelijke dispositie van de hertogelijke appartementen hier op een bijzonder heldere manier uitgewerkt.

1. Rijsel: een ideaal ontwerp?

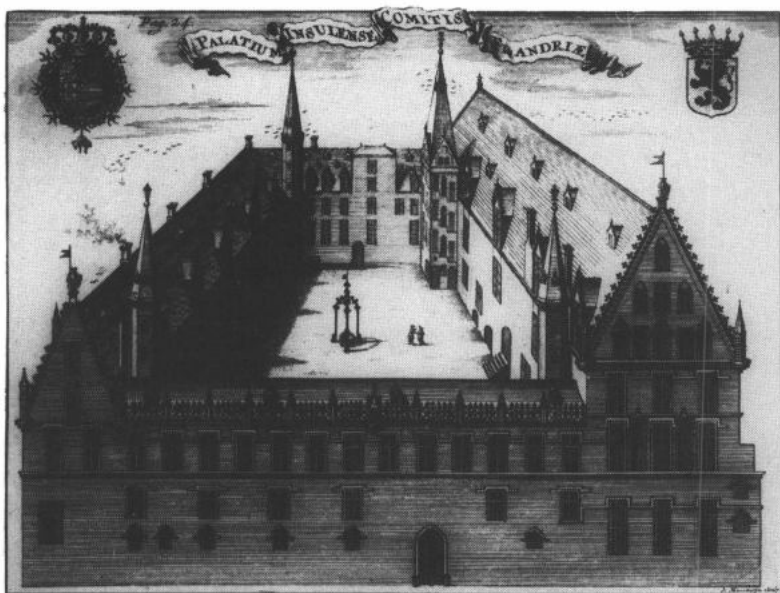
Filips de Goede bemoeide zich intensief met de bouw van deze residentie. Zoals ook in Brussel, Gent en Bergen (Mons) bijvoorbeeld het geval was, slaagde hij erin de stad Rijsel een zeer hoge subsidie – mogelijk meer dan 20.000 Doornikse ponden – afhandig te maken.¹¹ Een conflict uit het jaar 1462 – het volgende jaar al was het geheel bewoonbaar – wijst erop dat het stadspaleis een voorbeeldfunctie moest vervullen. Het protest van de Rijselse Rekenkamer, dat de door de hertog opgelegde witte steen uit Brabant niet vorstvast was en dat er beter baksteen werd gebruikt, werd weggewuifd: het nieuwe paleis moest eruit zien zoals het Brusselse Coudenbergpaleis.¹² Het al uitgevoerde bakstenen muurwerk moest dan maar gedeeltelijk worden afgebroken, want het paleis was te prachtvol om zo’n armoedige muurbekleding te verdragen.¹³ Het enige, nog bewaarde gedeelte – het kapelcomplex en de grote trap – vertoont gedeeltelijk een muurbekleding met witte kalkzandsteen, gedeeltelijk metselwerk uit rode baksteen met motieven in donkere (blauwe)

¹⁰ Paravicini, o.c. [n. 2], p. 240. M.-Th. Caron, D. Clauzel, red., *Le banquet du Faisan. Lille-Arras: deux capitales princières bourguignonnes face au défi de l'Empire Ottoman*, Atrecht, 1997.

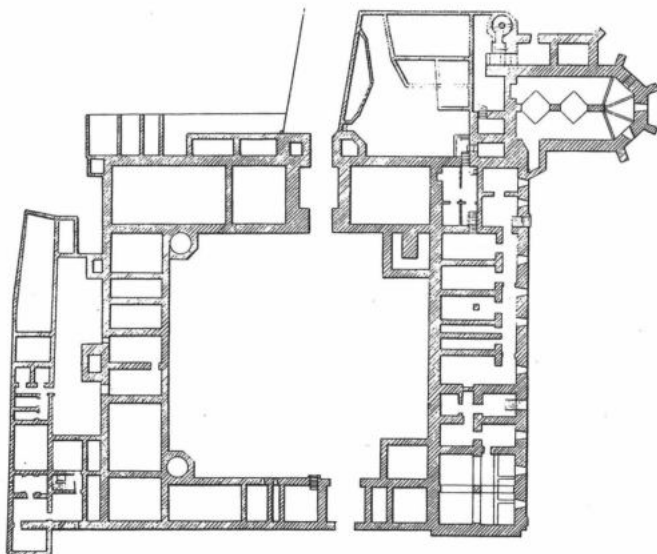
¹¹ Bruchet, o.c. [n. 9], p. 219-220. Paravicini, o.c. [n. 2], p. 240-241.

¹² K. De Jonge, “Het paleis op de Coudenberg te Brussel in de vijftiende eeuw. De verdwenen hertogelijke residenties in de Zuidelijke Nederlanden in een nieuw licht geplaatst”, *Belgisch Tijdschrift voor Oudheidkunde en Kunstgeschiedenis*, LX(1991), p. 5-38. De bewaarde iconografische bronnen tonen enkel de gevel naar het jachtpark de Warande toe: zo weten wij dat deze gevel slechts gedeeltelijk bekleed was met natuursteen. Ook voor de gevel van de woonvleugel naar de binnenhof toe moet dit het geval zijn geweest. De grote zaal (1451-1461), op kosten van de stad gebouwd, was bekleed met natuursteen.

¹³ Bruchet, o.c. [n. 9], p. 226-228, 237, 253-254. Paravicini, o.c. [n.2], p. 241.

1. Rijsel, palais Rihour. Uit: F. Butkens, *Trophées tant sacrés que profanes du duché de Brabant... Supplément...*, Den Haag, 1726, dl. III, p. 24-25. Op de voorgrond de grote galerij, links de Aile des Dames, rechts de grote zaal en achteraan de hertogelijke vleugel met (rechts) de grote traptoren. Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I.

2. Rijsel, palais Rihour, plan van de funderingen of kelderverdieping, 1829. Bruchet, o.c. [n. 9], p. 248.

BOURGONDISCHE RESIDENTIES TEN TIJDE VAN FILIPS DE GOEDE

baksteen; dezelfde materiaalcombinatie kan men ook in de bewaarde afbeeldingen van de buitengevels zien.¹⁴

De terreinaankopen van 1453, in de nabijheid van het marktplein, zorgden voor de oppervlakte die nodig was om een regelmatige aanleg met vier vleugels rond een (rechthoekige) binnenhof te realiseren: twee woonvleugels, respectievelijk aan de west- en de zuidzijde – de hertogelijke aan de *rue du Palais* waar zich de hoofdingang bevond en, haaks daarop, de *Aile des Dames* aan de *rue de Fresnes* – en twee staatsvleugels, respectievelijk aan de noord- en de oostzijde – de *Aile de la Gouvernance* met grote zaal en kapel of *Conclave* en, haaks daarop, de grote galerij langs de *place Rihour* waar zich de tweede ingang bevond (afb. 1-2). De door Bruchet benutte inventarissen van 8 januari 1483 en 31 oktober 1520, bieden inzicht in de structuur van de hertogelijke appartementen.¹⁵ Deze hebben blijkbaar een logische, lineaire opbouw, wat in oudere residenties wegens plaatsgebrek meestal onmogelijk bleek. Het appartement van de hertog en dat van de hertogin bevinden zich op hetzelfde niveau, de eerste verdieping. Het hertogelijk appartement bestaat uit een opeenvolging van ruimten, van publiek naar privé, en vangt aan in de hoek vlakbij de grote traptoren, grote zaal en kapel. Het bestaat luidens de inventarissen uit de *premiere chambre suyant la chappelle* (1520), de *Chambre de la Tour quarrée* (1483) of *seconde chambre suyant* (1520) die dus waarschijnlijk bij de vierkante traptoren aansloot, de *garde robe de ladicte chambre* (1483), de *grant Chambre de feu mons. le duc Philippe* (1483) of *IIIe chambre suyant qui fait sallette* (1520), de *Petite Chambre de Monseigneur* (1483) of *IIIe chambre suyant que c'est la Chambre du roy* (1520), de *garde robe de la dicte chambre* (1483), de *grande chambre auprez de la dicte chambre* (1483) of *V^e derniere chambre du Quartier du roy* (1520). Wat de aanpalende *Aile des Dames* betreft, lijkt het waarschijnlijk dat het appartement van de hertogin startte bij de wenteltrap in de hoek, aansluitend bij de meest publieke ruimte – de grote galerij langs de *place Rihour* – en zo verderliep, waarbij haar meest private ruimte aansloot bij de vijfde, of meest private, kamer uit de suite van de hertog.¹⁶ De verschillende ruimten van het hertoge-

¹⁴ Bijvoorbeeld in de gevel naar de *place Rihour*, geheel uit baksteen met lijs-ten, deur- en vensteromkaderingen en gevelbekroningen van natuursteen. 18de-eeuwse akwarel, Rijsel, Musée de l'Hospice Comtesse, inv. ML 1337. [Cat.] *Lille au XVIIe siècle des Pays-Bas espagnols au Roi-Soleil*, Rijsel, Palais des Beaux-Arts/Musée de l'Hospice Comtesse, 2000, nr. 330. De zichten in het Ms. Leber (17de eeuw), Bibliothèque Municipale, Rouen, maken duidelijk dat de geveltop van de grote zaal, de grote trap en de eerste verdieping van het kapelcomplex de enige met natuursteen beklede gedeelten waren (afgebeeld in O. Canneva-Tétu, e.a., *Le palais Rihour et ses vitraux* (Itinéraires du Patrimoine), Parijs, 1999, p. 5).

¹⁵ Bruchet, o.c. [n. 9], p. 265 e.v. en p. 276 e.v.

¹⁶ De inventaris van 1520 vermeldt "le premiere chambre suyant le Quartier du Roy qui est le Quartier de Madame" (Bruchet, o.c. [n. 9], p. 277).

lijk appartement hebben dus, naargelang van hun positie in de suite, een meer publiek of een meer privé karakter en vervullen verschillende functies. De kern wordt gevormd door de “vierde” kamer of kamer van de hertog: hier start het privé-domein. De voorafgaande ruimten, gelegen tussen de voornaamste toegangsweg (de grote trap, afb. 3-4) en de wel zeer publieke grote zaal en kapel, dienen tot het uitsorteren van de bezoekers, zoals latere hofordonnanties verduidelijken.¹⁷ Hier zijn er twee, waarbij de eerste niet nader benoemd wordt. De tweede – vergezeld van een garderobe – heet in de ene inventaris *grant chambre*, en in de andere *sallette*, wat in feite niet helemaal hetzelfde is, alhoewel beide benamingen in de rekeningen wel door elkaar worden gebruikt; bij plaatsgebrek vallen de ruimten trouwens samen.¹⁸ De *grant chambre* bevatte – zoals de documenten in verband met Brugge suggereren – een pronkbed onder een hemel, dat wel niet diende om in te slapen, maar een ceremoniële rol vervulde, bijvoorbeeld bij huwelijken of bij de voorstelling van een nieuwgeboren erfgenaam aan het hof.¹⁹ De *sallette* of “kleine zaal” heeft als basisuitrusting eveneens een baldakijn; eronder, op een verhoog omringd door een houten hek, wordt de tafel opgesteld waaraan de hertog publiekelijk eet, ten aanschouwen van zijn hofhouding; een groot buffet waarop kostbaar vaatwerk wordt uitgesteld, geeft de rang van de eigenaar aan door het aantal “treden” of “schappen”, en wordt eveneens onder een baldakijn

¹⁷ De Jonge, o.c. [n. 4], p. 175-177. Synthese in K. De Jonge, “Organisatie van een Bourgondisch paleis”, in M.C. Laleman, e.a., *Het prinselijk hof Ten Walle, Gent*, Gentse Vereniging voor Stadsarcheologie, 2000, p. 67-71.

¹⁸ ADN, B 4425, fol. 57r (gedateerd 1513-1514) heeft het over “la chambrette estant aupres le grand chambre” en stemt dus overeen met de inventaris van 1483. Bruchet, o.c. [n. 9], p. 265.

¹⁹ ARAB RK 1795 (rekening van Fastre Hollet, gedateerd 1467-1468), geciteerd door A. de Laborde, *Les ducs de Bourgogne. II*, dl. II, Parijs, 1851, p. 312-313: “En la chambre de MS l’en a fait de noef une couche au grant lit, et une autre pour le lit de la chambrette où il couche, et en la sallette où il tient estat, qui est tenant à la dicte chambre, a l’on fait ung long bancs à doz et tréteaulx nouveaux pour la dicte table, et tout ce, de main d’escrignier; en laquelle sallette on a fait une grant conche pour y mettre le lit de parement. Item pour descendre de la dicte chambrette de retrait par derrière, en la ruelle, ... Item, en la sallette, qui est emprès la chapelle, a l’en fait une grant cheminée noefve, fait trois porges ès trois huisseries d’icelle sallette, dont l’un qui est à l’uisserie pour aler en l’autre salle tenant à icelle est double pour servir ès dictes deux salles, en laquelle sallette on a fait un grant marcheipié pour dessus icelui mettre la table pour MS, et y a l’en fait ung grant banc à doz. (...) Item, l’on a mis en point la salle moyenne qui tient à la devant dicte sallette d’emprès la chappelle, assavoir de y avoir fait tables, bancs et tréteaulx, tout à l’entour, et ou milieu ung grant passet devant la cheminée pour asseoir dessus la haulte table, et avoir fait ung buffet pour la vaisselle.” Over het *grand lict* in de *chambre de parement* (grant chambre), zie Aliénor de Poitiers, *Les Honneurs de la Cour*: J. Paviot, “Eléonore de Poitiers, *Les Etats de France (Les Honneurs de la Cour)*. Nouvelle édition”, *Annuaire-bulletin de la société de l’histoire de France*, 1996, p. 101.

3. Rijsel, palais Rihour, grote traptoren (1999). Foto auteur.

4. Rijsel, palais Rihour, gewelven van de grote traptoren (1993). Foto auteur.

geplaatst.²⁰ Het hek moet beletten dat hij tijdens de maaltijd wordt benaderd: het geheel heeft veel weg van een religieuze ceremonie. De rang van de bezoeker bepaalde hoe ver hij doordrong in deze suite; deurwachters zorgden ervoor, dat de toegang tot de hertogelijke kamer strikt beveiligd werd. Na deze kamer volgt de meest private kamer, het *retrait* “waar de hertog zich terugtrekt” en waar niemand hem kan volgen tenzij hij daartoe uitdrukkelijk wordt uitgenodigd; deze kamer kan ook als slaapkamer dienen.²¹

²⁰ Voor Brugge: ARAB RK 27390, fol. 13r: “Item pour avoir oste refait & y remiz deux s(e)rures estans en une sale ou mondit seign(eu)r dine & souppe derrie(re) le banc pour faire la cloture q(ue) nul ne puist approach(er) mond(it) s(eigneu)r p(ar) derrie(re) lui estant a table et y fait deux clefz a ce s(er)vans...”. Over het *dressoir* met *dossieret* zie Aliénor de Poitiers, ed. J. Paviot, o.c. [n. 19], p. 99-100, 105-106. W. Paravicini, “Soziale Schichtung und soziale Mobilität am Hof der Herzöge von Burgund”, *Francia*, V(1977), p. 136-137.

²¹ In het hofreglement van Filips de Schone van 1496 wordt dit zo geformuleerd: “Item, quand nous serons levez, les valets de chambre ouvriront notredite chambre, garderont la porte et y laisseront entrer lesdits pensionnaires, chambellans et maîtres d’hôtels et nuls autres sans notre ordonnance, et ne pourra nul que ce soit nous servir et venir en notredite chambre de retraite, si ne le faisons ordonner, sur peine d’être royez” (*Etat de l’hôtel de Philippe-le-Bel, duc de Bourgogne, en l’an 1496, à Bruxelles*, hs. uit de Koninklijke Bibliotheek gepubliceerd door baron de Reiffenberg, “Suite de la notice des manuscrits conservés, soit dans des dépôts publics, soit dans des bibliothèques particulières (...)”, *Bulletin de la commission royale d’histoire*, 1e reeks, XI(1845-1846), p. 716-717). De Jonge, o.c. [n. 4], p. 176-177. Zie ook K. De Jonge, “‘t Hof van Brabant’ als symbool van de Spaanse hofhouding in de Lage Landen”, *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, XCVI-II(1999)5-6, vooral p. 184-187.

Zoals het hieronder besproken voorbeeld van Brugge ten overvloede duidelijk maakt, was een dergelijke logische opbouw niet altijd realiseerbaar, en de verbinding tussen beide appartementen niet altijd evident. Te Brugge liep deze weg namelijk langs de meest private ruimte waar kostbare voorwerpen uit de hertogelijke verzameling werden opgesteld: een kleine verbindingsgalerij, *allée* genaamd, met daarboven de afgesloten *galentas* of zolderruimte waar de hertog zijn *mappa mundi* – onder andere wellicht de befaamde van Jan van Eyck – *orloges et autres choses* bewaarde.²² Te Brussel strekte het appartement van de hertogin zich uit op de tweede verdieping, boven dat van de hertog op de eerste verdieping; de route naar haar kamer verliep vanuit zijn *retrait* via een wenteltrap naar zijn daarboven gelegen bibliotheek en kabinet, en zo verder.²³ De Gentse situatie bevindt zich daar tussenin, vermits zowel de hertog als de hertogin de noordelijke vleugel, nieuw opgetrokken in de periode 1421-1426, plachten te bewonen, waarbij het appartement van de hertog op de eerste verdieping in de noordwestelijke hoek vlakbij de kapel kan gesitueerd worden en dat van de hertogin – die wel eens verhuisde – veelal in de noordoostelijke hoek; deze vleugel werd door een galerij in de vorm van een open portiek ontsloten.²⁴

Het meest opvallende gedeelte van de residentie te Rijsel werd echter gevormd door het kapelcomplex, vandaag het enige restant tesamen met de grote vierkante wenteltrap, die echter niet langer op zijn oorspronkelijke plaats staat (afb. 5-6).²⁵ We ontdekken hier een volstrekt ongewoon geheel met meervoudige kapelruimten en oratoria.²⁶ De langsas van het geheel is noord-zuid-georiënteerd, waarbij het veelhoekige koorhoofd naar het noorden is gericht. De hoofdkapel op de eerste verdieping bevindt zich boven een overwelfde ruimte – waar nu de toeristische dienst van de stad Rijsel gehuisvest is –, waarvan de oorspronkelijke functie jammer genoeg niet duidelijk uit de al vermelde inventarissen valt af te leiden; traditioneel dicht men haar de naam *Salle des gardes* toe (afb. 7-8). Zij wordt aan de westzijde geflankeerd door een kleinere kapel, versierd met rijke glasramen, waarvan de as evenwijdig ligt met deze van de grote kapel, en daarnaast, ten zuidwesten, op een hoger niveau, een oratorium (afb. 9-11). Vanuit dit oratorium kan men het hoofd-

²² Zie noot 76. J.-K. Steppe, "De Mappemonde geschilderd door Jan van Eyck voor Filips de Goede", *Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Schone Kunsten*, XLIV(1983)2, p. 99-101.

²³ De Jonge, o.c. [n. 12], p. 16-28.

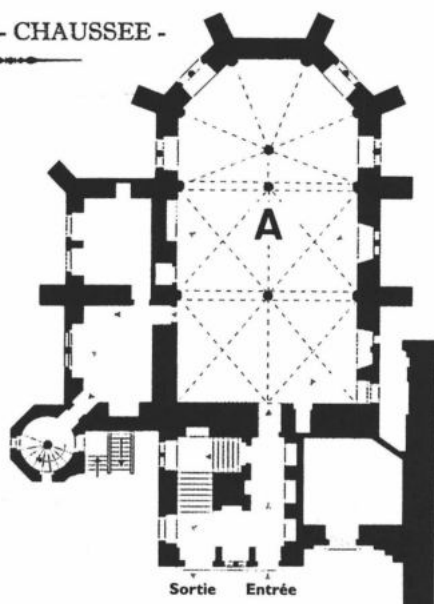
²⁴ Lievois, o.c. [n. 5], p. 190-194.

²⁵ In 1664 ging het paleis over in de handen van de schepenbank van Rijsel; over verval en afbraak, zie Bruchet, o.c. [n. 9], p. 240-246.

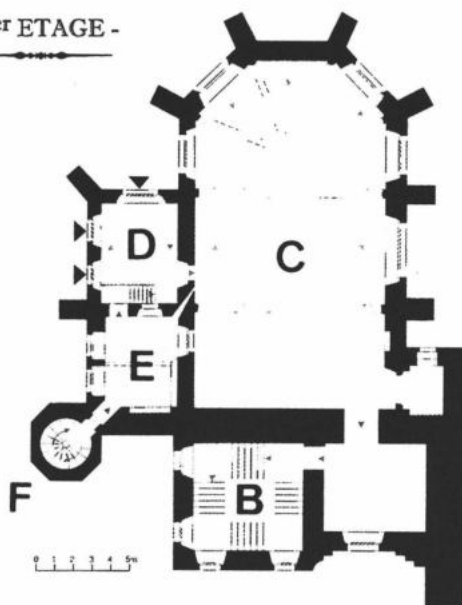
²⁶ Een nauwkeurige opmeting met doorsneden lijkt niet voorhanden te zijn, wat jammer is. Wij gebruiken het plan van de huidige toestand uit Canneva-Tétu, o.c. [n. 14], tegenover p. 1, dat enkel de hoofd niveaus weergeeft.

KRISTA DE JONGE

- REZ - DE - CHAUSSEE -

- 1er ETAGE -

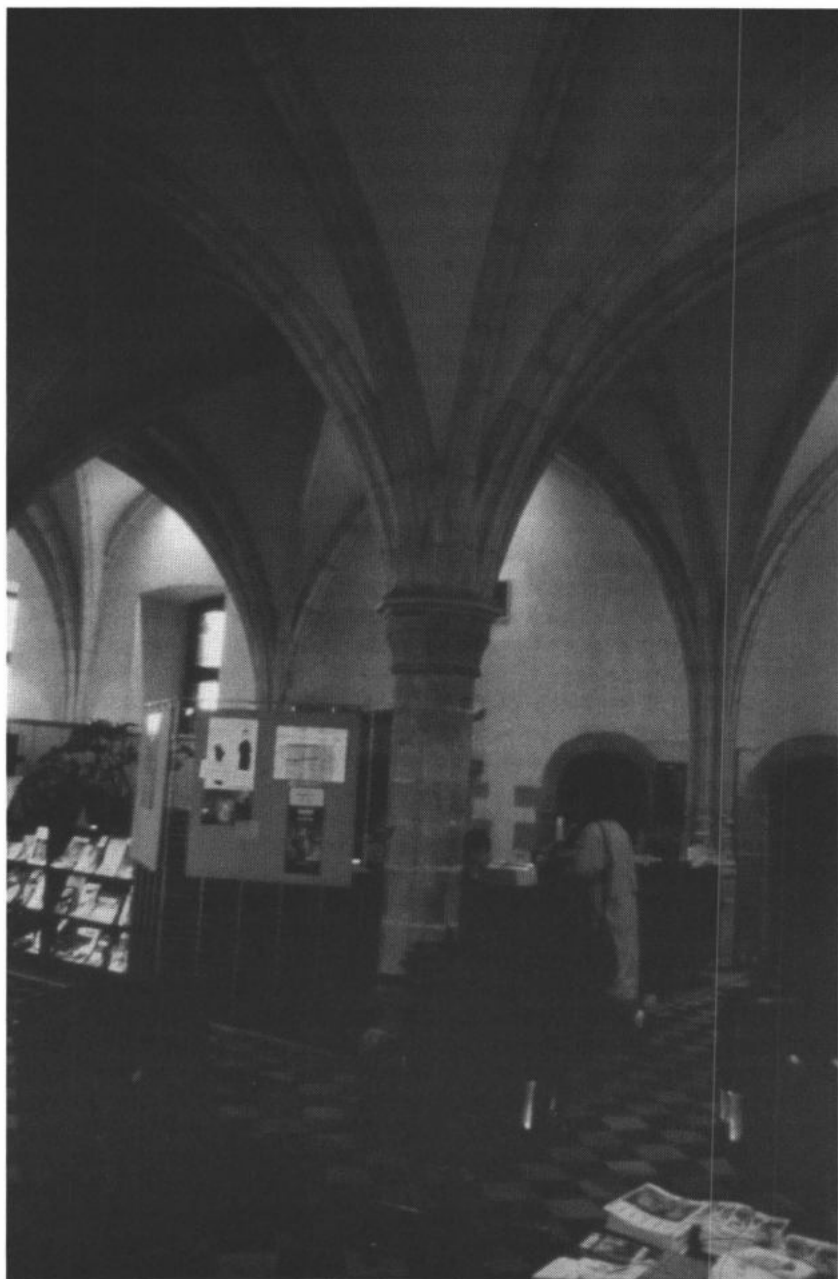
5. Rijsel, palais Rihour, kapelcomplex, huidige toestand. A Salle des gardes, B grote trap, C grote kapel, D kleine kapel, E oratorium, F tour de la garde des joyaux met wenteltrap. De tussenverdieping onder de kleine kapel en oratorium wordt niet voorgesteld. Canneva-Tétu, o.c. [n. 14], tegenover p. 1.

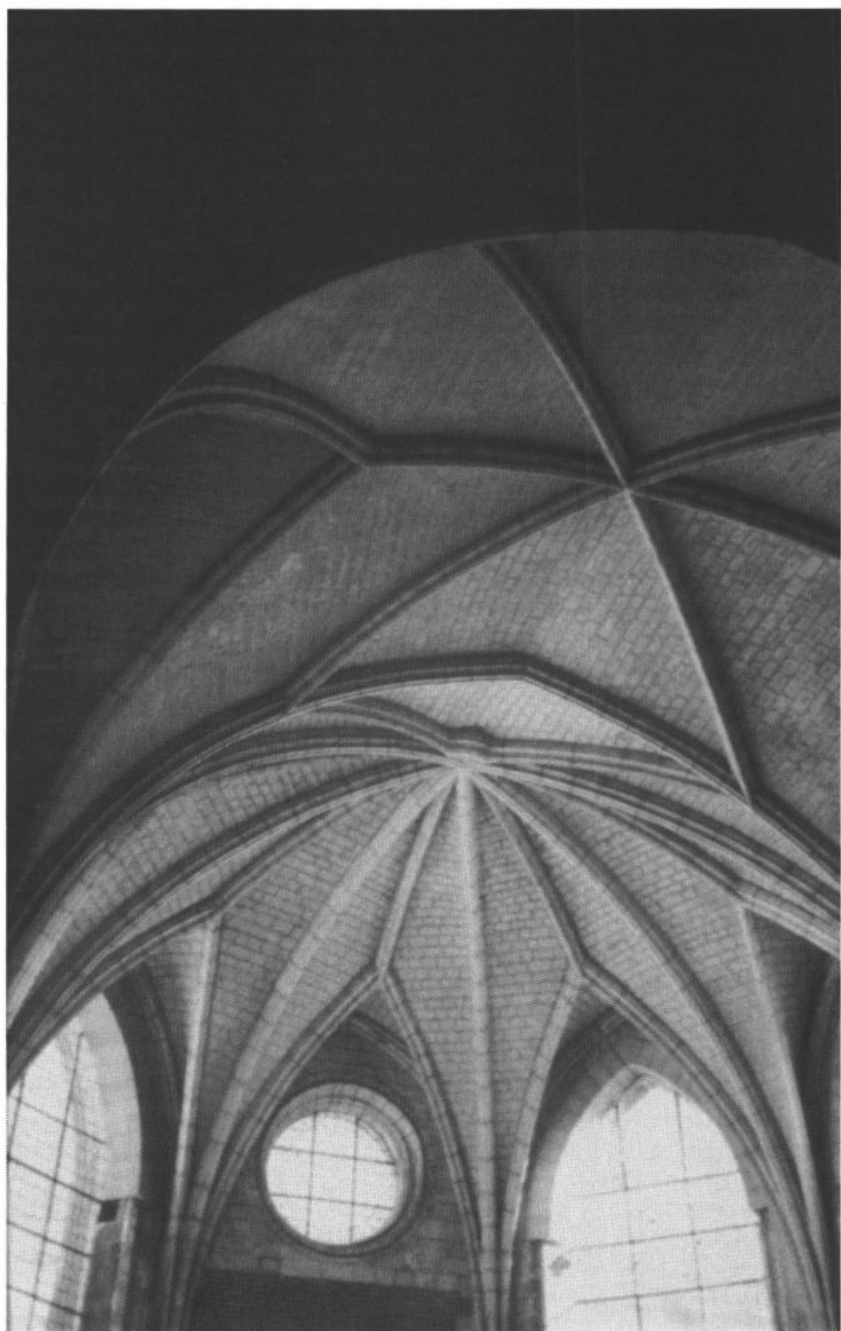
6. Rijsel, palais Rihour, kapelcomplex (1999) vanuit het zuidwesten. Foto auteur.

taar van de grote kapel bekijken door een kijkspleet, en de hofhouding die zich in de kapel heeft verzameld, door een binnenvenster; een tweede binnenvenster biedt een blik op het altaar van de kleine kapel (afb. 9-10, 12). Het lijkt geen twijfel dat dit strategisch gelegen oratorium voorbehouden was aan de hertog. Het is nog steeds toegankelijk via een kleine wenteltrap overwelfd met een continu tongewelf in baksteen, een zogenoemde *voûte à la Rihour*, waarschijnlijk gerealiseerd door de Artesische bouwmeesters Armand Mibon en Jean Pinchon; deze laatste was ook *maistre machon des ouvrages du chastel de Hesdin*, bekend voor zijn park vol wonderlijke machines (afb. 13).²⁷ De achthoekige toren aan de zuidwestelijke hoek van het complex waarin deze trap zich bevindt, heet *tour de la garde des joyaux* in de inventaris van 1501; andere documenten geciteerd door Salet, uit 1491 en 1499, wijzen erop dat de

²⁷ J.-M. Pérouse de Montclos, *L'architecture à la française, XVIe, XVIIe, XVIIIe siècles*, Parijs, 1983, p. 193-194. De Laborde, o.c. [n. 18], p. 220. Paravicini, o.c. [n. 2], p. 218-220. A. van Buren-Hagopian, "Un jardin d'amour de Philippe le Bon au parc de Hesdin. Le rôle de Van Eyck dans une commande ducale", *La Revue du Louvre et des Musées de France*, III(1985), p. 185-192. B. Franke, "Gesellschaftsspiele mit Automaten – 'Merveilles' in Hesdin", *Marburger Jahrbuch für Kunstwissenschaft*, XXIV(1997), p. 135-158. A. van Buren-Hagopian, "Images monumentales de la Toison d'or: aux murs du château de Hesdin et en tapisserie", in [Cat.] *L'ordre de la Toison d'or, de Philippe le Bon à Philippe le Beau (1430-1505): idéal ou reflet d'une société ?*, Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, 1996, p. 226-233.

7. Rijsel, palais Rihour, salle des gardes (1993). Foto auteur.

8. Rijsel, palais Rihour, gewelven van de grote kapel (1999). Foto auteur.

9. Rijsel, palais Rihour, westelijke wand van de grote kapel (1999). Van rechts naar links, doorgang naar kleine kapel, kijkspleet, venster tussen oratorium en grote kapel. Foto auteur.

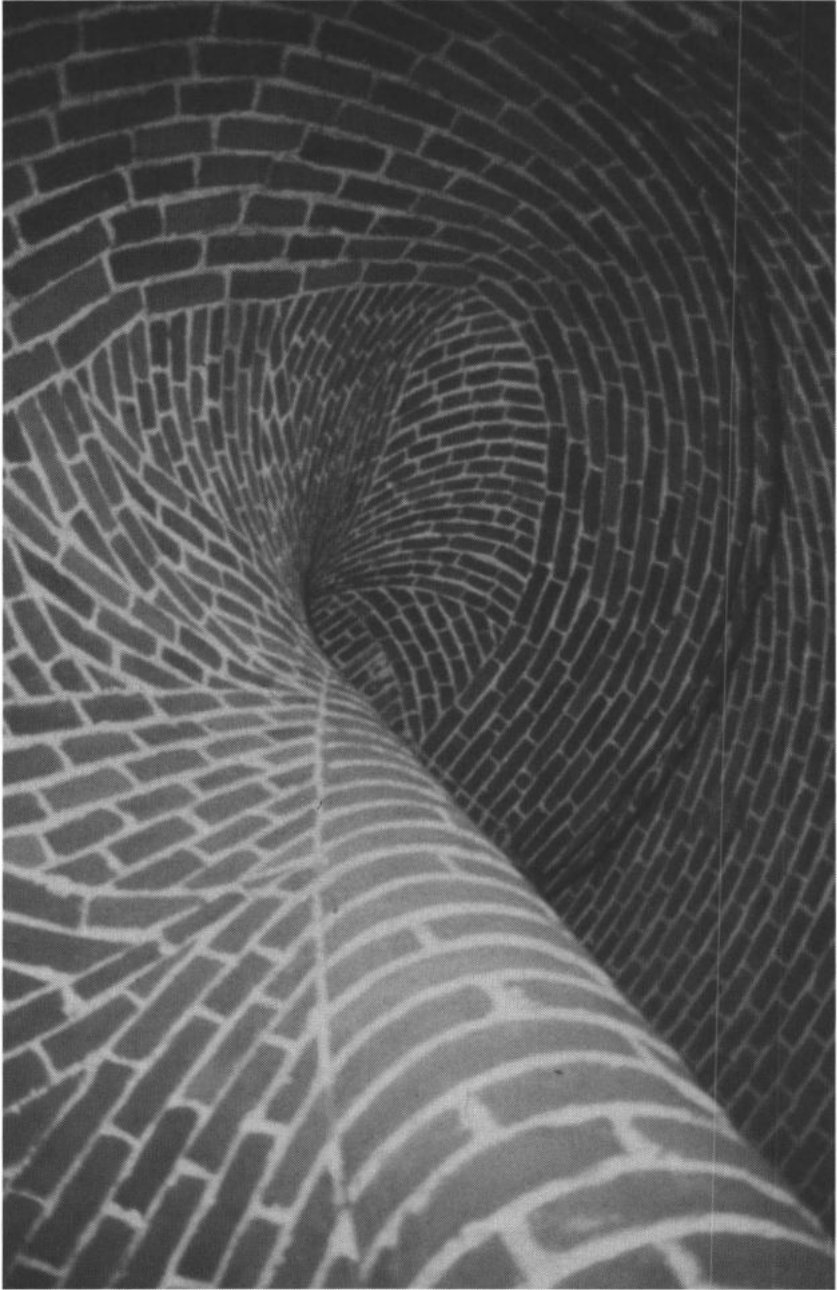
10. Rijsel, palais Rihour, detail van de deur tussen grote en kleine kapel (met Bourgondische vuurslag) en kijkspleet (1999). Foto auteur.

11. Rijsel, palais Rihour, gewelven van de kleine kapel (1999). Foto auteur.

12. Rijsel, palais Rihour, zuidwand van de kleine kapel met venster tussen kleine kapel en oratorium (1999). Foto auteur.

13. Rijsel, palais Rihour, wenteltrap met gewelf à la Rihour (1999). Foto auteur.

overwelfde kamer net onder de kleine kapel een juwelenkamer was.²⁸ De trap verbindt de vier niveaus van het westelijke volume: een gelijkvloerse verdieping, een tweede niveau met de wat lagere, overwelfde *chambre des joyaux dessous la chapelle* (1499) en daarnaast de wat hogere, eveneens overwelfde *chambre dessous l'oratoire* (1491), een derde niveau met kleine kapel en hoger gelegen oratorium, en tenslotte nog een vierde niveau met een kamer die zich enkel boven het oratorium uitstrekt. Het hoofdvolume heeft daarentegen slechts twee niveaus, het gelijkvloerse en het niveau van de hoofdkapel, overeenstemmend met het derde niveau van het westelijke volume. Het is mogelijk de precieze positie van het kapelcomplex ten opzichte van de vier hoofd vleugels van het *palais Rihour* te bepalen.²⁹ De hoofdkapel sloot oorspronkelijk aan bij de westelijke eindgevel van de grote zaal (in de oostmuur van de kapel zijn nog steeds sporen van de verbindingsdeur zichtbaar); of beide ruimten zich op precies hetzelfde niveau bevonden is niet zeker, alhoewel de grote zaal zich in Harrewijns gravure hoger schijnt te bevinden dan de binnenhof. Aan de zuidzijde ervan bevond zich enerzijds de al vermelde *première chambre suyant la chappelle* (1520), mogelijk aansluitend bij het oratorium, en anderzijds de *seconde chambre suyant* (1520) of *Chambre de la Tour carrée* (1483), mogelijk tussen de voorgaande en de traptoren gelegen; langs hier zou het hof dan toegang tot de grote kapel hebben gehad.

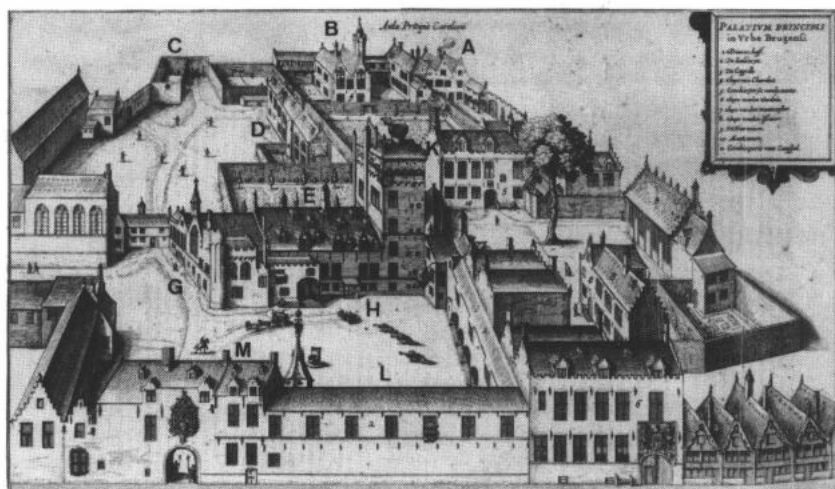
De dispositie van het kapelcomplex verwijst duidelijk naar Brugge, waar een soortgelijk geheel reeds in de 14de eeuw moet hebben bestaan, nog verder uitgebreid onder Filips de Goede. Omdat het Prinsenhof te Brugge echter een zeer complexe (ver)bouw(ings)geschiedenis heeft gekend, zullen wij eerst een uiteenzetting geven over de verschillende bouwfazen.

2. Brugge: een complexe verbouwing

Door Filips II in 1576 reeds van de hand gedaan, stap voor stap afgebroken in de 17de, 18de en 19de eeuw, is deze residentie vandaag niet meer te bestuderen *in situ*. Het woongedeelte lag op de plaats van het huidige neogotische kloostergebouw, tussen de *Moerstraete* in het noordwesten (hier lag het *Hôtel Vert*, een belangrijk deel van de residentie), de *Ontfangerstraete* in het zuidwesten, de *sheerGheerwijnstraete* met het Muntplein waar eertijds de munt-

²⁸ Salet, o.c. [n. 9], p. 182. Zie ook ADN, B 4411 (gedateerd 1491-1492), fol. 32v: "le serrure de le tour o limechon [limaçon, wenteltrap] de l'uis davant l'oratoire" (Bruchet, o.c. [n. 9], p. 262).

²⁹ Afb. 1. J. Harrewijn, *Palatium Insulense comitis Flandriae*, gravure dateerbaar omstreeks 1638 en meerdere malen gepubliceerd, o.a. in A. Sanderus, *Status Aulicus*, Brussel, 1660 (tesamen met een beschrijving van het paleis, p. 38) en in F. Ch. Butkens, *Trophées tant sacrés que profanes du duché de Brabant... Supplément...*, dl. III, Den Haag, 1726, p. 24-25.

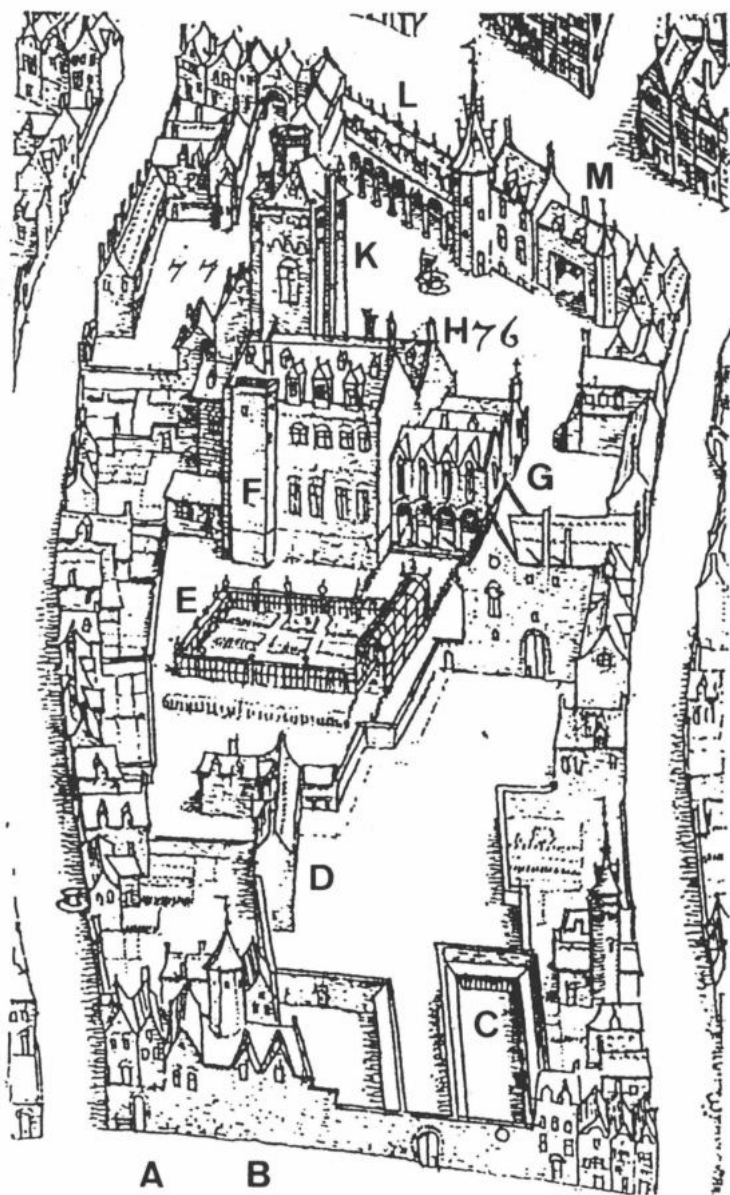

14. Brugge, Prinsenhof, zicht uit het zuiden. Uit: A. Sanderus, *Flandria Illustrata*, Keulen, 1641, dl. I, p. 188. Koninklijke Bibliotheek Albert I, Brussel. A Hôtel Vert (privé residentie), B dubbele galerij van het Hôtel Vert, C kaatsspel, D badhuis (1446), E tuin, G kapelcomplex (1448-1452), H grote zaal (14de eeuw) en appartement van de hertogin (1446-1448), K toren (14de eeuw, verhoogd 1456-1459), L grote galerij (1467-1468), M ingang in de Noordzandstraat.

slagerij lag in het noordoosten (de Muntpoort in de Noordzandstraat met haar gewelf uit 1563 leidt hiernaartoe), en tenslotte de *Noordzandstraete* in het zuidoosten, waar zich naast de Muntpoort de ingangsvleugel met galerij en hoofdepoort bevonden (afb. 14-15). In 1963 werd het enige overgebleven bouwfragment, de grote traptoren van deze galerij die omstreeks 1652 in een woning was ingebouwd, afgebroken en verkocht, maar niet wederopgebouwd.³⁰ De hier beschreven ligging is duidelijk voorgesteld in de twee voornaamste iconografische bronnen waarover we kunnen beschikken: het stadsplan van Marcus Gerards (1562), dat een zicht biedt uit het (benaderend) noorden, en de gravure die Antonius Sanderus in zijn *Flandria Illustrata* (1641) publiceerde, dat een zicht biedt uit het (benaderend) zuiden.³¹

³⁰ L. Devliegher, *De huizen te Brugge* (Kunstpatrimonium van West-Vlaanderen, 2-3), Tielt, 1975, p. 251-252. Id., "Demeures gothiques de Bruges", *Bulletin de la commission royale des monuments et des sites*, n.s., IV(1974), p. 64-65. M. Ryckaert, *Historische stedenatlas van België, Brugge*, Brussel, 1991, p. 165.

³¹ Afb. 14. *Aula Principis Carolae*. A. Sanderus, *Flandria Illustrata*, Amsterdam, I, 1641, p. 188. Voor het plan van Marcus Gerards, zie Ryckaert, o.c. [n. 30], p. 10-11.

15. Brugge, Prinsenhof, zicht uit het noorden. Detail van het stadsplan van Marcus Gerards, 1562. L. Devliegher, o.c. [n. 30], p. 251 fig. 367. A Hôtel Vert (privé residentie), B dubbele galerij van het Hôtel Vert, C kaatsspel, D badhuis (1446), E tuin, F noordervleugel met appartement van de hertog, G kapelcomplex (1448-1452), H grote zaal (14de eeuw) en appartement van de hertogin (1446-1448), K toren (14de eeuw, verhoogd 1456-1459), L grote galerij (1467-1468), M ingang in de Noordzandstraat.

Het uitgangspunt van de opeenvolgende uitbreidingsfasen werd net zoals in Gent gevormd door een ouder hof dat op het einde van de 14de eeuw reeds was vernieuwd door Filips de Stoute.³² Volgens de bewaarde bouwrekeningen zag de situatie er in 1395-1396 uit als volgt: de woonvleugel omvatte een grote zaal boven een overwelfde kelderverdieping, een kleine zaal, daarnaast een kapel met oratorium, opgetrokken boven de *especerie* of voorraadkamer voor kruiden, en een galerijtje of *allée* met vijf vensters die langsheen de kapel naar de hertogelijke kamer voerde.³³ Dit galerijtje was langs de kant van de nieuwe poort naast de kanselarij in de *Noordzandstrate* gelegen, wat ons toelaat het geheel op de gravure van Sanderus te situeren (afb. 14). Latere verbouwingen hadden dit element blijkbaar op identieke wijze weer heropgebouwd.³⁴ Aan de hand van de bouwrekeningen uit de periode 1446-1467 kunnen de verschillende toevoegingen en wijzigingen van deze oude kern nu nauwkeurig beschreven worden, en op de vermelde iconografische bronnen worden geïdentificeerd.³⁵ Samenvattend waren er vier belangrijke bouwfases (afb. 14-15). Allereerst kreeg het zuidelijke deel van het oude zaalgebouw uit de 14de eeuw er in 1446-1448 een derde niveau erbij, waarin het nieuwe appartement van hertogin Isabella werd ingericht. Tegelijkertijd (1446) werd tussen de tuin en de smalle steeg die van het *Hôtel Vert* naar het eigenlijke hoofdgebouw leidde, een 80 voet lang en 28 voet breed badhuis, *la maison des nouvelles estuves baingneries chambres et logiz a ce servans*, gebouwd.³⁶ Ten tweede werd in de periode 1448-1452 het westelijke deel van de residentie, waar de kapel en kleine zaal uit de tijd van Filips de Stoute lagen, omgebouwd; de vernieuwing van de ruimten aan de noorderzijde of tuinzijde van de oude zaalbouw en de aanpalende toren gebeurde in 1456-1459 en had tot doel de hertog een nieuw appartement te verschaffen. In dezelfde periode werd vervolgens het *Hôtel Vert* in de *Moerstraete* vernieuwd, wat de bouw van een nieuwe dubbele galerij inhield: wij beschouwen dit als een derde, afzon-

³² van Zuylen van Nyevelt, o.c. [n. 8], p. 248-255.

³³ ARAB RK 27387 (rekening van Alard Gherboud). Zie ook vroegere rekeningen in ADN, vermeld door A. de Laborde, *Les ducs de Bourgogne, IIe partie, Tome I, Preuves*, Parijs, 1849, nrs. 28-30, 36, 48 (1385-1387). R.H. Bautier, J. Sornay e.a., *Les sources de l'histoire économique et sociale du moyen âge. II. Les états de la maison de Bourgogne. I. Archives des principautés territoriales. 2. Les principautés du Nord*, Parijs, 1984, p. 68. M. Mollat e.a., *Comptes généraux de l'état bourguignon entre 1416 et 1420* (Recueil des historiens de la France. Documents financiers, V), III, 2, Parijs, 1969, p. 620 e.v., nrs. 9707-9711.

³⁴ Zie noot 40 en 65.

³⁵ Samenvatting bij van Zuylen van Nyevelt, o.c. [n. 8], p. 263 e.v.

³⁶ ARAB RK 27388, fol. 1v: "pour faire le fondement de la maison nouvelle onze pies de parfont long aux deux costez de quatre vings piez et de large aux deux debouts de vinghuit piez".

derlijke, fase.³⁷ Tenslotte werd als voorbereiding voor de feestelijkheden van 1468 het jaar voordien een nieuwe kamer aan de toren toegevoegd, een grote galerij met traptoren – afgebroken in 1963, zoals gezegd – omheen de voorhof opgetrokken en een nieuwe kamer boven de poort in de *Noordzandstraete* gebouwd: dit is de vierde fase.³⁸ Uit de rekeningen blijkt duidelijk dat de bouwmeesters zoveel mogelijk oude fundamenten opnieuw hebben gebruikt: enkel de dubbele galerij van het *Hôtel Vert* en het al vermelde badhuis zijn in dat opzicht nieuwbouw, waarbij het laatste toch een ouder badhuis op de site verving.³⁹ Het is ook duidelijk dat de structuur van de oude residentie, met als kern de grote zaal, behouden blijft. In wat volgt behandelen wij het kapel-complex en de hertogelijke appartementen.

Het westelijke deel met nieuwe kapel en kleine zaal of *sallette* of eetzaal kan op basis van de bouwrekeningen precies gereconstrueerd worden (afb. 16-17). De 50 voet lange en 28 voet brede kapel,⁴⁰ mogelijk overdekt met een houten gewelf, kreeg licht door een groot venster in de westelijke gevel aan het “grote plein vooraan”, waar het altaar stond.⁴¹ Aan de zuidzijde hiervan, goed zichtbaar bij Sanderus, lag boven de *epicerie* de kleine kapel met twee boven elkaar geplaatste kamertjes, een 44 voet lange groep ruimten die terugging tot

³⁷ ARAB RK 27389 (woonhuis). Voor de dubbele galerij, zie *ibidem*, fol. 8v, 11r, 12r en ARAB RK 27393, fol. 3v, 4r, 6r-v, 8r, 9r, 12r, 12v, 14r-v. Voor de betekenis van deze galerij, zie K. De Jonge, “Le palais de Charles-Quint à Bruxelles. Ses dispositions intérieures aux XVe et XVIe siècles et le cérémonial de Bourgogne”, in J. Guillaume, red., *Architecture et vie sociale. L'organisation des grandes demeures à la fin du Moyen Age et à la Renaissance* (De Architectura), Parijs, 1994, p. 119-121.

³⁸ ARAB RK 27394.

³⁹ ARAB RK 27388, fol. 1r: “ou lieu dautres estuves et baingneries qui paravent y estoient que len a fait abatre et demolir”.

⁴⁰ ARAB RK 27393, fol. 10r: “A maistre Anthonie Gooffin maistre carpent(ier) demou(rant) en la ville de Bruges pour avoir fait les parties douvrages de carpentaige aux pris et en la manie(re) qui sensuit. Assavoir pour avoir deffait le carpentaige de la viese chapelle alee derrie(re) icelle ensamble la devanture de la sallette y joingnant lad(i)te chapelle qui estoit de bois et oste lesd(i)tes parties de bois ainsi quil app(ert) en... Enoult(re) estant ... icelle salette avec les garderobe et chambre des joiaux estant desoubz icelle salette et chapelle racourchie le comble de la meisme salette de deux chevrons pour monter la devanture qui a p(re)se)nt est faitte de machonnerie estanchonne loratoire de mond(it) s(eigneu)r joingnant aussi lad(ite) chapelle hault en baz fait de nouvel le charpentaige de lad(ite) chapelle de cincq(ua)nte pies de long et vingthuit pies de large ou enviro(n) dedens oeuvre”; fol. 19r: “po(ur) les nouvelles nocquie(re)s f(ai)tes en la salette & chapelle dun coste et ent(re) icelle chapelle & oratoire de laut(re) avec deux grandes buises de ploncq servans a icell(es) nocquie(re)s pour conduire leaue en la place com(m)e po(ur) les nocquie(re)s s(i)tes derrie(re) icelle chapelle au tour de lallee ensamble po(ur) les nocquie(re)s du nouvel oratoire et aussi pour le comble de lad(ite) alee qui est couv(er)te de ploncq p(ar)dessus la couv(er)ture dardoizes”.

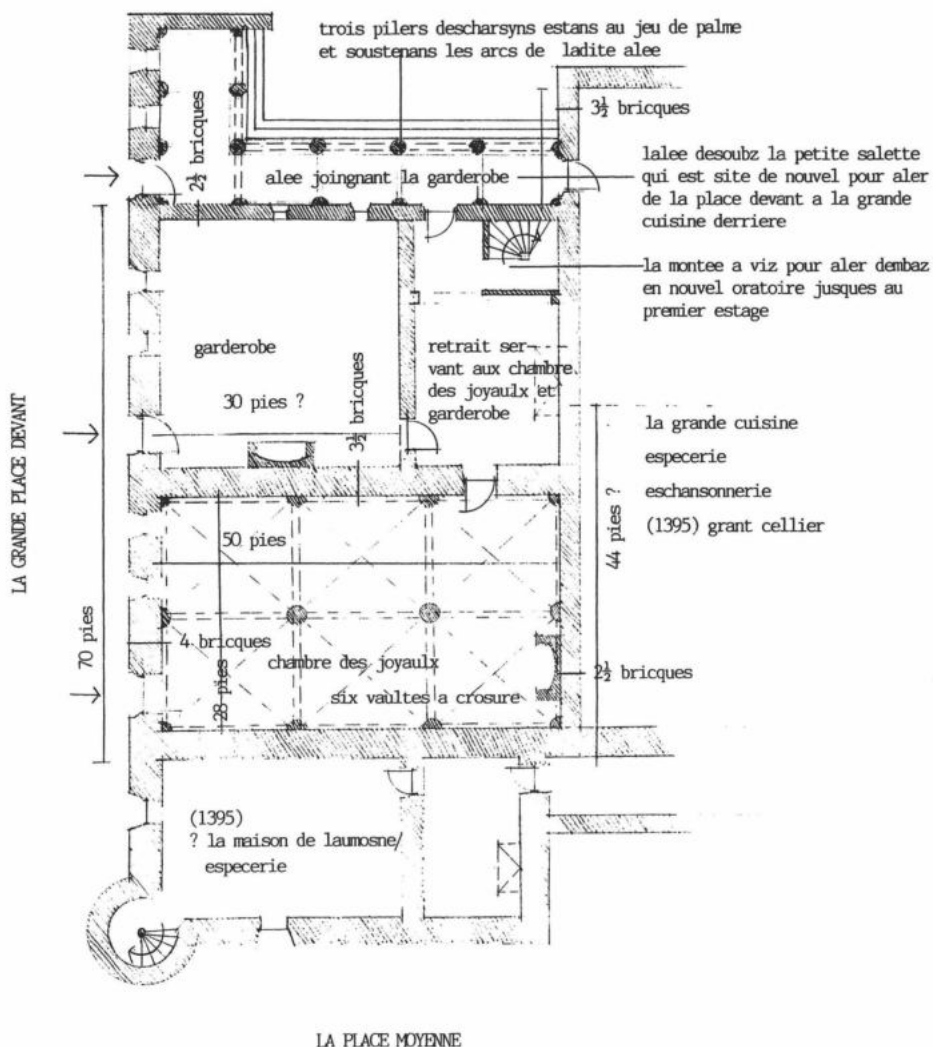
⁴¹ *Ibid.*, fol. 7v: “En lad(i)te chapelle une fenestre dencoste lautel”; fol. 17v.

KRISTA DE JONGE

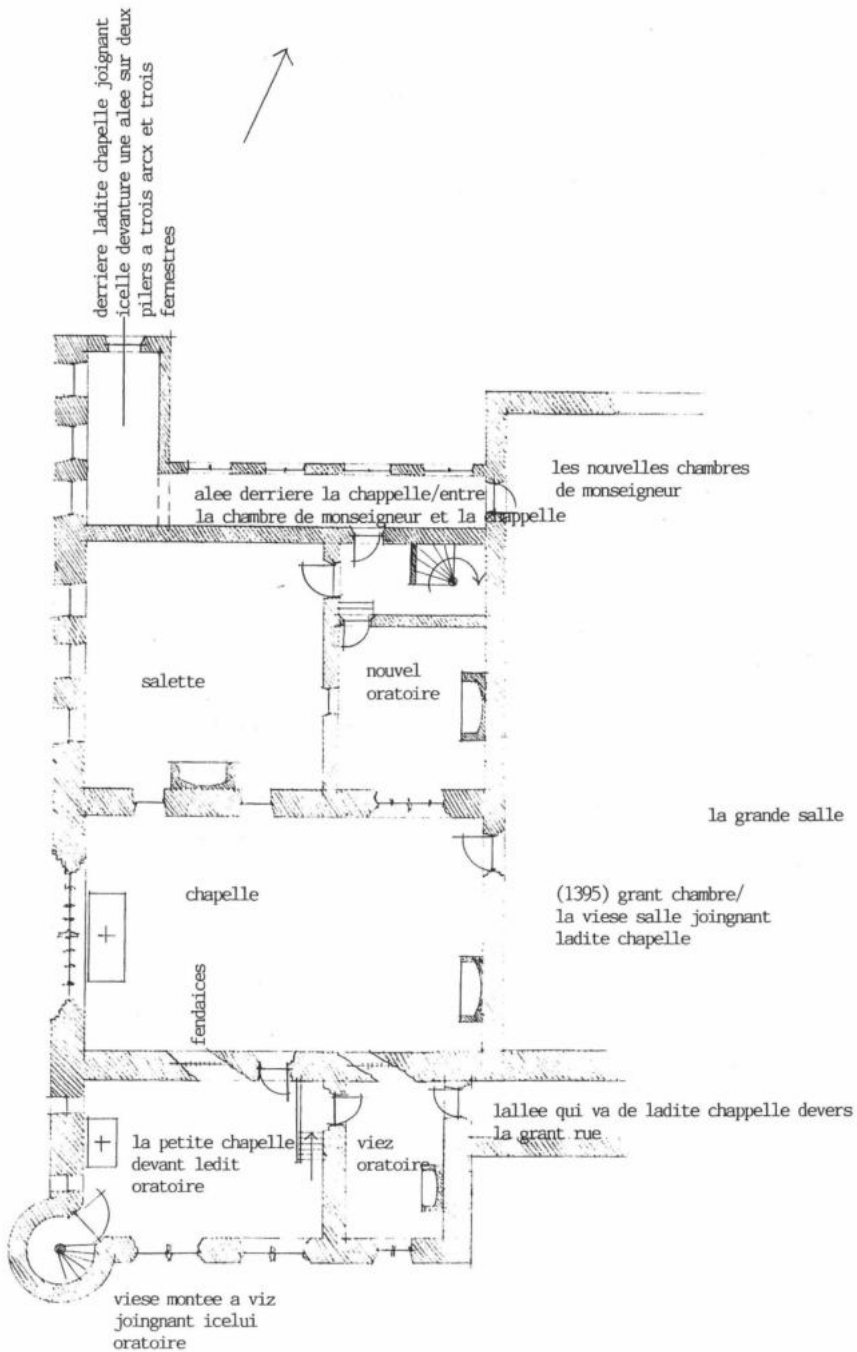
LA PLACE DU JEU DE PAULME

LA COURT DERRIERE

16. Brugge, Prinsenhof. Reconstructie van het westelijk deel van de residentie (1448-1452), gelijkvloers. Tekening auteur.

BOURGONDISCHE RESIDENTIES TEN TIJDE VAN FILIPS DE GOEDE

17. Brugge, Prinsenhof. Reconstructie van het westelijk deel van de residentie (1448-1452), 1ste verdieping. Tekening auteur.

de tijd van Filips de Stoute; het hoger gelegen kamertje of “oude oratorium” had een pannendak, was overdekt met een houten gewelf gedragen door consoles van witte steen uit Brabant en bood via een venster en een kijksleuf zowel een blik op de kleine kapel als op de nieuwe, grote kapel.⁴² Verschillende details uit de bouwtekeningen zijn duidelijk te herkennen in de gravure van Sanderus: de traptoren aan de zuidwestelijke hoek,⁴³ het dakterras omhoog met kantelen,⁴⁴ de vernieuwde schoorsteen,⁴⁵ de twee grote ven-

⁴² Rekening van 1385 geciteerd door de Laborde, o.c. [n. 33], p. 5: “Ordre au concierge de l'hostel MS, en sa maison à Bruges, de faire faire plus large l'oratoire de la chapelle de ladite maison, et une cheminée audit oratoire, et une chambre au-dessous ycelle oratoire pour l'especerie, et aussi de faire une allée joingnant à ladite chapelle”. ARAB RK 27393, fol. 2r: “Oultre aussy fait et fonde de nouvel de machonnerie ung mur entre la chambre des joiaux et lespicerie de mond(it) s(eigneur) de la hault(eu)r de dix pies sur t(er)re de xliiij pies de long et de deux bricques et demie despes. En icelui mur fait ung huis s(er)vant pour aler de la dess(us)d(it)e chambre des joiaux en lad(ite) espicerie laquelle a este depuis estoupe... aussi refait par deux fois la fendaice estant en icelui oratoire po(ur) avoir regard dud(it) oratoire sur lautel de lad(ite) chapelle”; fol. 3r: “En oult(re) remis desoubz la vaulte de bois dud(it) oratoire les reprinses et blances p(ier)res de Brabant y s(er)vans... Et encor(es) haulcie de machonnerie luys s(er)vant po(ur) aler dud(it) oratoire en la chapelle”; fol. 7v: “Item en la p(re)m(ie)re petite chambrette joingnant la tour deux p(ier)res appelez poststeenen... Item pour les fernestres et fendaches s(i)tes entre la chapelle et oratoire... En la fernestrelle qui est ent(re) lad(ite) devanture du(dit) oratoire...”; fol. 10v: “A luy encor(e) po(ur) ault(re)s parties de carpentaige par luy faiz assavoir pour avoir haulcie le planch(e)r de loratoire joingnant lad(ite) chapelle de deux pies et demy”; fol. 14r: “A Jaques van Belle tailleur dimaiges demour(ant) a Bruges pour avoir taillie ou viez oratoire cinq poincaux es fernestres s(er)vans tant pour avoir regard dicelui oratoire en la chapelle comme en la petite chapelle devant led(it) oratoire”; fol. 17v: “Item en loratoire joingnant la chapelle... Item pour avoir oste refait replomme et remis a point une fernest(re) de voirre en la chapellette devant led(it) oratoire... Item pour avoir refait et replomme le triangle qui est deseure lautel de lad(ite) chapellette et y renouvelle et refait les armes qui sont oud(it) triangle”; fol. 20v: “A Hubert Vand(er) Broucke couvreur de thielles demour(ant) a Bruges... tout de nouvel couvert aussi en plus(ieu)rs lieux le viez oratoire qui en faisant la nouvelle chapelle estoit descouv(er)t et les thieulles rompues”.

⁴³ Ibid., fol. 2v (zie noot 46); fol. 2v-3r: “Et la viese montee a viz qui est joingnant le viez oratoire”; fol. 6v: “po(ur) deux verges et six pies de p(ier)res de Brabant appelez ordun employes a la devanture de la salette chapelle oratoire et tourelle a viz pour monter de la place oud(it) oratoire qui est de p(ier)res de Brabant de la t(er)re jusques au p(re)m(ie)r estage”; fol. 16v: “pour la viese chapelle tour luys de la montee en la place”.

⁴⁴ Ibid., fol. 7v: “Item po(ur) cinq cresteaux qui sont pardess(us) la devanture de loratoire”.

⁴⁵ Ibid., fol. 7v: “Item en icelui oratoire une cheminee pendant avec les pilers et coronne”.

sters,⁴⁶ de stenen torenspits die de kapelgevel bekroont.⁴⁷ De vrijwel gelijke gevel daarnaast met drie vensters⁴⁸ behoorde tot de eveneens vernieuwde *sallette* die zich langs de noordzijde van de nieuwe kapel uitstrekte.⁴⁹ Zij was ongeveer 30 voet lang en breed – de totale lengte van de westelijke gevel was 70 voet⁵⁰ – en bood via twee inwendige, met een hek uitgeruste vensters een

⁴⁶ Ibid., fol. 7v: “End(it) oratoire encor(es) deux fernestres”.

⁴⁷ Ibid., fol. 2v: “Et sur la devanture de lad(ite) chapelle fait une tourelle de blanc ordun parfait aussi de machon(n)erie a maine... de voile et a corsteaulx la devanture du viez oratoire de la haulte(ur) que est la montee a viz joingnant icelui oratoire”.

⁴⁸ Ibid., fol. 6r: “Item po(ur) les trois fernestres de la salette joignant la chapelle”; fol. 7v: “Item dessoubz les trois fernestres de la petite salle... Item encor(es) pour icell(es) trois fernestres”; fol. 17v: “Item pour avoir fait en la devanture de la sallette joignant la chapelle trois fourmes de voirrie(re)s en une fernestre”.

⁴⁹ Ibid., fol. 2v: “Aud(it) maist(re) Michiel Goetghebuer pour avoir p(ar)fait de machonnerie les deux devantures de la viese salle et chapelle ainsi quelles estoient encom(m)enchies et que louvrage le req(ue)roit”; fol. 5r: “pour paver la chapelle et salette y joingnant comme pour mettre par dess(us) les vaultes des chambres des joyaulx et g(ar)derobe desoubz le pavement de lad(ite) chapelle et salette”; fol. 8v: “Item pour le pavement de la salette joignant la chapelle qui est pave de pierres replommez”; fol. 10r (zie noot 39); fol. 11r: “pour deux grans portaulx fais en la salle ou mons(eigneu)r est acoustume de disner; fol. 15v: “A Pietre Alaerdit serurier de mons(eigneur) a Bruges pour avoir livre les parties de serures cleifs pendans et autres parties douvrages de sond(it) mestier emploiez esd(its) ouvrag(es) aux priz et en la manie(re) que sensuit assavoir pour le ferraige de vingt huis estans esd(its) nouveaux ouvrages tant en la chambre des joiaux g(ar)derobe alee joingnant icelle retrait de lad(ite) chambre des joiaux oratoire en lalee derrie(re) la chapelle comme en la tour nouvel retrait et aussi es deux novell(es) galleries et a lees y s(er)vans ou vert hostel y compris les s(er)rures qui sont la plus grande partie de tresgrant ouvrage clencques buchoires et aut(re)s ferraiges a ce s(er)vans... Item pour le ferrage de trois grans portaulx les deux estans en la chambre ou mons(eigneu)r est acoustume de disner et la troisieme en une chambre embaz”; fol. 20v: “A Hubert Vand(er) Broucke couvreur de thieulles demour(ant) a Bruges... assavoir po(ur) avoir descouvert la petite salle qui estoit et est couv(er)te de thieulles...”.

⁵⁰ Ibid., fol. 2r: “pareillem(en)t aussi rompu deffait et abatu le mur de trois devantures assavoir de la petite salle chapelle et viez oratoire dev(er)s la grande place et de icelui oste tout le fondem(en)t. En oult(re) fait et fonde de nouvel bien parfont en terre led(it) mur de la longueur de lxx piez et machonne de p(ier)res de Brabant de la haulte(ur) de xvj pies sur c(ou)ture ou environ de quatre bricq(ues) despes(seur) fait en icelui mur trois huis de p(ier)res de Brabant lune s(er)vant a la garderobe laultre a la chambre de joyaulx et la troisieme a lalee qui sert po(ur) aler de lad(ite) grande place vers la court derrie(re). Semblablement fait et fonde de nouvel ung mur en icelle alee jusques a la p(re)m(ier)e estaige faisant lent(re)sens dicelle et la garderobe de la longueur de xl pies et de deux bricques despes. Endit mur fait ung huis po(ur) aler lad(ite) alee en lad(ite) g(ar)derobe reffait au bout dicelle alee deux huis po(ur) aler a la court derrie(re)”.

blik op de grote kapel.⁵¹ Achter deze kleine zaal, eveneens tegen de noordflank van de grote kapel, lag het nieuwe oratorium dat eveneens via een venster met de kapel was verbonden;⁵² het was vanaf het gelijkvloers bereikbaar langsheen een wenteltrap.⁵³ Onder de kapel bevond zich de *chambre des joyaux* of juwelenkamer – die in 1448-1452 met zes nieuwe kruisgewelven werd overwelfd – met daarnaast de oude *especerie*;⁵⁴ aan de noordzijde, onder de *sallette*, sloten een garderobe⁵⁵ en daarachter een *retrait* aan.⁵⁶ Garderobe en juwelenkamer waren elk via een deur vanaf de “grote hof voor-aan” westelijk van de woonvleugel toegankelijk, wat op de gravure uit 1641

⁵¹ Ibid., fol. 2v: “Et ou viez mur qui est ent(re) la petite salle et la chapelle fait deux trailles de p(ier)res de Brabant qui sont de grant ouvrage pour avoir regard de lad(i)te salle en icelle chapelle”; fol. 8v: “Item pour trente pies de grant rabat pour une des fernestres ent(re) la chapelle & salette...”.

⁵² Ibid., fol. 10v: “et avec ce oste une viese mais(on) qui estoit ent(re) lad(ite) chapelle et les chambres de mond(it) s(eigneu)r. Et po(ur) y avoir fait une nouvelle mais(on) de trois estages de hault tous a doubles planchiers ou second estage ung oratoire ayant regard tant en lad(ite) chappelle co(m)m(e) en la salette en la fernestre dice-lui oratoire vers le jeu de palme fait une grande traille de bois duquel oratoire on peut descendre en la chambre des joiaux par une montee a viz de bois pareillement y fait de nouvel... ou nouvel oratoire et retrait desoubz icelle six sommiers et quat(re) *stryck-houts* et deux ault(re)s pieces de bois appelez *spanplaten* avec ce une grande piece de bois tortu empl(oies) a la fernestre ou tois dud(it) oratoire appelee *stantvenster*”; fol. 14r: “[A Jaques van Belle] ou nouvel oratoire taillie aussi trois pinceaux es fernestrelles s(er)vans p(ar)eille(m)ent pour avoir regard tant en la dessud(i)te chapelle comme en la petite salette... Item taillie une eguille qui est pardess(us) la fernestre dud(it) nouvel oratoire appelee *stantvenstre*”.

⁵³ Ibid., fol. 2r: “pareillement fait de machonnerie la cuve de la montee a viz qui sert pour aler dembaz en nouvel oratoire jusq(ue)s au p(re)mier estage et icelle cuve de lad(ite) viz de lad(ite) p(re)m(ier) estage jusques au comble repare g(ar)ny et estouppe”; fol. 10v (zie noot 52); fol. 11r.

⁵⁴ Ibid., fol. 2v: “Enoult(re) desoubz lad(ite) chapelle fait six vaultes a crosure appellees *couse vaulten* enles fourniqueaux a se s(er)vans”; fol. 5r (zie noot 48); fol. 6r: “Item po(ur) deux pilers de p(ier)res de Brouxelles ch(ac)un de la haulte(ur) de ix pies mises en la chambre des joaux desoubz la chapelle pour soustenir la vaulture dicelle chambre... Item po(ur) deux ault(res) p(ier)res appelez *grote ragementen* mises sur les pilers avec les reprises et six aul(tres) *raghements* machonnez es murs de lad(ite) chambre po(ur) semble(ble)m(en)t soustenir lad(ite) vaulture avec leurs reprises... Item encor(es) po(ur) quatre p(ier)res et demie appelez *raghements* estans es quat(re) coings de lad(ite) chambre...”.

⁵⁵ Ibid., fol. 3r: “le nouvel mur fait ent(re) lad(ite) alee et la garderobe et la cheminee estans en icelle garderobe refait de nouvel et repare”; fol. 8v; fol. 15v (zie noot 49).

⁵⁶ Ibid., fol. 2r: “un retrait estans desoubz icelui nouvel oratoire”; fol. 7r: “Item ... po(ur) luis qui sert po(ur) aler dicelle chambre [la garderobe] en lalee et laut(re) pour lhuys du retrait de lad(ite) chambre... item pour xv pies de grant rabat empl(oies) a luy du retrait derr(iere) la chambre des joiaux s(er)vant pour aler au jeu de palme; fol. 10v (zie noot 52); fol. 15v (zie noot 49).

duidelijk is te zien;⁵⁷ de derde deur, gelegen aan de noordwestelijke hoek van de gevel, leidde blijkbaar naar een galerij met twee verdiepingen, waarvan Sanderus en Marcus Gerards elk één stuk voorstellen. Het eerste deel – een door drie vensters verlichte gesloten galerij op drie arcaden uit blauwe hardsteen van Ecaussines, open naar de tuin toe – voerde noordwaarts ofwel “naar de tuin achteraan”.⁵⁸ Sanderus geeft de westgevel ervan precies weer, maar Marcus Gerards laat het achterwege. Het tweede deel was zo’n 40 voet lang en voerde “onder de *sallette*” langsheen de garderobe naar de “grote keuken achteraan”, wat wil zeggen dat het zich aan noordzijde van de woonvleugel bevond.⁵⁹ Het stadsplan van Marcus Gerards suggereert dat ook dit stuk twee niveaus had, met een gesloten galerij op de eerste verdieping. Dit lijkt logisch als men de veranderingen in deze zone ten aanzien van de oorspronkelijke dispositie in ogenschouw neemt. De combinatie van ruimten op de gelijkvloerse

⁵⁷ Ibid., fol. 2r (zie noot 50); fol. 6v: “Encor(es) livre a lad(ite) devanture lxxv pies de p(ier)res de Brabant appelez groot rabat pour trois huis assavoir lune en la chambre des joyaulx lault(re) en la g(ar)derobe et la tierche en lalee desoubz la petite salette qui est s(i)te de nouvel po(ur) aler de la place devant a la grande cuisine derrie(re)... Item en icelle devanture encor(es) lxxij pies et demj desd(ites) pierres de Brabant pour quat(re) fernestres assavoir deux en la chambre des joyaulx et deux en la g(ar)derobe”; fol. 13v: “En lad(ite) chambre des joiaux fait aussi ung nouvel portal s(er)vant a luy devers la grande place”.

⁵⁸ Ibid., fol. 2r (zie noot 50); fol. 2v: “Pareilleme(n)t aussi haulchie et parfait de machonnerie la devantu(re) derre(re) lad(ite) chapelle joingnant icelle devanture fait et machonne une alee sur deux pilers a trois arcx et le mur de lad(i)te alee s(i)te sur lesd(its) arcx machonne jusques au thois et en icelui fait trois fernestres. Enoult(re) parfait et haulchie de machonnerie le mur qui est derrie(re) la chapelle vers le jeu de paulme alant de lad(ite) alee vers les novell(es) chambres de mond(it) s(eigneur) de la haulte(ur) que sont icelles chambres et le mur qui est a laut(re) coste rompu deffait et abatu et icelui refait et machonne ainsi que louvrage le requiert et ou(dit) mur fait une chemine s(er)vant ou nouvel oratoire”; fol. 3r: “le nouvel mur fait ent(re) lad(ite) alee et la garderobe”; fol. 7r: “Item pour ung repris de bleuwes p(ier)res s(er)vant desoubz larc de lalee derrie(re) la chapelle... Item ou coing du mur desoubz lad(i)te alee... Pareillement au coing du mur de lad(ite) alee derrie(re) la chapelle... En icelle alee deux fernestres... Et en lad(ite) alee derrie(re) loratoire une fenestre dault(res) p(ier)res appelez *ghemolnerde rabatten*... Item pour trois pilers descharsyns estans au jeu de palme et soustenans les arcs de lad(ite) alee... item pour xxj pies daut(re)s p(ier)res descarsyns empl(oiez) esd(its) arcx de la dess(us)d(i)te alee”; fol. 14r: “[Jaques van Belle] pour avoir ent(re) taillie les lystes du lambrochement de lalee derrie(re) la chapelle a couples de feuilles”; fol. 19r (n. 40); fol. 21r.

⁵⁹ ARAB RK 27393, fol. 2r: “En oult(re) fait et fonde de nouvel ung mur ent(re) la chambre de mond(it) tresredoubte s(eigneur) et la chapelle vers le jeu de paulme jusques au p(re)mier estaige de la longuer de xiiij pies et de trois bricques et demie despes. En icelui mur fait ung huis s(er)vant po(ur) aler oud(it) jeu de paulme et illecq fait encor(es) une fenestre”; fol. 10v: “Item pour avoir fait tout de nouvel une alee alant dud(it) oratoire derrie(re) la chapelle aussi longue quelle est large”; fol. 17v: “Item pour avoir fait en lalee qui est ent(re) la chambre de mons(eigneu)r et la chapelle dix fernestr(es)”; fol. 19v.

en de eerste verdieping was dezelfde gebleven, op een belangrijke wijziging na. Oorspronkelijk, ten tijde van Filips de Stoute, lag de *sallette* aan de noordzijde van de kapel blijkbaar wat meer oostwaarts, aansluitend bij het blok van de grote zaal, wat de kapel een extra venster in haar noordflank gaf “in de richting van het *jeu de paume*”.⁶⁰ Door het vooruitschuiven van de *sallette* en het aligneren van haar gevel met die van de kapel kwam er nu plaats voor de bouw van een nieuw oratorium, dat echter – vermits dit niet als openbare verbindingsruimte mocht dienen – een vlotte doorgang van de *sallette* of eetzaal naar de andere ruimten van het hertogelijk appartement aan de noordzijde van de grote zaal in de weg zat. Hierin ligt een gegronde reden voor de bouw van een galerij langsheen de noordvleugel, die een gemakkelijke verbinding langsheen het oratorium tot stand bracht.

De inwendige ruimtelijke organisatie van het oostelijke deel van de woonvleugel valt moeilijker te reconstrueren (afb. 14). Onder de grote zaal van de 14de eeuw, die aan de oostzijde van de *sallette* aansloot,⁶¹ lag vanouds het keukenkwartier, half ingegraven ten opzichte van het niveau van de voorhof of “kleine hof” aan de zuidzijde: *la grande cuisine de monseigneur, le grand cellier, l’eschansonnerie*.⁶² Ergens tussen grote zaal en kapel – maar de precieze lig-

⁶⁰ ARAB RK 27390, fol. 18r: “Item pour avoir fait une grande traille de fil dalcquare mise po(ur) garder une verrie(re) de voir estant en une fenestre a la chapelle de mondit s(eigneur) du coste vers le jeu de paulme”. ARAB RK 27393, fol. 2r: “Aussi deffait rompu et abatu le viez mur de la devantu(r)e de la chapelle qui estoit devers le jeu de paulme et icelui donde de nouvel de la longe(ur) de xxx pies et machonne sur t(er)re de la haulteur de dix pies et de trois bricques et demie despes. End(it) mur fait de nouvel ung huis deux trailles et une cheminee s(er)vant en la chambre des joyaulx”; fol. 6r: “Item po(ur) cent et xlvij pies de p(ier)res appelez ronnen avec les pinceaulx dont les deux devantures de la chapelle sont couv(er)tes assavoir celle qui est dev(er)s la place et laut(re) devers le jeu de paulme ensamble aussi la devanture de la salette”.

⁶¹ ARAB RK 27393, fol. 2r: “A maistre Michiel Goetghebuer maistre machon demour(ant) en la ville de Bruges pour avoir deffait rompu et abatu le viez mur estant en la place devant ent(re) la grande salle et la petite salle font lent(re)sens de lad(ite) grande place et la petite qui est devant la cuisine de bouche de mon avantd(it) tresredoubte s(eigneur) led(it) mur fait et fonde de nouvel bien parfont en terre de avant larguer. Et icelui machonne sur t(er)re de la hault(eur) de xiiij pies de la longuer de lx pies et de deux bricques despes garny de cinq pilers vers lad(ite) petite place endit mur fait une porte descarsyns plushault que nest lad(ite) mur de trois pies ou environ et icelui tout au long couv(er)t dune lyste de p(ier)res de Brabant appelee *overspringhende lyste*”; fol. 18v.

⁶² ARAB RK 27387, fol. 4v (*le grant cellier*); fol. 6r (*la grande cuisine*); fol. 6v: “A luy pour avoir refait par marchie a luy fait en tache au mois de juing lan mil ccc iij^{xx} & xvj un grant huys ouvrant a deux lez a bonnes grandes & fortes coulo(m)bes p(ar)dessus ou celier desoubz la grant salle”; fol. 8r, 9r (*la panetrie*). ARAB RK 27390, fol. 12r. ARAB RK 27393, fol. 4v; fol. 5r: “Enoult(re) pour haulcier le grant cellier la vaulte de mons(eigneur) et celier de leschanconnerie”; fol. 5v; fol. 13v.

ging is niet duidelijk – lag al sinds de tijd van Filips de Stoute nog een andere grote ruimte, *grant chambre* geheten, waarschijnlijk op een hoger niveau dan de grote zaal of overeenstemmend met het niveau van de kapel (eerste verdieping), met daarbij een grote wenteltrap die toegang bood tot de bovenverdiepingen en tot een aantal nevenruimten (waaronder een *retrait*) op het gelijkvloerse.⁶³ De niveaus van grote zaal (halfverheven gelijkvloers) en van de keukens (halfingegraven) zaten dus zeer waarschijnlijk geschrinkt ten opzichte van de niveaus van de juwelenkamer (gelijkvloers, niveau van de voorhof en grote hof) en van de kapel, *sallette* en *grant chambre* (eerste verdieping). Sanderus toont ons dat de grote zaal over een vrijstaande bordestrap met vier treden bereikbaar was van buitenaf, wat overeenstemt met de gegevens uit de

⁶³ ARAB RK 27387, fol. 5r: “A luy pour une piece de plonc mis sur un grant bauch entre la chapelle de la grande chamb(re) pour ce q(ue) leaue fermoit sur & eust com(m)enchiet a pourir se icelluy plonc ny eust este mis”; fol. 6v: “& avoir mis un nouvel loyen ent(re) la grand chamb(re) & la d(evantdite) chappelle pour la fortification dicelle laquelle estoit en peril de cheoir se briefm(en)t ny eust este pourveu”. ARAB RK 27390, fol. 3r: “Item davoit haulcie de macon(n)erie la montee a viz estant au bout des maisons de mesdiz seign(eu)r & dame du bout vers la chapelle de trentedeux piez ou environ et y miz vingttrois marches des degrez de Pierre de Brabant...”; fol. 5v: “... po(ur) vint et trois grandes marches ouvrez et emploiez a haulcier la grande montee a viz tenant aux mais(ons) de mesdiz seign(eu)r & dame au bout vers la chappelle...”; fol. 11v: “Item pour avoir oste refait & remiz une s(er)ure aluis de la grande chambre de mondit s(eigneu)r vers la chappelle et y fait deux clefz”; fol. 13v: “Item po(ur) une aut(re) grande & forte s(e)rure de fer mise au p(re)mier huys dela p(re)m(ier)e chamb(re) de mondit s(eigneu)r estant sur la montee a viz”; fol. 15r: “Item pour samblement avoir oste refait et remiz une s(er)ure a luy dela grande chambre de mondit seig(neu)r sur la grande montee a viz”; fol. 17r-v: “Assavoir pour avoir oste en la grande chambre de mondit seign(eu)r le duc trois fenestres de voiries iceulx refaiz replom(m)ez & remiz dixhuit pieces de voire appelez *ruten*”. RK 27392, fol. 2v-3r: “pour les estoffes et machonnerie de faire ung huis pour aler de la place en la chambre desoubz la grande chambre de mons(eigneu)r ij escuz et en icelle chambre une aut(re) huisserie pour dillec aler endit retrait ij escuz. Item pour avoir estouppe de machonnerie ung viez retrait qui souloit ester desoubz le degre prez dicelles chambres pour ij escuz. Et entre icell(ui) retrait et le petit logiz avoir fait encore une huisserie po(ur) ce escu et demj. Item une autre huisserie au plus bas de la viz pour dillec aussi pouvoir aler audit retrait et dillec es grandes chambers embaz ou mons(eigneu)r devoit tenir la garde de ses joiaux icy ij escuz”; fol. 4r. ARAB RK 27393, fol. 3r: “Semble(ble)ment [pave de blances et bleuwes p(ier)res de Brabant] la viese salle joinnant lad(ite) chapelle avec ce ausi la vaulte et le retrait avec leurs apparten(ances) destans desoubz icelle salle et chapelle”; fol. 20r: “A Pietre de Leau demour(ant) a Bruges pour son sallaire destre ale le xxiiij^e jour davril lan mil CCCC quarante sept de lad(ite) ville de Bruges a Tsavent(er)loo emp(re)s Vilvorde devers Lambrecht Utenhove marchant & tailleur de pierres de Brabant porter c(er)tain patron & mesure e vint trois g(ra)ndes marches & pie(rre)s necessaires dav(oir) pour s(er)vir a haulcier une grande montee a viz estant au bout des maisons de mesd(iz) s(eigneur) & dame pour par illec aler es galentas desd(iz) mais(ons) et icelles marches avoir fait fe(re) et haster po(ur) les faire amener aud(it) Bruges...”.

bouwrekeningen.⁶⁴ Boven dit portaal – het dakterras met kantelen wijst erop dat dit eveneens uit een vroegere periode dateert, zoals het oude oratorium – moet zich de kleine galerij hebben bevonden, die volgens de rekeningen van 1395-1396 van het hertogelijk appartement naar de kapel leidde.⁶⁵ Een aftakking moet geleid hebben naar de grote wenteltrap bij de *grant chambre*.⁶⁶

Filips de Goede laat het noordelijke gedeelte van deze 14de-eeuwse woonvleugel volledig afbreken, met behoud evenwel van de muren van het gelijkvloers, om daar zijn nieuw appartement op te richten; een gedeelte van het afbraakmateriaal wordt daarbij hergebruikt (afb. 15).⁶⁷ Gelegen in de richting

⁶⁴ ARAB RK 27390, fol. 3v: “Item davoit fait un grant marche pie estant en descendant de la g(ra)nt salle empres la porte ou mesd(its) seig(neu)r et dame et aussi aut(re)s montent a cheval & a chariot”. ARAB RK 27392, fol. 3r.

⁶⁵ Deze bevond zich immers aan de zijde van de “nieuwe poort in de grote straat” naast de Kanselarij, d.w.z. aan de zijde van de Noordzandstraete. ARAB RK 27387, fol. 4v: “en la grande allee dudit hostel”; fol. 6v: “pour avoir refait lallee qui va de lad(it)e chappelle dev(er)s la grant rue et en icelle allee avoir fait cinq fenestres toutes neuves”; fol. 9r: “A Jehan de Douze couvreur & et son varlet serviteur pour avoir couvert dedens ledit temps sur la petite allee dudit hostel... A Casin Parisis couvreur & son varlet pour avoir couvert dedens ledit hostel sur la grande allee...”.

⁶⁶ Is dit de “grande allee” vermeld in de boven geciteerde rekening? Zie ook ARAB RK 27390, fol. 10v: “Item sur une allee estant entre lad(i)te chappelle et la chambre de madame la duchesse”. Men weze eraan herinnerd dat het appartement van de hertogin boven de grote zaal werd opgetrokken (1446-1448).

⁶⁷ ARAB RK 27392, fol. 2v: “A maistre Michiel Goedghebuer maistre machon demour(ant) a Bruges auquel par ma t(re)sredoubtee dame ma dame la duchesse de Bourg(og)ne en la pr(ese)nce de Pierre Bladelin dit leestmakere conseil(er) et maistre dhostel de mondit s(eigneu)r et maistre Paule Deschamps secretaire et recev(eu)r general des finances de mad(i)te dame a este marchande en tasque de romper ou faire romper et demolir le mur estant du long de la maison et chambres du coste vers le jeu de paulme jusques au p(re)mier estage seulement et prez de refaire et haulchier de machonnerie ledit mur de telle haulteur quil estoit paravent de trois bricques despes et dillec en amont encore de quatre pies servant po(ur) les quarures des chambres desoubz le thois que len apelle en flamencq *verdiepinghe* et en icelle front de maison faire six grandes fernestres croisies ou plus selon ledit ouvrage le requiert. Pareillement de haulchier de machonnerie tout au long le mur a lautre coste dicelles chambres vers la nouvelle maison de ma d(ic)te dame de quatre pies. Item aussi de la haulchier selon ledit ouvrage les deux pignons dicellui hostel lun estant dun coste vers la chapelle et lautre ou milieu de la d(ic)te maison. Et pareillement de haulchier les chambres estans au bout dudit hostel ou mondit s(eigneu)r prent son retrait et logis de deux estages quarrez assavoir le p(re)mier estage de douze pies de hault et lautre estage de onze pies en ch(ac)une estage deux fernestres et haulchier de machonnerie les deux pignons dicellui logis...”; fol. 3v; fol. 5r; fol. 6r: “A Guille(rme) de la Broucque couvreur deschaille demour(ant) a Bruges auquel a este marchande et anorde en tasque de descouvrir oster et remettre a point les eschailles ensamble tous les aissielles ven(ant) de la viese couverture dudit hostel et icell(ui) thois lequell est plushault et plusparfont de six pies que le viez nestoit paravant...”.

van het *jeu de paume*, met uitzicht op de tuin, wordt het nauwkeurig voorgesteld door Marcus Gerards.⁶⁸ Het privé-woongedeelte van de hertog strekte zich van de *sallette* en de *grant chambre* helemaal uit tot de grote toren aan de oostzijde en bevatte de hertogelijke kamer,⁶⁹ een *petite chambre ou mon-*

⁶⁸ ARAB RK 27390, fol. 6v; fol. 17v: "Item pour avoir fait une fernestre de voire au retrait tenant ala chambre ou mad(i)te dame estoit lors logie empres le jeu de paume dessoubz la chambre de mondit seign(eur)..."; fol. 18v-19r: "Item pour quatrecens soixante dixhuit livres & demj de plonc emploie tant en ung petit noc ten(ant) au long noc estant au long du grant jeu de paulme audit hostel et tyrant empres la tour estant au bout de la maison de mondit seign(eu)r vers lostel de la monnoye comme delivre aux couvreurs dardoyses...". ARAB RK 27392, fol. 2v (noot 65); fol. 5r: "Audit Anthoine Gossin lequel a fait le comble de la grande maison tout de nouvel bois quil a convenu faire soyer esquarer et appointier ou len le devoit faire du viez comble le quel estoit trouve trop court en haulteur selon louvrage et pareillement tous les chevrons et plushaute seliere et in cell(ui) comble tant sur le jeu de paulme com(m)e derriere avoir fait sept fernestres plus que par le marchie en tasque navoit este marchande. (...) Item avoir fait et livre deux huis desoubz la chamberre de mons(eigneur) ou len devoit tenir la garde des joyaux assavoir lun devers la place et jeu de paulme et lautre en la montee a viz."

⁶⁹ ARAB RK 27390, fol. 5v-6r: "Item pour avoir fait de nouvel deux ostevens pour mondit seign(eu)r le duc lun miz en sa chambre ou il se couche et lautre en son retrait..."; fol. 18r. ARAB RK 27392, fol. 4v: "A maistre Antoine Cossin maistre carpentier demour(ant) a Bruges auquel a este marchande en tasque par ma d(i)te tres redoubtee dame de oster tout le viez bois de la d(i)te maison et aprez de faire et ouvrir de son mestier sur le premier planchie gistes de la haulteur ou grosseur de quatre ou cinq paulx sur quoy a este mis et plaquie ung pavement de tourbes et encores au dess(us) planchier de bois danemarce com(m)e les planch(er)s de la maison de ma dame la duchesse et selon ce avoir fait la grande chambre devant la chambre de mons(eigneur) et la petite chambre et lautre planchier dess(us)... Item en toutes lesd(i)tes chambres assavoir en la grant chambre de mons(eigneu)r la petite chambre derriere et les aut(re)s chambres dess(us) faire tous les huys et fernestres y necessaires..."; fol. 5r: "... pareillement avoir refait le planchie dicelle chambre ou il estoit pourri et avoir changie de carpentage les silieres et gistes de la cheminee en la premiere chambre fait aussi cinq hostevens ass(is) les deux en la p(re)m(ier)e chambre ung en la chambre de mons(eigneur) et deux es retrais et en iceluy retrais plus(eur)s bois"; fol. 7r: "A Anthoine Ringhel voirrier demourant a Bruges pour plusieurs parties de voirie par lui fais et livrez sur les pris et en la maniere que sensuit. Assavoir en la grande nouvelle chambre fait et livre trois nouvelles fernestres de plain voire... item en la chambre joignant ou mons(eigneu)r couche deux sembl(abl)es fernestres... Item en lallee joignant la chambre de mons(eigneur) une sembl(abl)e fernestre... Item ou retrait joignant a la d(i)te alee servant a la d(i)te chambre fait et livre quatre moyennes fernestres... Item es grans chambres en la chambre ou mons(eigneu)r couche et en lallee avoir oste les verrieres icelles remis en ploncq et y fait et livre plusieurs *ruites* nouvelles purtant que lesd(i)tes fernestres par le jeu de paulme estoient tous rompuz en plus(eur)s lieux... Item en la chambre dess(us) celle ou mons(eigneu)r couche fait et livre sept verrieres de voire es fernestres ou thois de la maison... Item en la chambre joignant au dess(us) de la grant chambre fait et livre onze fernestres de voirre...". ARAB RK 27393, fol. 11r: "Pour sept cens pies de planches de chesne de deux paulx despes dont len a fait les planchiers de lallee chambrette pardevant la chambre de mondit(it) s(eigneu)r... Item ung portal en sa cha(m)bre a dormir deux grans cassins dhuis a manie(re) de portaulx et les huys a ce s(er)vans lun deva(n)t sa chambre et laut(re) en son galetas lesd(its) huis & fernestres tailliez et cassurez ouvrans et clouans. Item pour avoir fait de nouvel deux huis lun en la montee a viz devant sa chambre...".

seigneur tient son retrait die boven de grote traptoren aan de tuingevel gelegen was – deze kamer was tesamen met het 16 voet lang en 10 voet breed *retrait* daarnaast over een kleine aangebouwde wenteltrap toegankelijk –,⁷⁰ voorts nog een ouder *retrait* in de grote toren, 30 voet lang en 20 voet breed,⁷¹ nog een reeks kleine boven elkaar gebouwde kamertjes die in deze torenbouw

⁷⁰ ARAB RK 27390, fol. 11v: “Item pour avoir oste refait & remis la s(er)ure dun petit huys estant au pie dela montee a visz ten(ant) au retrait de mondit s(eigne)ur pour par illec aler vers son hostel vert...”. ARAB RK 27392, fol. 7r: “Item ou retrait en hault fait et livre neuf fernestres... Item en lallee devant icellui retrait fait et livre une fernestre... Item en laissement enhault au bout dudit retrait...”. ARAB RK 27393, fol. 20r. Zie ook de volgende noot.

⁷¹ ARAB RK 27392, fol. 2v. ARAB RK 27393, fol. 1r: “Compte (de) Jehan de Bouchout comis a tenir le compte et faire les paiemens des ouvraiges estoffes et matieres faiz livrez et emploiez pour les nouvelle chapelle, salette, viez oratoire et le nouvel chambre de joyaulx, alee derrie(re) la chapelle, et montee a viz joingnant icelle ensemble pour la grande tour, deux tourelles a viz y joingnant et les viez et nouvel retrait s(er)vans a la chambre de mon tresredoubte mons(eigneur) le duc de Bourg(og)ne et de Brabant conte de Flandres etc...”; fol. 3r: “Encor(es) ault(re)s ouvrag(es) de machonnerie faiz p(ar) led(it) maistre Michiel po(ur) la tour, les deux petits viz y joingnans et aussi po(ur) le viez retrait & le nouvel retrait s(er)vans aux cha(m)bres de mon t(re)sredoubtez s(eigneur)... Audit maistre Michiel Goetghebuer pour avoir deffait rompu et oste la voye appelee *borstweerc* qui estoit au plushault de la grande tour et icelle voye de la longuer de xxx pies et de xx pies de large en quarure refaitte et reparee de machonnerie... haulchie pareillem(en)t de machon(n)erie la viesse montee a viz joingnant lad(ite) tour de la haulte(ur) de xxx piez ou envir(on)... fait encor(es) joingnant lad(ite) tourelle une petite tourelle a viz s(er)vant pour par icelle montee au plushault de la viesse viez de la haulte(ur) de xxx pies ou envir(on)... Encores oste et deffait le thois et couv(er)ture du retrait estant joingnant lad(ite) tourelle a viz et haulchie de machonnerie les quat(re) murs dicell(ui) retrait xx pies de hault ou environ de la longuer de xvj pies et de dix pies de large...”; fol. 3r-v: “... haulcie aussi de machonnerie le viez mur que est ent(re) icelui nouvel retrait et le viez retrait quat(re) pies...”; fol. 6r; fol. 11v: “Enoult(re) fait ung nouvel retrait joingnant lad(ite) tour s(er)vant tant seulement a la chambre de mond(it) s(eigne)ur ... ou viez retrait joingnant la grande tour...”; fol. 19r: “Item po(ur) av(oir) livre a la grande tour et la tourelle a viz a ce s(er)vant qui au plushault est f(ait)e sans cappe plat couvert de plonc...”.

aan de Muntstraat was ondergebracht,⁷² waaronder een kabinet of *contoir* dat als studeerkamer diende.⁷³ De rekeningen leveren een aantal interessante details over dit geheel: de torenkamers werden op dezelfde wijze uitgewerkt als de grotere kamers van het hertogelijk appartement, met gepleisterde plafonds en in bladvorm gesculpteerde balksleutels. De bovenste torenkamer

⁷² ARAB RK 27392, fol. 2v: "Audit maistre Michiel Goedghebuer pour avoir haulchie de machonnerie une estaige de quatorze pies de hault les petites chambres avec la cheminee y estant ou mons(eigneur) tient son retrait pour au dess(us) avoir galatas et regard par la ville... Item au retrait derriere lesd(i)tes chambres avoir ralongie et haulchie de machonnerie de neuf pies..."; fol. 3r-v: "Encores autre ouvraige de machonnerie fait du com(m)andement et ordonn(ance) de ma dame la duchesse pour defaire le galatas estant dess(us) les petites chambres et ou lieu de ce faire terrace et les murs a creteaulx pour mieulx avoir regard sur la ville. A George Witbroot maistre machon demourant a Bruges le quel par marchie en tasque a lui fait par ma tresredoubtee dame ma dame la duchesse en labsence dudit maistre Michiel Goedghebuer lors estant ou saint voyage de Rom(m)e a oste et deffait de machonnerie la cappe de la montee a viz avec les voies les listes et les aut(re)s pierres appelez *possteenen* estant desoubz icelles voies avec aussi la pipe de la cheminee que len avoit faite de la haulteur dudit galatas. Et a icelle ramene de la haulteur des chambres de mondit s(eigneur) seulement. Item a deffait et oste les deux pans des murs au plushault desd(i)tes chambres appelez *ghevels* et iceulx ramene de telle haulteur que se haulcheront les murs dicelles chambres. Item a haulchie de machonnerie les murs en quarure desd(it)es petites chambres de neuf pies les cinq pies de haulteur jusques a lestaige que len y mettra saillans et boutans hors de demj thieulle pour tenir la t(er)race plus large dont le mur est jusques a lestaige de deux thieulles et demj et dudit estaige montant en hault sont lesdiz murs haulchie de quatre pies de deux thieulles de large sans plus et les coings dicelles chambres pour la grant haulteur et seurte de louvraige ont este lyez et machonnez de Pierre de Brabant entaillez appelez *winkelen*. Item po(ur) avoir haulchie la d(i)te montee a viz aussi de neuf pies faiz plus de telle espaisseur et larguer quelle estoit paravant et est le demourant demourea parfaire jusques lordonn(ance) de mon(seigneur) po(ur) ce que il y desire avoir aut(re) maniere de cappe ou t(er)race dess(us) po(ur) avoir regard par dess(us) toute la ville. Item avoir faite et machonne en lad(it)e petite chambre une nouvelle cheminee reseante selon le lieu. Et aussi avoir haulchie de machonnerie la cheminee venant de la chambre de mondit s(eigneur)r et icelle faire monter et passer la haulteur dudit ouvraige selon quil appartient..."; fol. 3v: "Aultres paiemens fais pour pierres de Brabant emploiez esdiz ouvrages de machonnerie et autres pierres danthoing mises en garnison et servans pour faire les creteaulx ou dess(us) des petites chambres dudit hostel..."; fol. 4v: "Et sur icelles petites chambres faire ung comble pour couvrier eschaille et pareillement le retrait estant au bout desd(it)es petites chambres haulchier de trois estages com(m)e icelles petites chambres et lambroissier les retrais"; fol. 5r; fol. 5v: "Audit maistre Anthoine Gossin carpen tier.... remonter ou lieu de ce nouveaulx som(m)iers et faire taillier les cleifz a feuilles com(m)e les som(m)iers de la maison de mondit s(eigneur)r..."; fol. 6r-v; fol. 9r: "Et aprez pour pareillement emplir demplastre au dess(us) desd(it)es petites chambres quant lenfist oster les combles et couvertures dicelle(es) po(ur) y faire terrace de ploncq audess(us) et desoubz es soliers desd(i)tes chambres avoir empi de plastre com(m)e celles des grandes chambres...". ARAB RK 27393, fol. 21r.

⁷³ ARAB RK 27390, fol. 18r.

kreeg een plat terrasdak bedekt met lood en omgeven door een uitkragende borstwering met kantelen, van waaruit men de hele stad kon zien. Het zuidelijke volume, met de grote zaal op het (verheven) gelijkvloers, was kort tevoren reeds omgebouwd. Het nieuwe appartement van Isabella van Portugal bevond zich in de nieuwe bovenverdieping, parallel dus aan het appartement van de hertog (afb. 14).⁷⁴ De verbinding verliep, zoals reeds vermeld, via een gang haaks op de twee parallelle volumes met zadeldak waarin zich de appartementen van hertog (noord) en hertogin (zuid) bevonden. De rekeningen doen ons inderdaad vermoeden dat de connectie via het zolderniveau verliep, dus op het niveau van de hoger gelegen *retraits*, wat vergelijkbaar is met de Brusselse situatie.⁷⁵ Zoals vermeld, bevond zich in de dakruimte het galerijtje waar de hertog zijn *mappemondes*, *orloges* en andere curiositeiten bewaarde; deze ruimte kon afgesloten worden.⁷⁶

⁷⁴ In Sanderus' illustratie krijgt dit volume niet de juiste verhoudingen, het wordt te laag voorgesteld. ARAB RK 27390, fol. 6r; fol. 9v-10r: "A Guillaume vanden Broucke maistre couvreur dardoise demourant a Bruges... assavoir pour avoir refait & recouvert grant quantite de maison de mondit seigneur du coste de *noort* qui avoir este rompu tant pour cause de louvraige que madame la duchesse fait p(re)se)ntement faire audit hostel et jointant a icelle maison de mondit seign(eu)r... Item pour avoir descouvert grant quantite dela d(i)te maison du coste de *zuid* tout dulong dicelle ou estoit ung noc de ploncq le quel mondit seig(neu)r fist oster et remettre plushault..."; fol. 17v; fol. 18v-19r. ARAB RK 27391, fol. 2r: "... conten(ant) en ouvraige lad(ite) mais(on) et edifice lxxvj pies de long et xxvj pies de large et de trois estaiges de hault com(pri)ns les galentas a deux grans pignons de mur a ch(ac)un bout de icelle maison avec ung retrait ten(ant) et s(er)vant alad(ite) mais(on) conten(ant) xiiij piez de long et neuf pies de large & aussi de trois estaiges de hault et une vaulte croysiere... "; fol. 4r. ARAB RK 27392, fol. 3r; fol. 6v; 7v. Zie terzake ook E. Bousmar & M. Sommé, "Femmes et espaces féminins à la cour de Bourgogne au temps d'Isabelle de Portugal (1430-1471)", in J.Hirschbiegel & W. Paravicini, red., *Das Frauenzimmer. Die Frau bei Hofe in Spätmittelalter und Früher Neuzeit. 6. Symposium der Residenzen-Kommission der Akademie der Wissenschaften in Göttingen* (Residenzenforschung, vol. 11), Stuttgart, 2000, p. 63-65.

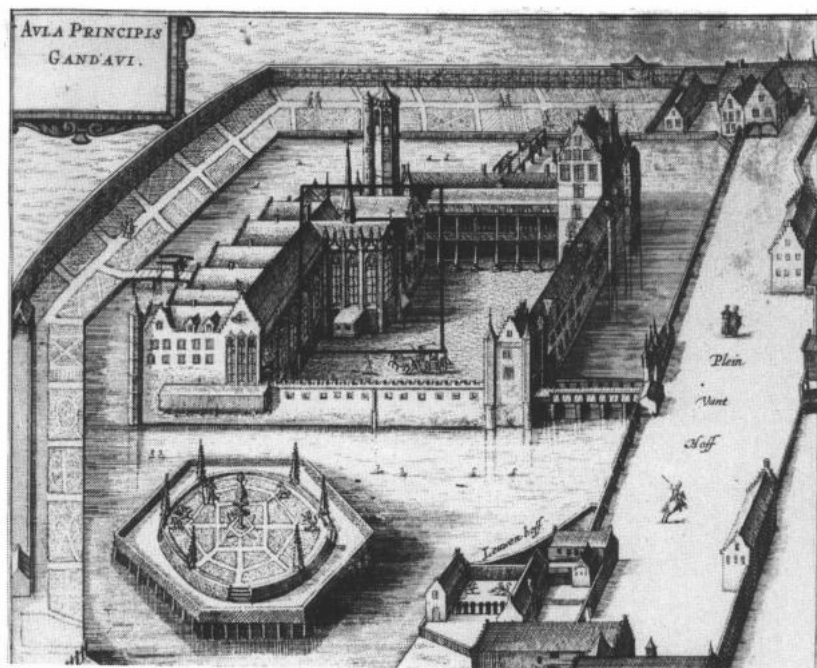
⁷⁵ ARAB RK 27390, fol. 6v: "Item pour avoir oste refait et remiz le bois de la longue nocquie(re) estant au long de la maison de mondit seign(eu)r au long du g(ra)nt jeu de paulme estant audit hostel. It(em) pour avoir fait de nouvel une allee enhault au bout dela d(i)te maison ou galentas du coste de la maison de mad(i)te dame po(ur) venir dicelle maison de mondit seig(neu)r sur la montee a visz y estant avec deux cassins de bois et deux huys y servans. Item deux cassins et deux fernestres estant oudit galentas de mondit seig(neu)r pour pouvoir aler et regarder au noc esd(iz) ent(re) lesd(iz) maisons de mesdiz seign(eu)r & dame."; fol. 8v: "Item pour quatorze pieces de bois appelez *middelhouten* & *kepers* emploiez ala thoit estant audessus de lallee entre les galentas des maisons de mesdiz seig(neu)r et dame...".

⁷⁶ Ibidem, fol. 11v: "Item pour avoir oste refait et remiz une serrure au p(re)mier huys du petit galentas de mondit s(eigneu)r et y fait deux clefs iiij s."; fol. 14v: "Item pour tout le ferrage de luys du petit galentas de mondit seign(eur) ou est son mappa mu(n)dj...". Zie ook noot 22.

3. Gent: een precedent

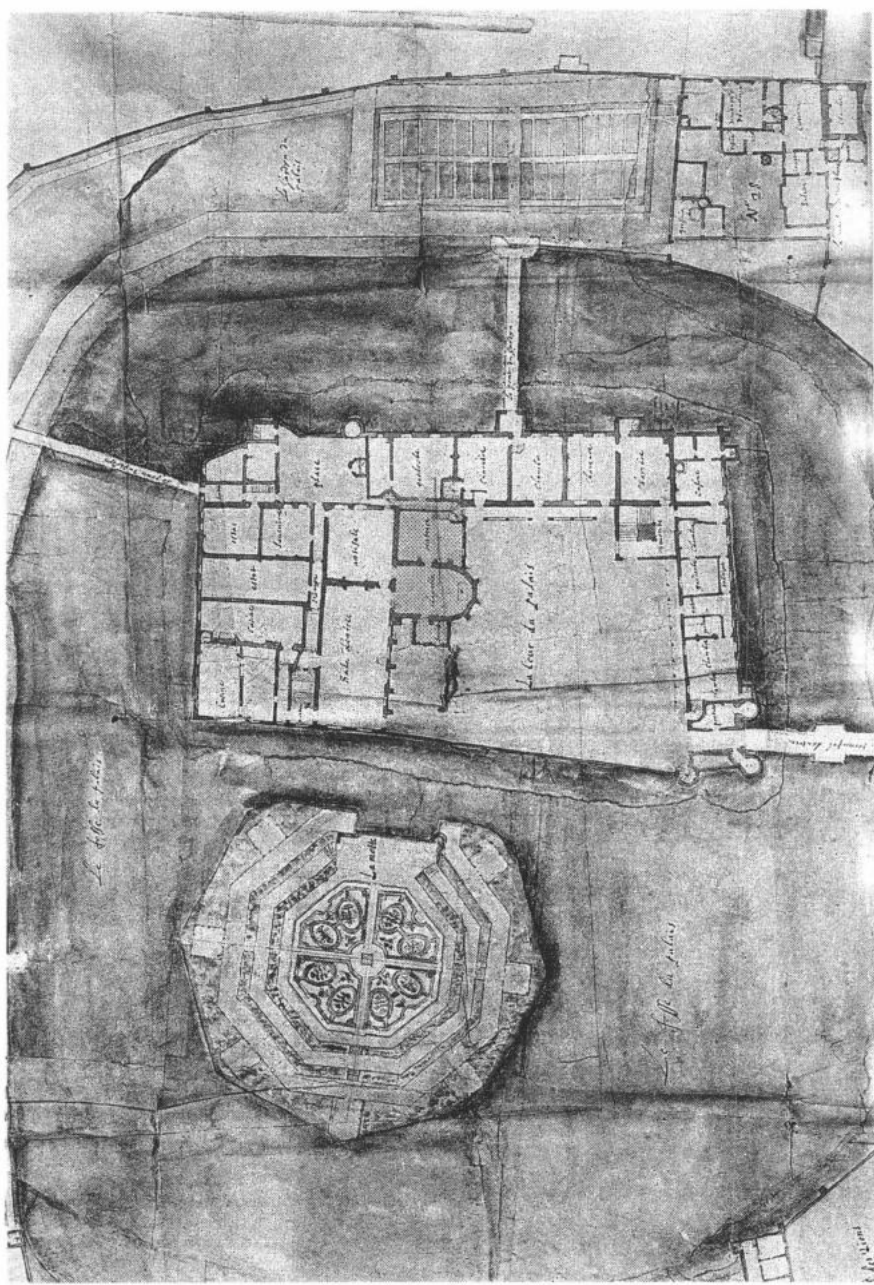
Het is duidelijk dat het Brugse kapelcomplex, stapsgewijs vernieuwd en uitgebreid, als een onmiddellijk voorbeeld voor het Rijselse moet beschouwd worden: beide vertonen de karakteristieke combinatie van grote en kleine kapel, oratoria die op beide ruimten een uitzicht hebben, en bovendien (op een lager niveau) de juwelenkamer. Uit het archivalisch onderzoek uitgevoerd door Daniel Lievois, komt nu echter nog een tweede precedent naar voren: in het Hof ten Walle te Gent wordt een analoge, al sinds de 14de eeuw bestaande aanleg met kapel en oratorium of nevenliggende bidkapel vanaf 1421 – een decennium vroeger dan in Brugge – uitgebreid tot een kapelcomplex (afb. 18 en 19).⁷⁷

De oudste rekeningen maken reeds gewag van een kapel, gelegen aan het noordeinde van de grote zaal; een binnenvenster zorgt ervoor dat de leden van

18. Gent, Hof Ten Walle, kapelcomplex. Detail uit: A. Sanderus, *Flandria Illustrata*, Keulen, 1641, dl. I, p. 147. Koninklijke Bibliotheek Albert I, Brussel.

⁷⁷ In het algemeen Lievois, o.c. [n. 5], p. 142-147. De hierna volgende archivalische bronnen zijn (tenzij anders aangeduid) aan Daniel Lievois te danken, die ik hiervoor hartelijk dank wil betuigen.

19. Gent, Hof Ten Walle. Detail uit het grondplan van P.P. Mercx, 1649. Rijsel, Archives Départementales du Nord.

de hofhouding die geen plaats krijgen in de kapel zelf, ook vanuit de zaal het hoofdaltaar kunnen zien.⁷⁸ In de onmiddellijke nabijheid ligt voorts de *sallette* waar de hertog in het publiek eet – de *antisale* op het al geciteerde plan van P.P. Mercx uit 1649 – gevolgd door de hertogelijke kamer in het voormalige woonkwartier ten noorden hiervan.⁷⁹ De nieuwe noordervleugel, die na een brand in 1419 tussen 1421 en 1426 wordt opgetrokken, sluit haaks op de westvleugel met grote zaal en kapel aan, een toestand die zowel in het plan van Mercx als in het zicht gepubliceerd door Antonius Sanderus en andere iconografische bronnen duidelijk waarneembaar is.⁸⁰ Van oudsher werd de eigenlijke grote kapel geflankeerd door een zogenoemde *oratoire*, gelegen aan haar noorderflank.⁸¹ Deze ruimte heeft een eigen altaar, wordt verwarmd door een schoorsteen en verlicht door een groot maaswerkvenster met brandglas: dit wijst erop dat deze ruimte belangrijker is dan een kleine, aparte bidruimte, wat meestal onder de term “oratorium” wordt verstaan.⁸² In een latere rekening (1432), en in de inventarissen van 1471 en 1487 heet zij trouwens “kleine” of “tweede kapel”, en maakt men het onderscheid met de eigenlijke bidruimte of *oratoire*.⁸³ In de periode van de heropbouw van de noordervleugel werd de nevenkapel inderdaad met ongeveer 3 tot 4 voet verlengd en moet zij dus de omvang die zij heeft op het plan van Mercx – bijna gelijkaardig aan die van

⁷⁸ Nieuw traliewerk gemaakt in 1432: ADN, B 4097, fol. 140r; fol. 146r-v: “... pour quatre grans cloux les testes faictes en maniere de roses qui ont este emploiez a ung refent fait en la chappelle alencontre la veue de la salle du commun...”. Zie ook ARAB RK 27422, fol. 11v-12r en ADN, B 4165, fol. 67v.

⁷⁹ ADN, B 4088, fol. 159r. ADN, B 4089, fol. 135v-136r. ARAB RK 27241, fol. 14v-17r; fol. 17v-18r. ADN, B 4104, fol. 98v. ADN, B 4109, fol. 98r. ADN, B 4111, fol. 106v.

⁸⁰ Iconografie in Laporte, o.c. [n. 5].

⁸¹ ADN, B 4091, fol. 142v. ADN, B 4097, fol. 143r.

⁸² ARAB RK 27241, fol. 10v: “... fait et fonde tout de neuf ung pan de mur qui est a lun des lez de loratoire de mondit seigneur et en icelluy fait une cheminee de pierre de bricques alant par dehors le tout dudit oratoire...”; fol. 14v-17r; fol. 20r-v: “...poindre et vernissier de couleur blanche a oille une grande ymage de Notre Dame, de poindre et faire le bestuaire dicelle ymage de bon azur et les bornes (?) dicellui mantel ou bestuaire tout au tour ensambles la couronne estant sur le chief dicelle ymage et les cheveux sur le chief de son enfant dorer de fin or bien et deument icelle ymage estant et mise desseure lautel estant en loratoire empres la chapelle de lostel de le Walle audit lieu de Gand”; fol. 27v. ADN, B 4097, fol. 147r.

⁸³ ADN, B 4097, fol. 134v. De verwijzing naar het het Lievevrouwebeeld bevestigt dat het om de nevenkapel gaat. Ibidem, fol. 153r: “... pour le ambrochement de loratoire et la petite chappelle devant ledicte oratoire, tant du ciel comme embas tout autour de ladicte oratoire et chappelle et a ung refens entre deux...”. ADN, B 4110, fol. 94r. ADN B 1513, inventaris van 1471, fol. 6v-7r: “la chapelle de monseigneur”, “la petite chapelle”, “loratoire de monseigneur”, “retrait de loratoire”; ibidem, inventaris van 1487: “la chapelle”, “la seconde chapelle” – nog steeds met Lievevrouwebeeld – en “loratoire”. Daarentegen ibidem, inventaris van 1522, fol. 1r: “la chappelle aupres de la grande salle”, “premier oratoire par bas empres ladicte chapelle” – met Lievevrouwebeeld – en “second oratoire par bas” met schouw.

de grote kapel, het koorhoofd van deze laatste dan niet meegerekend – hebben bereikt.⁸⁴ Een kostbaar uitgerust dubbel oratorium in de vorm van een alkoof, bedoeld als private bidruimte voor hertog en hertogin, wordt vervolgens in deze ruimte ingericht; een klein venster biedt ook zicht op de hoofdkapel.⁸⁵ Het materiaal is houtsnijwerk, zowel voor de met bladeren versierde bogen van het houten gewelf als voor de lambrizing; verguldsel verleent het geheel nog meer pracht. Deze ruimten staan via een gang en een wenteltrap in directe verbinding met de hertogelijke kamer; de gang wordt in 1457-1458 uiteindelijk afgesloten met een deur.⁸⁶ Teveel supplicanten wachtten de hertog daar immers voor en op na de mis, een gebruik dat ook van het Franse 14de-eeuwse koningshof is bekend.⁸⁷ Een ingenieuze constructie wordt in hetzelfde jaar

⁸⁴ ARAB RK 27241, fol. 4v: "A maistre Jehan Staes Philippe Plate Jehan de Oocephem & ausdiz Jean de le Buerch et Victor de Wettere charpent(ier)s po(ur) de leur mestier avoir ouvre a loratoire de mondit seign(eur) assavoir ledit Jehan Staes & ses compaignons pour avoir ralongnie icellui oratoire environ de trois a quatre piez aussi ralongnie les deux plates a ch(ac)un coste et fait le comble desseure lambrouchie co(mm)e il app(er)t avoir oste une viese paroit de bois la ou la cheminee est a p(re)se)nt et tout(es) les fenestres oste qui estoient en lad(i)te paroit et avoir mis ledit oratoire tout a point jusques a couvrir descaille..." (transcriptie K. De Jonge); fol. 8v. ADN B4094, fol. 99r-100r.

⁸⁵ ADN, B 4097, fol. 138r: "... pour six arc appellees en flamenc *scerboghen* lesquelz sont tout tailliez de feuilles et sont lesdictes feuilles toutes dorees... pour certain bois a faire une refens dedens ledit oratoire pour monsieur et ma dame..."; fol. 143v-144r; fol. 153r: "... une grande creste ouvree en maniere de feuilles assise en la grande chappelle a lencontre de loratoire dedens laquelle est faicte une petite fenestre entaille tout de fleurdelys et la devise de monseigneur et aussi pour avoir taillie dix-huit bois ouvrees en maniere de aigles, de serpens et dautres ymaiges assises a une creste ou milieu de loratoire et pareillement ala petite chappelle servant devant loratoire"; fol. 155v.

⁸⁶ ARAB RK 27241, fol. 4v: "Ausdiz Jehan de le Buerch et Victor de Wettere charpentiers pour pareillement avoir ouvre ch(ac)un par jour & demj qui sont trois jours entiers davoit fait de nouvel un huis a la porte ent(re) ledit oratoire et la montee a viz par ou len monte en la chambre de mondit s(eigneur)... Ausdiz Victor de le Wettere et Ph(ilippe) Plate pour pareillement avoir ouvre ch(ac)un par trois jours entiers qui sont vj jours a avoir replanchie de nouvel la petite galerie par ou len vient oudit oratoire..." (transcriptie K. De Jonge); fol. 10v. ADN, B 4097, fol. 138r, 142v, 143v-144r, 156r. ADN, B 4104, fol. Fol. 92v: "... remis a point et cloz deux huys une alle et ung viz servant pour monditseigneur a venir de sa chambre en son oratoire sans estre veu ne importune des gens qui paravant... avoient le passage parladicte allee pour parler a icelluyseigneur a lentre et yssue de sa messe..."

⁸⁷ Voor de residenties van Karel V van Frankrijk, zie M. Whiteley, "Le Louvre de Charles V: dispositions et fonctions d'une résidence royale", *Revue de l'art*, (1992)97, p. 60-73. Id., "Royal and Ducal Palaces in France in the Fourteenth and Fifteenth Centuries", in J. Guillaume, red., *Architecture et vie sociale. L'organisation des grandes demeures à la fin du Moyen Age et à la Renaissance* (De Architectura), Parijs, 1994, p. 47-63. Id., "Les pieces privées de l'appartement du roi au château de Vincennes", *Bulletin Monumental*, CXLVIII(1990), p. 83-85.

opgetrokken: een houten, open lantaarn zorgt voor een directe lichtinval van boven en moet het de hertog waarschijnlijk vergemakkelijken, de boeken die in de kast van het oratorium worden bewaard, te lezen.⁸⁸ Dit wijst erop dat het oratorium vrijwel volledig ingebouwd was; het was hoogstwaarschijnlijk aan het westeinde van de nevenkapel gelegen, tegen de muur van de *sallette*.

In deze zone van de residentie moet ook de juwelenkamer gesitueerd worden. Zij bevond zich waarschijnlijk ten noorden van de *sallette* en gaf uit op het binnenkoertje naast de noordervleugel.⁸⁹ De overwelfde verdieping onder de grote kapel schijnt als wijnkelder te hebben gediend.⁹⁰ Het bijgebouwtje aan de zuidflank – weergegeven door Mercx en Sanderus – is de aalmoezenarij (gelijkvloers) en sacristie (eerste verdieping).⁹¹ Een specerijenkamer of *espererie* wordt wel vermeld, maar de plaats ervan kan niet nader bepaald worden; zij kan echter niet zover van het keukencomplex aan de westzijde van de grote zaal hebben gelegen vermits men er blijkbaar ook gerechten bereidt.⁹² In tegenstelling tot het Brugse voorbeeld, zijn hier dus de secundaire functies van juwelenkamer en specerijenkamer nog niet in het kapelcomplex geïntegreerd. Bij het hele complex horen nog kamers “boven” de kapel, wat wellicht niet te letterlijk moet opgevat worden, en een kamer voor de klerken van de kapel.⁹³

4. Kapel en hofhouding

Hebben de verschillende kapelruimten uit het complex een andere rol? Heeft de associatie van kapellen en juwelenkamer eigenlijk zin? Dit zijn cruciale vragen die een antwoord dienen te krijgen, willen wij zin geven aan de evolutie van Gent over Brugge tot Rijsel. De combinatie van hoofdkapel, nevenkapel en privé-bidruimte(n) voor hertog en hertogin in de drie residenties lijkt immers zeer complex, zelfs indien we er rekening mee houden dat de “sacrale ruimte” in de middeleeuwse adellijke en koninklijke residenties van

⁸⁸ ADN, B 4104, fol. 92v; 92v-93r: “... oudit oratoire fait ung grand trou ou comble dicellui pardessus le quel trou est mis ung grand capitel qui est esleve en hault sur posteaulex de bois pour mieulx escarcir ledit oratoire attendu que la fenestre y faicte monditseigneur nestoit point content mais le voloit fait en la maniere que dit est et ledit comble avoir lambroussie ainsi que louverture le requiert et a icelluy avoir fait une fenestre a tout ung double cassiz...”; fol. 96r, 96v, 97v, 98v, 99r, 99v.

⁸⁹ Lievois, o.c. [n. 5], p. 147. ARAB RK 27241, fol. 9v-10r. ADN, B 4097, fol. 127v, 141v, 142v. ADN, B 4104, fol. 90v, 92r-v. ADN, B 4105, fol. 109v. ADN, B 4106, fol. 82v. ADN, B 4109, fol. 93v. ADN, B 4165, fol. 49r, 59v.

⁹⁰ ADN, B 4111, fol. 114r.

⁹¹ Gent, Universiteitsbibliotheek, Hs. G 6049, fol. 4r.

⁹² ADN, B 4097, fol. 145v. ADN, B 4104, fol. 99r. ADN, B 4106, fol. 84v, 85r, 87r. ADN, B 4110, fol. 95r, 97r. ADN, B 4111, fol. 107r, 107v, 108r-v.

⁹³ ADN, B 4097, fol. 153v, 154r: deze ruimte bevindt zich onder dak. ADN, B 4165, fol. 58r, 68r.

Engeland en Frankrijk vanaf de 12de eeuw alsmear ingewikkelder vormen aanneemt.⁹⁴ Niettemin is er een duidelijk verschil met de vaakst voorkomende types: de hofkapel (of abdijkerk, of parochiekerk die deze functie vervult) met dubbele, d.w.z. boven elkaar geplaatste oratoria aan de zijkant van het koor enerzijds, en de dubbele paleiskapel anderzijds. Een bekend, Bourgondisch voorbeeld van het eerste type is het dubbele oratorium van de hertog en hertogin bij de Karthuizerkerk van Champmol (1383-1388), in verticale zin gesuperponeerd;⁹⁵ een Brugs voorbeeld is het dubbele oratorium van de heren van Gruuthuise bij de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Brugge, verbonden met hun nabijgelegen residentie via een galerij (1472).⁹⁶ Het tweede type is in feite dat van de Sainte Chapelle te Parijs: een vrijstaand gebouw met twee verdiepingen, de *chapelle basse* en de *chapelle haute*.⁹⁷ Dit type komt ook in 14de- en 15de-eeuwse Franse koninklijke en hertogelijke residenties frequent voor.

Men aanvaardt nu algemeen dat de gelijkvloerse kapel, meestal overeenstemmend met de *salle du commun* of grote zaal, eveneens voor de lagere rangen van de hofhouding dient, terwijl de bovenste kapel, meestal vlak naast de voornaamste zaal of kamer van het koninklijk of hertogelijk appartement geplaatst, aan de heerser en zijn onmiddellijke entourage is voorbehouden.⁹⁸ De ruimtelijke differentiatie zou bijgevolg aan de sociale hiërarchie aan het hof beantwoorden. Dit is een mogelijk vertrekpunt voor de interpretatie van de meervoudige sacrale ruimten in de Bourgondische residenties van het graafschap Vlaanderen. Zowel te Gent, Brugge als Rijsel is er een directe connectie tussen de grote kapel en de grote zaal⁹⁹. Misschien weerspiegelt de

⁹⁴ N.J.C. Pounds, "The Chapel in the Castle", *Fortress*, IX(1991), p. 12-19. J. Mesqui, *Châteaux et enceintes de la France médiévale. De la défense à la résidence. 2. La résidence et les éléments d'architecture*, Parijs, 1993, p. 112-118.

⁹⁵ H. Lickes, *Chorflankierende Oratorien und Herrschaftslogen des späteren Mittelalters*, diss., Tübingen, 1982, p. 31-39.

⁹⁶ L. Devliegher, *De huizen te Brugge*, (Kunstpatrimonium van West-Vlaanderen, 2-3), Tielt 1975, 2de uitg., p. 59-67. K. Wittevrongel, "De restauratie van Gruuthuise te Brugge - 1883-1911", *Gentse bijdragen tot de kunstgeschiedenis*, XXIII(1973-1975), p. 139-166.

⁹⁷ I. Hacker-Sück, "La Sainte-Chapelle de Paris et les Chapelles Palatines du Moyen Age en France", *Cahiers archéologiques*, XIII(1962), p. 217-257. C. Billot, "Les Saintes-Chapelles de saint Louis: conditions et signification de ces fondations", in J. Chapelot en E. Lalou, red., *Vincennes aux origines de l'Etat moderne. Actes du colloque scientifique sur Les Capétiens et Vincennes au Moyen Age*, Parijs, 1996, p. 171-181.

⁹⁸ Hacker-Sück, o.c.[n. 97], p. 240-242.

⁹⁹ In Brugge diende de grote zaal desgevallend ook voor de eredienst: in de periode 1446-1449 wordt er een grote preekstoel geplaatst. ARAB RK 27390, fol. 8v: "Item pour avoir fait et livre en ce temps toutes les estoiffes dune grande chayere a prechier mise en la grande salle audit hostel xiiij s."

subtiele differentiatie tussen hoofd- en nevenkapel wel een verschil in erediens, tussen de *haulte messe* of gezongen hoogmis die één der voornaamste ceremonies is waaraan het hele hof deelneemt op gezette feestdagen, en de *basse messe* die de hertog dagelijks volgt in zijn privé-oratorium en waar de hofhouding niet bij aanwezig is.¹⁰⁰ Niettemin heeft dit pas onder Filips de Schone van Habsburg expliciete gevolgen voor de hofstaat. In zijn hofordonnanties van 1496 en 1500, worden de leden van de Hofkapel opgedeeld in de *Grande Chapelle*, geleid door de Eerste Kapelaan (*Premier Chapellain*), die ook het koor en de muzikanten omvat, en anderzijds de *Petite Chapelle* met hertogelijke biechtvader en aalmoezenier, die tot dan toe gewoon deel uitmaakte van het personeel van de Kamer maar nu onder de *Grande Chapelle* ressorteert.¹⁰¹ De ruimtelijke combinatie van kapel en juwelenkamer kan voorts ook vanuit de hofstaat worden verklaard. Net zoals aan het Franse koningshof en dat van Anjou-Provence, combineerde de Eerste Kapelaan in

¹⁰⁰ J.Chiflet citeert in zijn *Aula sacra principum Belgii*, Antwerpen, 1650, p. 13-14, de oude gebruiken. Volgens Nicolas Mameranus uit Luxemburg (die de hofstaat van Karel V van 1546-1547 uitgaf in Keulen, 1550), was er een tweevoudig heiligdom nodig: "Sacellum duplex est, Maius nimirum ac Minus: Maius vocant, in quo solemnitas & summa, quam vocant, Missa per cantores cantu ac modulatu figurativo decantatur; Minus, in quo inferioris Missæ sacrificium legendo tantum peragitur". Dit gebruik gaat terug op Filips de Goede, suggereert Chiflet op basis van Olivier de la Marche, *Mémoires..* : "Duplicem Capellam hanc Philippo Bono rerum potiente intra Ducales ædes suisse constat: Maiorem quidem, ex his quæ in anteloquio dixi; Minore vero in ipsius Aulæ secessu atque intimis Palatij contignationibus habuisse".

¹⁰¹ A. De Ridder, *La cour de Charles-Quint*, Brugge, 1889, p. 24-42. C. Hoffmann, *Das Spanische Hofzeremoniell von 1500-1700*, (Erlanger Historische Studien, 8), Frankfurt a.M., 1985, p. 52, 56. R. Dominguez Casas, *Arte y etiqueta de los reyes católicos. Artistas, residencias, jardines y bosques*, Madrid, 1993, p. 564-658. M. Sommé, *Isabelle de Portugal, duchesse de Bourgogne. Une femme au pouvoir au XVe siècle*, Lille, 1998, p. 331-336. Over de Bourgondische hofstaat zie verder O. Cartellieri, *La Cour des ducs de Bourgogne*, Parijs, 1946, p. 71-99. W. Paravicini, "The Court of the Duke of Burgundy. A Model for Europe?", in R. Asch & A. Birke, red., *Princes, Patronage, and the Nobility. The Court at the Beginning of the Modern Age c. 1450-1650* (Studies of the German Historical Institute London), Londen-Oxford, 1991, p. 69-102. C. Hofmann-Randall, "Die Herkunft und Tradierung des Burgundischen Hofzeremoniells", in J.J. Berns & T. Rahn, red., *Zeremoniell als höfische Ästhetik in Spätmittelalter und Früher Neuzeit* (Frühe Neuzeit. Studien und Dokumente zur deutschen Literatur und Kultur im europäischen Kontext, 25), Tübingen, 1995, p. 150-156. J. Paviot, "Les marques de distance dans les Honneurs de la Cour d'Aliénor de Poitiers", in W. Paravicini, red., *Zeremoniell und Raum. 4. Symposium der Residenzen-Kommission der Akademie der Wissenschaften in Göttingen*, Sigmaringen, 1997, p. 91-96. Id., "Ordonnances de l'hôtel et cérémonial de cour aux XVe et XVIe siècles, d'après l'exemple bourguignon", in W. Paravicini & H. Kruse, red., *Höfe und Hofordnungen/Ordonnances de l'Hôtel (1200-1600). 5. Symposium der Residenzenkommission der Göttinger Akademie*, Sigmaringen, 1999, p. 167-174.

KRISTA DE JONGE

de Bourgondische hofhouding van de 15de eeuw vaak de functies van secretaris en toezichter op de goederen – kostbare relieken en stoffering als baldakijnen, stoffen voorhangen, altaarkleden – verbonden aan de eredienst; op dit punt benadert hij de sommelier, de *épicier*, de *tapissier* en natuurlijk ook de *garde des joyaux* die voor de juwelen instaat.¹⁰² Alhoewel niet altijd centraal gelegen, vormt het kapelcomplex op deze wijze één der belangrijkste scharnierpunten van de Bourgondische hertogelijke residentie. In de “Vlaamse” groep – Gent, Brugge en Rijsel – wordt dit op een originele wijze uitgewerkt, waarvoor wij op dit ogenblik geen tegenhangers elders kennen.

¹⁰² F. Robin, “Les chapelles seigneuriales et royales françaises au temps de Louis XI”, in B. Chevalier en Ph. Contamine, red., *La France de la fin du XVe siècle. Renouveau et apogée*, Parijs, 1985, p. 237-252. Over de hofordonnaties van Filips de Goede, zie W. Paravicini, “Die Hofordnungen Herzog Philipps des Guten von Burgund”, *Francia*, X(1982), p. 131-166, XI(1983), p. 257-302, XIII(1985), p. 191-212, XV(1987), p. 183-232, XIX(1991), p. 111-124.

HET HOF TEN WALLE IN GENT TEN TIJDE VAN KEIZER KAREL V

door Daniel Lievois¹

De geboorte van Karel V in het Prinsenhof in Gent werd tijdens het Keizer Karel-jaar in herinnering gebracht. Dit gebeuren, waarin zijn persoonlijke inbreng eerder gering was, roept vragen op naar de verdere relaties tussen Karel en de residentie waar hij het levenslicht zag. Behalve het relaas van de bestraffing van de Gentenaren in 1540 biedt de literatuur hierover weinig gegevens. Daarom werd een onderzoek ingesteld aan de hand van rekeningen van de ontvanger(-generaal) van Oost-Vlaanderen voor werken en onderhoud aan het Hof ten Walle en het Leeuwenhof en in sommige gevallen van de Gentse stadsrekeningen. Deze archiefdocumenten werden in zekere mate aangevuld met en getoetst aan de verhalende bronnen en gepubliceerde archiefdocumenten. Als tijdslijmieten werd gekozen voor de levensperiode van Karel V: 1500-1558².

De bedoeling van deze bijdrage is meervoudig. Behalve het naspeuren van persoonlijke interventies van Karel van Habsburg in de uitbouw van zijn residentie, werd ook de rol van vorstelijke persoonlijkheden als Filips de Schone, Johanna van Castilië, Margareta van Oostenrijk, Maria van Hongarije en anderen onderzocht. Diverse kleine feiten en gebeurtenissen reiken een verhaal aan over mensen in het Gentse Hof ten Walle tijdens de eerste helft van de zestiende eeuw. De benaming Hof ten Walle of *le Wal* wordt bij voorkeur gehanteerd omdat die steevast werd gebruikt voor de behandelde residentie. De naam Prinsenhof brak vanaf het begin van de 16de eeuw door in het Gentse milieu. Tot voor kort was dit de enige, algemeen gebruikte naam in Gent.

Er deed zich een stroomversnelling voor telkens als vertegenwoordigers van de dynastie zich in Gent bevonden of als hun bezoek werd aangekondigd. In de tussenliggende periodes was er weinig sprake van een plichtsgetrouw onderhoud van de gebouwen en van de uitrusting ervan. Elke materiële

¹ Met oprechte dank voor de interessante suggesties en gesprekken aan: mevrouw prof. dr.ir. Krista De Jonge, de heer em. prof. dr. A. De Schrijver, mevrouw M.C. Laleman en de heer dr. R. Vermeir.

² De historiek van het Hof ten Walle in de 15de eeuw werd behandeld in: Boone, M. e.a., *Het prinselijk Hof ten Walle in Gent*, Gent, 2000, met bibliografie. Betreffende de historiek van de hier behandelde periode beperken wij er ons toe te verwijzen naar: Decavele, J. & Van Peteghem, P., *Gent 'absoluut' getemd*, en Dhanens, E., *De plastische kunst tot 1800*, beide in: *Gent. Apologie van een rebelse stad*, Antwerpen, 1989, respectievelijk p.107-115 en p.256-257;- Decavele, J., e.a., *Keizer tussen stropdragers. Karel V 1500-1558*, Leuven, 1990;- *Carolus. Keizer Karel V 1500-1558*, Gent, 1999. Met dank tevens aan Prof. Dr. M. Boone voor zijn medewerking bij de studie van de geschreven bronnen.

ingreep die een uitgave van enig belang veronderstelde, diende immers te gebeuren onder de verantwoordelijkheid van een lid van de dynastie of van een ambtenaar van hogere rang. De opdracht en de afrekening werd op nauwlettende wijze gecontroleerd door de heren van de Rekenkamer te Rijsel. Daarom kon geen lokale ambtenaar zich permitteren op eigen houtje grotere onderhoudswerken uit te voeren, zelfs niet wanneer ze dringend waren. Bruggen werden door het winterijs of door hoge waterstanden omvergeworpen, schalie- of ticheldaken door stormwinden ontredderd, houten en ijzeren onderdelen verrotten en verroestten, meubels werden ontvreemd. En toch werd er pas grondig ingegrepen wanneer *notre très redoubté seigneur* of *ma très redoubtée dame* of nog andere leden van de Habsburgse dynastie de residentie kwamen betrekken. Dan werd in de vorstelijke en hoogadelijke woonvleugels met bekwame spoed het schrijnwerk hersteld of vernieuwd, werden glasramen gerepareerd of vervangen, dakgoten gesoldeerd, muren opnieuw bepleisterd, hang- en sluitwerk in orde gebracht, en zo verder. Ook de andere gebouwen kregen dan een beurt: de bakkerij, de wasserij, de paardenstallen, maar ook de kapel, de oratoria, de juwelenkamer, de specerijenkamer, het verblijf van de schenker, de wijnkelders, de keukens, de badstoven, te veel om te vermelden³. Heel wat constanten van die aard, die de vrij banale rode draad vormen in de rekeningen, worden in deze bijdrage achterwege gelaten. Ingrepen als nieuwbouw of diepgaande verbouwingen worden daarentegen wél in het verhaal geïntegreerd, evenals alle min of meer merkwaardige, kleinere ingrepen en de initiatieven die een persoonlijke interventie verraden van Karel van Habsburg of van de andere leden van de dynastie. De conciërge, die soms ook de kastelein werd genoemd, stond in voor de tuinen, voor zijn eigen woon- en werkruimte, voor die van het vaste personeel, maar vooral ook van het Leeuwenhof. De bewoners van dit dierenpark waren als het ware de symbolische en permanente vertegenwoordigers van de vorst in diens afwezigheid. Het onderhoud van de hokken en van de dieren zelf vergde elk jaar een niet geringe investering, veel aanzienlijker dan de vergoeding voor de verantwoordelijke ambtenaar zelf⁴.

In deze bijdrage wordt de chronologische orde werd strikt aangehouden, te beginnen met de tijd toen Karel een kleine jongen was, en verder toen zijn tante Margareta van Oostenrijk het bewind waarnam, toen hij met macht werd bekleed, toen hij zich opnieuw liet vertegenwoordigen door Margareta van Oostenrijk en daarna door zijn zus Maria van Hongarije, toen hij de Gentenaren kwam straffen omwille van hun rebellie, tot hij definitief afscheid nam van de Nederlanden. Er ontbreken weliswaar een aantal rekeningen van de ontvanger-generaal van Vlaanderen en van de ontvanger van Oost-

³ Voor de (soms approximatieve) situering van deze ruimten, zie: Boone, M. e.a., Gent, 2000, passim.

⁴ Zie hiervoor: Lievois, D., *Leven in een hertogelijk paleis*, in: Boone, M. e.a., Gent, 2000, p. 98-120.

HOF TEN WALLE

Vlaanderen voor het kwartier van Gent, maar dit belet niet een representatief beeld te bekomen betreffende de behandelde periode.

1. Filips de Schone

Voor het bewind van Filips de Schone na de geboorte van Karel van Habsburg staan enkel de rekeningen van de ontvanger-generaal over de jaren 1501 en 1502 en van 1506 ter beschikking. Die over 1499 en 1500 ontbreken en dat is jammer omdat men hierin meer informatie had kunnen vinden over de illustere geboorte. Voor die jaren staan de Gentse stadsrekeningen echter wél te beschikking.

Op 21 oktober 1499 nam de vijf maanden zwangere Johanna van Castilië haar intrek in het Hof ten Walle. Zij kwam van Brussel via Aalst naar Gent en werd op het laatste gedeelte van haar tocht begeleid door een uitgebreide delegatie van het stadsbestuur en van burgers te paard; de zes stadstrompetters waren van de partij⁵. De toekomstige ouders van Karel kregen 's anderendaags van stadswege vier vaten Beaune- en Rijnwijn aangeboden. Ook de voedster van hun oudste dochter Eleonora van Oostenrijk ontving een geschenk in geld waartoe goudsmid Pauwels Dullaert nieuwe gouden Filipsguldens bezorgde⁶. Tijdens het verblijf van de vorsten lieten de schepenen op geregelde tijdstippen een vracht wijn afleveren op het Hof ten Walle; dit gebeurde op 23 november, op 3 en 15 december 1499 en op Driekoningenavond 1500⁷. Begin december 1499 bood de stad Gent hun een groots banket aan. Johanna was na afloop ervan doodongelukkig omdat zij tijdens het feest een waardevolle robijn had verloren. Prompt werd een stadstrompetter op pad gestuurd om de vinder aan te manen het kleinood terug te bezorgen op gevaar als een dief te worden behandeld. De schepenen waren er niet gerust in en stuurden de knaap van het ambacht van de goudsmiden uit om bij alle goudsmiden in Gent te informeren of iemand de edelsteen te koop had aangeboden. Hun vrees was ongegrond, want Adriaen van Dickele kwam als eerlijke vinder de robijn teruggeven en ontving daarvoor een behoorlijke vergoeding⁸. De bekommernis om de veiligheid van de aanstaande moeder blijkt ook uit het feit dat in december 1499 Gillis vanden Bossche, de knaap van de neringen, en Heindric vanden Zomple, de knaap van de wevers, elk met acht van hun makkers gedurende vijf nachten de wacht optrokken in het Hof ten Walle *ter bewaernesse van onser harder gheduchter vrouwe ende prinsesse*⁹.

⁵ Stadsarchief Gent (verder SAG), reeks 400 nr. 34, Stadsrekening van Gent 1499-1500, f°46-46v° en f°75v°.

⁶ SAG, reeks 400 nr. 34, Stadsrekening van Gent 1499-1500, f°29v°.

⁷ SAG, reeks 400 nr. 34, Stadsrekening van Gent 1499-1500, f°31-32.

⁸ SAG, reeks 400 nr. 34, Stadsrekening van Gent 1499-1500, f°75v°, f°76v°, f°77 en f°78.

⁹ SAG, reeks 400 nr. 34, Stadsrekening van Gent 1499-1500, f°77v°.

DANIEL LIEVOIS

De omstandigheden en feestelijkheden van de geboorte en het doopsel van Karel worden in deze bijdrage niet behandeld omdat dit elders in dit bundel en in de literatuur uitvoerig aan de orde komt. Naar aanleiding van die geboorte werd er familiebezoek uit Spanje aangekondigd. Een boodschapper werd naar Rijsel (Lille) gezonden om te vernemen wanneer de aankomst mocht worden verwacht van *mynder gheduchter vrouwe der prinsesse van Castille*. Hiermee kan enkel bedoeld zijn Catharina van Aragon, de zeventienjarige zus van de jonge moeder en toekomstige echtgenote van Henry VIII van Engeland. Zij kwam via Kortrijk naar Gent en werd afgehaald door een uitgebreide delegatie schepenen en burgers te paard. Bij haar aankomst op 5 maart 1500 kreeg zij de gebruikelijke erewijn gepresenteerd¹⁰.

De baby Karel van Luxemburg – zijn toenmalige officiële titel – verbleef in Gent tot hij op 30 april 1500 zijn eerste excursie naar Brugge ondernam¹¹. Eleonora en Karel werden op die tocht begeleid door een Gentse erewacht die opstapte naast de *hosbare* of draagkoets¹². In de tweede helft van de maand mei 1500 kwam Filips de Schone terug naar Gent voor het schutterstornooi van de oude kruisbooggilde van Sint-Joris. De vorst behaalde bijzonder veel succes toen hij de hoofdvogel afschoot. De stad feliciteerde hem met een aanzienlijk present in Beaune- en Rijnwijn. De schepenen lieten bovendien ter attentie van de aanwezigen een fontein opstellen die wijn spoot¹³. De vorstin was afzonderlijk in de stad aangekomen; de schepenen boden haar naar gewoonte de erewijn aan en lieten een schip optuigen waarop *vele jonghe maegdekins* plaatsnamen om Johanna en haar dochter Eleonora te verwelkomen. Zij had ook haar zoon Karel van Luxemburg meegebracht, wiens voedster mocht rekenen op een geschenk van 16 nieuwe Filipsgulden¹⁴. Tijdens het schietspel werd Johanna van Castilië ontvangen in het huis van Pieter de Haze nabij het Belfort¹⁵.

Uiteraard verbleef het vorstengezin aan het Hof ten Walle. Toen daar op 22 mei een wilde zwaan wegvloog, deelde een stadstrompetter aan de bevolking mee dat er drinkgeld te verdienen viel voor het terugbrengen ervan¹⁶; van de uitbetaling van de premie valt in de rekening echter geen spoor te bekennen. Het stadsbestuur deed blijkbaar zijn uiterste best om het de vorsten naar hun zin te maken en zich de rol van geboorteplaats van Karel van Luxemburg waardig te tonen. Dit blijkt ook uit het feit dat een aantal werken aan het Hof ten Walle op stadskosten werden uitgevoerd. Onder de leiding van erfscheider

¹⁰ SAG, reeks 400 nr. 34, Stadsrekening van Gent 1499-1500, f°32, f°52v°, f°59v° en f°80v°.

¹¹ de Cadenas y Vicent, V., *Diario del Emperador Carlos V*, Madrid, 1992, p.51-52.

¹² SAG, reeks 400 nr. 35, Stadsrekening van Gent 1500-1501, f°87v°.

¹³ SAG, reeks 400 nr. 34, Stadsrekening van Gent 1499-1500, f°31 en f°90.

¹⁴ SAG, reeks 400 nr. 34, Stadsrekening van Gent 1499-1500, f°31 en f°83.

¹⁵ SAG, reeks 400 nr. 34, Stadsrekening van Gent 1499-1500, f°76.

¹⁶ SAG, reeks 400 nr. 34, Stadsrekening van Gent 1499-1500, f°83v°.

HOF TEN WALLE

meester Ogier Impins werd er onder meer gewerkt aan de doelhuizen in de boomgaard¹⁷.

Ook in 1501 kwamen Filips de Schone, Johanna van Castilië en hun twee kinderen Eleonora en Karel een tijdlang naar het Hof ten Walle. Vicente de Cadenas y Vicent vermeldt in zijn *Diario del Emperador Carlos V* dat het vorstelijke gezin in Gent verbleef van 19 mei tot 24 juni van dat jaar, hetzij zesendertig dagen¹⁸. Luidens de rekening van de ontvanger-generaal van Vlaanderen duurde het verblijf van de aartshertogen echter zeventig dagen. De Gentse meester-uurwerkmaker Roland van Wichelen kreeg immers zeventig werkdagen uitbetaald voor onderhoud en herstellingen aan het torenuurwerk tijdens de aanwezigheid van de vorsten¹⁹. De verklaring voor deze discrepantie is dat het vorstenpaar ook van eind januari tot begin maart 1501 in Gent resideerde. Vicente de Cadenas y Vicent noteert in zijn *Diario* weliswaar dat zij van 31 juni 1500 tot 2 maart 1501 in Brussel verbleven en dat zij op 3 maart van Eeklo naar Brugge trokken²⁰. In dit geval zouden zij minstens een stop hebben gemaakt aan het Hof ten Walle. Er is echter meer: in de Gentse stadsrekening over 1500-1501 staat vermeld dat Filips en Johanna van Brucel *binnen deser stede quamen*, wat op grond van het vermelde *Diario* enkel mogelijk was nadat Filips aan zijn zoon Karel de ketting van de orde van het Gulden Vlies had overhandigd op 22 januari 1501. De beide vorsten kregen bovendien de erewijn gepresenteerd *als zy binnen deser stede quamen tuut-gane van lauwe*. Johanna van Castilië kwam waarschijnlijk op 31 januari aan. De vorsten werden verwelkomd door een delegatie van het stadsbestuur en van de burgers die hen te paard waren tegemoet gereden. Hun twee kinderen reisden afzonderlijk en kwamen pas op 3 februari aan. Ridder Claeys vander Moere, voorschepen van de Keure, bood de beide voedsters *van onsen jonghen prince hertoghe Karel ende jonghe prinsesse Eleonore* bij hun aankomst 16 gouden Filipsguldens aan²¹. Deze gegevens tonen aan dat de op het eerste gezicht overtallige vierendertig werkdagen van de meester-uurwerkmaker inderdaad met de realiteit overeenstemmen. De schepenen schonken op 3 of 4 maart tot afscheid een rozemarijnplant aan Johanna van Castilië²².

Intussen hadden de hofdienaars hun traditionele kerstcadeau in speciën voor 1500 ontvangen, zij het met enige vertraging. Voor Filips de Schone waren dit

¹⁷ SAG, reeks 400 nr. 34, Stadsrekening van Gent 1499-1500, f°88, f°99 en f°101-103v°.

¹⁸ de Cadenas y Vicent, V., 1992, p.53.

¹⁹ Archives de Département du Nord, Lille (verder ADN), B 4125, Rekening van de ontvanger-generaal van Vlaanderen 1501, f°138v°-139. Het torenuurwerk op de hoge belvédère staat afgebeeld op de gravure bij Sanderus uit 1643 (afb.1).

²⁰ de Cadenas y Vicent, V., 1992, p.52-53.

²¹ SAG, reeks 400 nr. 35, Stadsrekening van Gent 1500-1501, f°33v°-34v°, f°85v°-86 en f°99.

²² SAG, reeks 400 nr. 35, Stadsrekening van Gent 1500-1501, f°87; de betalingsopdracht dateert van 4 maart 1501.

de boodschappers te paard en te voet, de palfreniers, de *ghesellen die an myns gheduchts heeren thoom loopen*, de kinderen vander *letiere* of draagkoets, de wapendragers en deurwaarders, de trompetters en speellieden, de pages en de portier van het opperhof ten Walle. Voor Johanna van Castilië stonden de deurwaarders en de voetlopers op het lijstje; daarbij kwamen nog de speellieden van Catharina van Aragon, *mynder gheduchter vrouwen der princessen van Castille*²³.

De stad Gent was er in 1501 op gebrand de stunt van het jaar 1500 te herhalen en wendde pogingen aan om het vorstenpaar ervan te overtuigen na Karel ook hun volgende kind (de latere Isabella) binnen Gent te laten geboren worden. De schepenen van de Keure gelastten hun pensionaris meester François de Smitere en hun secretaris Jacob Hueribloc met de delicate en belangrijke opdracht *omme te solliciterne de residencie ende tghelighghen van mynder gheduchter vrouwe onser princesse binnen deser stede*²⁴. De eerste onderhandelingen vonden plaats in Brugge en Baudelo (Sinaai) en daarna in Brussel en Mechelen, de twee Brabantse steden die in de stadsrekening *buten slands* werden gesitueerd, en bovendien in Eeklo waar het vorstenpaar van 16 tot 18 mei 1501 logeerde²⁵. De Gentse afvaardiging kreeg versterking van Jan Alaert, een andere secretaris van de schepenen van de Keure, *omme met andre vander wet mynder gheduchter vrouwe de reverencie te doene*²⁶.

Toen bleek dat de vorsten inderdaad naar Gent zouden komen, bereidden de Gentenaren zich voor om de zwangere vorstin te gaan afhalen in Eeklo. De stadstrompetters verspreidden het wachtwoord dat alle eigenaars van paarden zich zouden klaarhouden om haar op het eerste trompetsignaal tegemoet te rijden. De Gentse delegatie werd op 17 mei geleid door de voorschepen van de Keure, pensionaris Anthone Colve, Jan vander Eecken, Anthone Deynoot en Joos de Vechtere; ook Lievin van Wanzelee en Jan Heindricx, beide schepenen van de Keure, waren van de partij en bovendien Anthone Deynoot, schepenen van Gedele, en Jan Alaert, secretaris van de Keure²⁷. Een gelijkaardig ritueel vond plaats om de *princesse van Castille*, alias Catharina van Aragon, af te halen²⁸. De voedsters van Karel en Eleonora mochten rekenen op hun traditionele welkomsgeschenk en bovendien betaalden de schepenen *een jongheleur ende constenare* om de inkomst op te vrolijken²⁹.

Met het oog op het comfort van Filips de Schone voerde men in 1501 aan het

²³ SAG, reeks 400 nr. 35, Stadsrekening van Gent 1500-1501, f°31-31v° en f°33-33v°.

²⁴ SAG, reeks 400 nr. 35, Stadsrekening van Gent 1500-1501, f°56v°-57.

²⁵ de Cadenas y Vicent, V., 1992, p. 53;- SAG, reeks 400 nr. 35, Stadsrekening van Gent 1500-1501, f°66-66v°.

²⁶ SAG, reeks 400 nr. 35, Stadsrekening van Gent 1500-1501, f°57.

²⁷ SAG, reeks 400 nr. 35, Stadsrekening van Gent 1500-1501, f°56v°-57 en f°89v°-90.

²⁸ SAG, reeks 400 nr. 35, Stadsrekening van Gent 1500-1501, f°57 en 89v°.

²⁹ SAG, reeks 400 nr. 35, Stadsrekening van Gent 1500-1501, f°34-34v°.

HOF TEN WALLE

Hof ten Walle allerhande aanpassingen uit aan zijn kamer, zijn *comptoir* of privé werk- en ontspanningskamer, zijn *retrait* of latrine, zijn keuken, zijn *sausserie* of sauskamer, zijn *panneterie* of broodkamer, zijn *espécerie* of specerijenkamer, zijn wijnkelder, zijn garderobe, zijn kleermakerij, zijn juwelenkamer, zijn tapisserie, zijn paardenstal en zijn *fourrière* of transport- en meubileringsdienst. Het is bekend dat de vorst een sportief man was die hield van kaatsen en boogschieten. De tuin ten zuidwesten van het paleis, in de richting van het Sint-Elisabethbegijnhof, stond bekend als *le jardin de plaisance* of lusttuin. Daar bevond zich een schietbaan waar in 1501 een houten afsluiting werd geplaatst ter beveiliging van de toeschouwers³⁰. De schietbaan werd afgebeeld op de Sanderusgravure van 1643 en op het plan van het Hof ten Walle van 1649³¹ (afb.3).

Johanna van Castilië beschikte aan het Hof ten Walle over haar eigen appartement of *quartier*. Het bestond waarschijnlijk uit twee kamers, waarvan de ene vier en de andere vijf vensters telde. De voornaamste kamer was gelegen op de eerste verdieping van de noordelijke paleisvleugel; zij had ook een werkruimte of *comptoir* in een torenkamer. Behalve haar privé-woonruimten beschikte zij nog over een eigen keuken met een waterput, een sauskamer, een schenkkamer of *eschanchonnerie*, een oratorium, een tapisserie en een garderobe. Voor korte verplaatsingen gebruikte zij een draagkoets³².

De vorstenkinderen Eleonora en Karel hadden hun eigen kamer, waarvoor onder meer werden vervaardigd: een nieuw bed, twee *escramaires* of haardschermen, een groot zitmeubel, alsmede een ijzeren haardschop³³. Opvallend in deze context is het gebruik van de uitdrukking *messeigneurs les effans* die in de rekeningen over de 15de eeuw nooit voorkwam en waarschijnlijk een Spaanse invloed verraadt. De éénjarige Karel, alias *monseigneur de Luxembourg*, beschikte over een eigen kamer en over een keuken waar glazenmaker Jacques de Vischere de glasramen herstellde; ditzelfde was ook het geval in de kamer van Barbara Servels, de voedster van de toekomstige keizer. Zijn persoonlijke kamerknecht beschikte over een eigen kamer boven de Sint-Widokapel op het voorhof³⁴.

De kamer van Perotin, de persoonlijke schenker van Filips de Schone, werd in orde gebracht; de ruimte bevond zich op de gelijkvloerse verdieping van de noordelijke paleisvleugel. Hij kreeg twee nieuwe enkele en twee dubbele stoelen (*doubles scabelles*) toegewezen, die mogelijk waren bestemd voor het ontvangen van hoge gasten die van een lekker glas wijn kwamen genieten. Bij zonnig weer konden zij op het overdekte terras zitten onder de naar het zui-

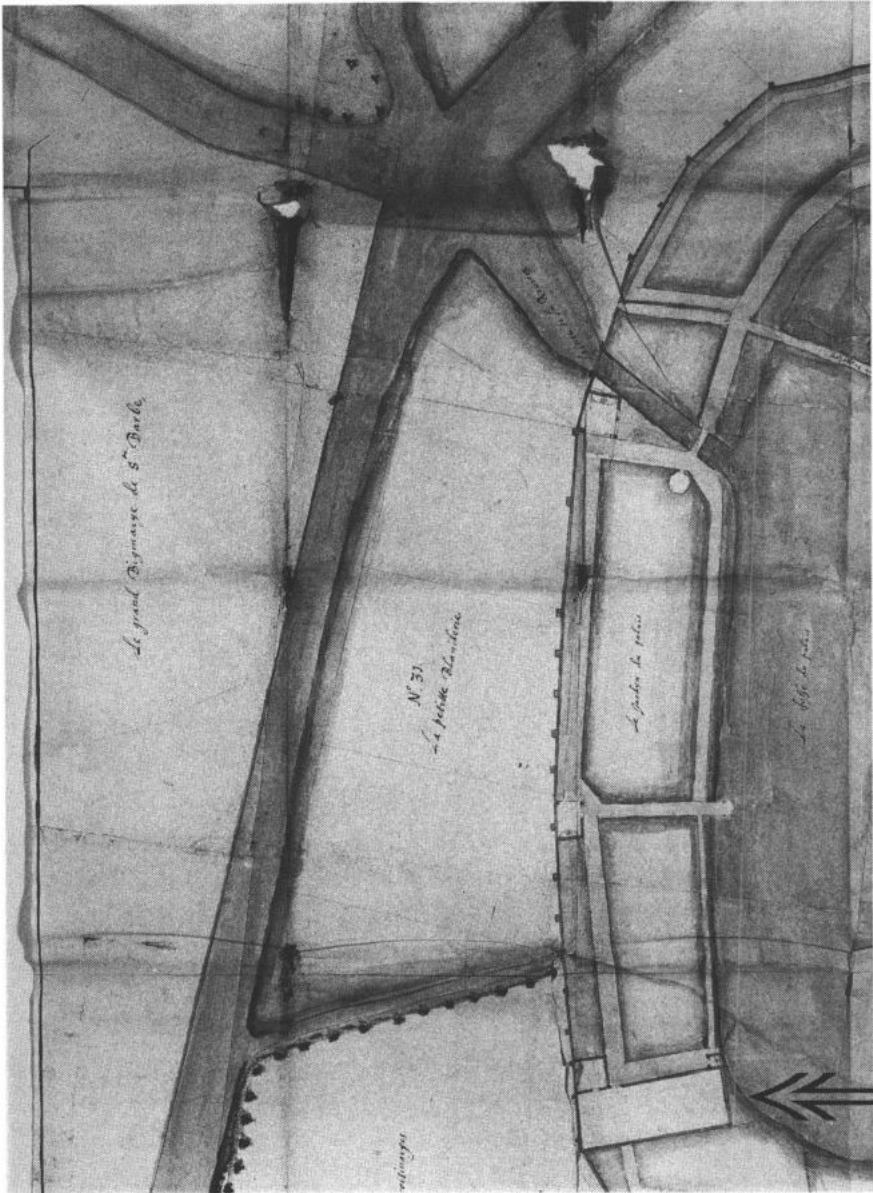
³⁰ ADN, B 4125, f°127.

³¹ ADN, E 2352, P.C. Mercx, Carte figurative du Palais du Roy à Gand avec toutes ses appendances et appendances (sic) anno 1649. Pour la chambre des comptes à Lille.

³² ADN, B 4125, f°126v°.

³³ ADN, B 4125, f°126v° en f°135-135v°.

³⁴ ADN, B 4125, f°133-134; de Cadenas y Vicent, V., 1992, p. 54.

De schietbaan en de kaatsbaan met bijbehorende kleedkamer en de latrine, detail van het plan door P.C. Mercx van het Hof ten Walle in 1649 (ADN, E 2352)

den gerichte galerij. Perotin beschikte ook over een eigen paardenstal nabij *la porte derrière*, de huidige Donkere poort. Als opperschenker was hij een vertrouwenspersoon en genoot daarom ook de bijzondere gunst van aartshertog Filips. In 1501 trok men voor hem een volkomen nieuwe woning op, al kon hij hiervan slechts sporadisch gebruik maken³⁵.

Op verzoek van de vorstin lieten de Gentse schepenen op stadskosten de tuin in orde brengen door erfscheider meester Ogier Impins. Lievin de Clerc stond in voor *neghen pilaerkins dienende omme de houpelen ghestelt inden lochtinc in thof onder de rozemarinien*³⁶ die door de Gentse vrouwelijke schilder Agnes vanden Bossche werden beschilderd³⁷. Wellicht diende dit beschilderd houtwerk voor het optrekken van een pergola. De beplanting van de tuin werd uitgevoerd onder de verantwoordelijkheid van meester-metselaar Lieven Laephaut, tevens de leider van de moorkinderen, een stedelijke technische dienst die onder meer instond voor grondwerken; hij schafte daarvoor vier rozemarijnen en divers ander groen aan. Olivier van Waesberghe leverde rozemarijnen en ook meester Guy de Baenst zorgde voor *diversche boomen ende menichte van cruuden by hem ghecocht ende ghedaen stellen inden lochtinc*. Het Gentse stadsbestuur liet twintig manden aanrukken waarin de rozemarijnen werden aangeplant³⁸.

De stad Gent had reeds vanaf het najaar van 1500 aanzienlijke inspanningen gedaan om het Hof ten Walle perfect in orde te brengen. Jan Heindricx en Lieven Dherde, respectievelijk schepenen van de Keure en van Gedele, werden gelast met het toezicht op het ruimen van de slotgracht. Hiertoe zonden zij bevelschriften aan de inwoners van de kasselrij van de Oudburg *nopende den tacxe vanden ghesellen uuter voorseyde casselryen ende prochyen ghenomen omme trumen vander gore uuten walle*. De stadsrekening verschaft geen nadere informatie of die *tacxe* betrekking had op het daadwerkelijk zenden van arbeiders dan wel of het ging om een evenredige belasting voor de betaling van het werk. Alleszins werden ook de stadsbewoners aangesproken voor een financiële bijdrage³⁹. Tijdens de graafwerken deden twee werklieden een merkwaardige vondst: zij ontdekten in de modder een fijn gouden zout-

³⁵ ADN, B 4125, f°127-127v° en f°129v°. Deze in onze ogen bescheiden woonst was 30 voet lang, 20 voet breed en 20 voet hoog, dit is dus zowat 9 bij 6 bij 6 m. In deze bijdrage wordt de voet gelijkgesteld met de Gentse houtvoet van 29.77 cm.

³⁶ SAG, reeks 400 nr. 35, Stadsrekening van Gent 1500-1501, f°88 en f°90.

³⁷ SAG, reeks 400 nr. 35, Stadsrekening van Gent 1500-1501, f°86. Zie ook: Lieveois, D., *Agnes vanden Bossche*, p. 38, Baldewijns, J., *Agnes vanden Bossche, een veelzijdig kunstenaar*, p. 60, en Lieveois, D., *Werklijst van Agnes vanden Bossche*, p. 89 nr. 51, in: *Agnes vanden Bossche. Een zelfbewuste vrouw en een merkwaardige kunstenaressen uit het 15de-eeuwse Gent*, Gent, 1996.

³⁸ SAG, reeks 400 nr.35, Stadsrekening van Gent 1500-1501, f°88 en f°89v° en 1501-1502, f°97v°.

³⁹ Een uitvoerige beschrijving van de reiniging van de slotgracht vindt men in: Lieveois, D., *Leven in een hertogelijk paleis*, in: Boone, M. e.a., Gent, 2000, p.125-128.

vat. Zij trokken ermee naar een handelaar, maar die vond het geraden het kleinnood aan de schepenen te bezorgen. Verder verrichtte men op stadskosten herstellingen aan *de aleye boven op thof myns gheduchts heeren*, waarschijnlijk de galerij op de noordzijde van de erekoer⁴⁰.

Om de slotgracht zuiver te houden, zetten de bewoners van het Hof ten Walle het merkwaardig milieubewuste gedrag van de Bourgondische hertogen verder. Dit blijkt uit het voorkomen van houten, met lood beklede goten om het gebruikte keukenwater met afval over de slotgracht heen naar zinkputten af te leiden. De voornaamste keuken was gelegen in de zuidwestelijke hoek van het paleis; tijdens de winter 1500-1501 was het staketsel waarop de goot van die keuken rustte door het ijs opgelicht en bij het smelten weggedreven, zodat de steunelementen grondig dienden te worden hersteld⁴¹.

De plannen van de Gentse stedelijke politici om Isabella van Habsburg aan Het Hof ten Walle te laten geboren worden, gingen in rook op, toen de vorsten beslisten toch naar Brussel te vertrekken. Blijkbaar hadden ook de Brusselaars met succes geageerd om het laken naar hun stad toe te trekken. De Gentenaren toonden zich hoffelijk en gaven aan hun secretaris Jan Alaert de opdracht de vorstin naar Brussel te begeleiden. Eleonora en Karel deden de reis in een *hosbaere* of draagstoel, begeleid door een Gentse erewacht⁴². Als blijk van dank voor de gastvrijheid gaven de vorsten aan hun opperjager de opdracht aan de schepenen een hert aan te bieden die door stadskok Claeys Oosterlinc op deskundige wijze werd bereid⁴³.

Een maand na hun aankomst in Brussel kregen de prinsjes er een zusje bij: Isabella werd geboren op 27 juli 1501. Een stadstrompetter deelde het blijde nieuws aan de Gentse bevolking mee en riep op tot een generale processie en tot een feestviering, waarbij een zilveren schotel werd beloofd aan de gebuurten *die schoonest, ghenouchelicxt ende best esbatementen zullen ter eeren ende in danckaerheden vanden gheligghe van onser harder gheduchter vrouwe ende prinsesse*. De klokluiders, beiaardiers, schalmeiers en trompetters lieten de stad zinderen onder hun feestelijke klanken. Op het rapport van Jan van Melle kenden de schepenen de prijzen toe aan de gebuurten van de Mageleinstraat, de Zandberg en de Langemunt. Benevens hun zilveren schotel mochten de burens zich te goed doen aan respectievelijk drie en twee schapen, en één schaap⁴⁴.

In de herfst van 1501 deed de Gentse stadsoverheid een nieuwe poging om het Hof ten Walle tot de vaste residentieplaats van Karel en zijn zus Eleonora te

⁴⁰ SAG, reeks 400 nr. 35, Stadsrekening van Gent 1500-1501, f°81-81v°, f°82, f°83, f°84, f°86v° en f°109v°.

⁴¹ ADN, B 4125, f°126v°, f°129v° en f°132.

⁴² SAG, reeks 400 nr. 35, Stadsrekening van Gent 1500-1501, f°57v°-58 en f°91v°.

⁴³ SAG, reeks 400 nr. 35, Stadsrekening van Gent 1500-1501, f°94.

⁴⁴ SAG, reeks 400 nr. 35, Stadsrekening van Gent 1500-1501, f°93-94v° en f°95v°.

HOF TEN WALLE

maken. De stad vaardigde daartoe van 10 tot 20 oktober ridder Anthon de Lu, voorschepen van de Keure, af bij de invloedrijke graaf van Nassau om deze materie te bepleiten, tevergeefs echter: ook dan haalden de Brabanders hun slag thuis⁴⁵. Intussen was op 13 oktober het huwelijk vastgelegd tussen Karel van Habsburg en Claude de France, de dochter van koning Louis XII van Frankrijk⁴⁶. In Gent bracht ridder Olivier de Fanis, een kapitein van de hellebardiers, op 16 augustus het heuglijke nieuws van het voorbereidende huwelijkscontract dat nog geen week tevoren op 10 augustus in Lyon was gesloten. Tijdens de feestviering en de *esbattements* die door de schepenen waren bevolen naar aanleiding van dit huwelijk, behaalden de buurten van de Lampaartswijk, de Vrijdagmarkt en de Zandberg respectievelijk de eerste, de tweede en de derde prijs⁴⁷. Blijkbaar voelde de Lampaartswijk, dit is de stadsomgeving onmiddellijk ten zuiden en ten oosten van het Hof ten Walle, zich bijzonder aangesproken door het huwelijk van *hun* prinsje.

In het jaar 1502 verbleven de vorsten noch de jonge prinsen aan het Hof ten Walle. Filips de Schone en Johanna van Castilië waren op 4 november 1501 naar Spanje afgereisd en Margareta van Oostenrijk trad op 2 december in het huwelijk met Philibert II van Savoye. Men beperkte er zich in dat jaar toe in de Gentse residentie een en ander in orde te brengen. De houten wandbekleding van de kamer van aartshertog Filips de Schone werd aangepast om wandtapijten op te hangen en overal in zijn appartementen, in zijn warmkamer of *pale* en in het appartement van zijn echtgenote werden de meubels, portalen, deuren en ramen gerepareerd. Dit gold eveneens voor het logies van de invloedrijke hofdames Anne de Halewin en Anne de Croy, *vrouwe* van Beaumont, en voor de kamer van *les filles Despaigne*, de Spaanse gezelschapsdames van de vorstin. In de kamer van *messeigneurs les enffans* Eleonora, Karel en Isabella kregen de deuren, de vensters, de plankenvloeren, de afzonderlijke *chambrettes* en de latrines een beurt⁴⁸.

Het vorstenpaar werd in Gent gesignaleerd op 5 januari 1506, toen zij opnieuw naar Spanje vertrokken⁴⁹. Dit zou overigens voor Filips de Schone zijn laatste reis worden. In dat jaar bleven de werken aan het Hof ten Walle eerder beperkt. De daken en goten boven de grote zaal en de aanpalende keuken werden aan een reparatie onderworpen⁵⁰. Bovendien valt er één nieuwbouw te vermelden: tegen het oude leeuwenhok werd een twee verdiepingen tellende toegangspartij aangebouwd⁵¹ met een portaaltje dat toegang verleent-

⁴⁵ SAG, reeks 400 nr. 35, Stadsrekening van Gent 1501-1502, f°59.

⁴⁶ de Cadenas y Vicent, V., 1992, p. 54.

⁴⁷ SAG, reeks 400 nr. 35, Stadsrekening van Gent 1501-1502, f°74-74v°.

⁴⁸ ADN, B 4126, Rekening van de ontvanger-generaal van Vlaanderen 1502, f°134v°-135.

⁴⁹ Fris, V., *Dagboek van Gent van 1447 tot 1470 met een vervolg van 1477 tot 1515*, Gent, 1904, p.275.

⁵⁰ Algemeen Rijksarchief Brussel (verder ARB), Fonds Rekenkamers nr. 2710, Rekening van de ontvanger-generaal van Vlaanderen 1506, f°119-120.

⁵¹ ARB, Fonds Rekenkamers nr. 2710, f°114 en f°116v°-117.

de tot de keuken van de conciërge van het Hof ten Walle⁵². In het berenhok drongen zich onderhoudswerken op: de houten bevloering en de onderliggende balken werden vernieuwd omdat ze sterk waren aangetast door de uitwerpselen van het dier⁵³.

Ook de Sint-Widokapel werd in orde gebracht en kreeg een nieuwe deur⁵⁴. Dit was mogelijk een echo van een cultureel initiatief van Filips de Schone. Hij had op 25 november 1505 aangedrongen op de publicatie van het reglement van de soevereine rederijderskamer *Jhesus metter Balsenblomme* die hij had opgericht in 1493. De kamer bezat in de Sint-Widokapel een eigen altaar toegewijd aan de heilige Barbara. De rederijderskamer telde vijftien mannelijke leden, vijftien vrouwen en vijftien jonge mannen die werden opgeleid in de poëzie. De jaarlijkse ledenbijdrage werd besteed aan een prijs die elk jaar werd toegekend aan het meest verdienstelijke lid. De kamer kreeg absolute voorrang bij interstedelijke poëziewedstrijden en diende zich niet te onderwerpen aan de gebruikelijke loting. De andere rederijderskamers zagen dit met lede ogen aan en De Fontaine diende tevergeefs klacht in bij de Raad van Vlaanderen en achteraf bij de Grote Raad van Mechelen⁵⁵.

2. Landvoogdes Margareta van Oostenrijk

In 1507 verbleef Margareta van Oostenrijk van 25 tot 31 mei aan het Hof ten Walle. Haar intrede op 25 mei, 's avonds laat, bleef niet onopgemerkt. De Gentenaren hadden daarop aangedrongen *pour ce quilz avoient fait une grand préparative de luminair, car leur costume et opinion est telle que les triumphes qu'on fait aux princes se monstrent plus sumptueux de nuyt que de jour*. Op 28 mei ontving zij in de Sint-Pietersabdij het zwaard van gerechtigheid van de graven van Vlaanderen. Vervolgens begaf zij zich naar de Sint-Janskerk en zwoer daar in de naam van Maximiliaan van Oostenrijk, de voogd over Karel, de toekomstige graaf van Vlaanderen, de eed van trouw aan de stedelijke privileges. Dit gebeuren werd met klokkengelui aan de bewoners van de stad kenbaar gemaakt. Daarna ontving Margareta op het schepenhuis de eed van getrouwheid van de Gentenaren, die in het Vlaams werd voorgelezen. Zij verleende gratie aan vijftig bannelingen die voor haar verschenen met een witte staf in de hand. Tijdens haar tocht doorheen de straten werden in haar naam geldstukken uitgestrooid ten teken van haar gulheid. Op 31 mei reisde zij af richting Brugge nadat de schepenen te harer ere een banket hadden laten aanrichten in het schepenhuis⁵⁶.

⁵² ARB, Fonds Rekenkamers nr. 2710, f° 114v°.

⁵³ ARB, Fonds Rekenkamers nr. 2710, f° 114v°.

⁵⁴ ARB, Fonds Rekenkamers nr. 2710, f° 115.

⁵⁵ Snellaert, M., *Verhandeling over de Nederlandsche dichtkunst in België*, Brussel, 1849, p. 77-78.

⁵⁶ Bruchet, M. & Lancien, E., *L'itinéraire de Marguerite d'Autriche, gouvernante des Pays-Bas*, Lille, 1934, p. 24-26.

HOF TEN WALLE

In 1508 kwam *ma trèsredoubtée dame madame la duchesse douagière de Savoye*, met andere woorden Margareta van Oostenrijk, van 4 maart tot 25 april aan het Hof ten Walle resideren⁵⁷. De rekening van de ontvanger-generaal van Vlaanderen voor 1508 verraadt een koortsachtige activiteit om alles in orde te brengen, want tijdens de afwezigheid van de vorsten aan het Hof ten Walle was een en ander duchtig vervallen of beschadigd. Zowat overal werden dringende herstellingen uitgevoerd. In het paleis werden her en der bedden hersteld en verplaatst. In het appartement en in het privé-oratorium van Margareta van Oostenrijk bracht glazenmaker Guillame Huker verscheidene nieuwe ramen aan. Haar latrine werd hersteld en voorzien van een grendel en de zitting van haar toilet in orde gebracht. De ijzeren tralie aan de veldzijde van de brug over de noordelijke slotgracht kreeg een extra beveiliging. Ook voor het comfort van de hofhouding werd gezorgd. Wij treffen de vermelding aan van de hofdames, de hofmeester, de heer van Halewin, en bovendien de opperschenker, de palfrenier en de foerier Jehan de Bourgoingne. De smid leverde smeedwerk aan *l'hostel de Kadulle*, wie dit personage ook moge geweest zijn. Diverse dienstruimten kregen een beurt en ook het schaliedak en de dakgoot van de kleine galerij tegen de oostelijke paleisvleugel werden in orde gebracht⁵⁸.

Het verblijf van de landvoogdes droeg ook een officieel karakter, want in de grote zaal van het paleis werd een troonhemel geconstrueerd en bracht men de nodige voorzieningen aan om de ruimte rondom volledig te bespannen met wandtapijten⁵⁹. Bij de Gentse tapijtwever Pieter Pieters huurde men *la tapisserie qui a esté tendue en la grande salle de la Court en la dicte ville de Gand depuis que ma dicte dame y arriva jusques au 20e jour du dit mois d'avril, en laquelle grant salle messeigneurs les Estas furent assemblez, tant pour oyr et entendre ce que leur a esté demandé et déclairé par ma dicte dame ... comme pour faire et rendre leur responce sur la dicte demande*⁶⁰. Margareta kwam inderdaad de financiële medewerking van de Vier Leden van Vlaanderen inroepen voor het verderzetten van de Gelderse oorlog tegen Karel van Egmont, die de soevereiniteit van zijn graafschap wilde heroveren op de Habsburgse dynastie. Dit conflict zou aanslepen tot Gelre zich bij het verdrag van Gorkum in 1528 aan Karel V onderwierp.

In 1509 verbleef Karel van Habsburg van 23 februari tot 4 maart aan het Hof ten Walle voor een officieel bezoek aan Gent: op 25 februari beloofde hij de keure van de stad te zullen eerbiedigen. Zijn tante Margareta van Oostenrijk kwam kort na die plechtigheid naar Gent en logeerde er zeker tot 10 maart⁶¹. Ongetwijfeld vertelde Karel haar honderd uit over zijn excursie naar Ertvelde op 2 maart, waar hij zijn eerste jachtpartij meemaakte waarvan een everzwijn

57 Bruchet, M. & Lancien, E., 1934, p. 38-39.

58 ADN, B4167, f°115-115v°, f°116v°, f°117 en f°119.

59 ADN, B4167, Rekening voor het kwartier van Gent, 1508, f°115.

60 Bruchet, M. & Lancien, E., 1934, p. 39.

61 Bruchet, M. & Lancien, E., 1934, p. 50.

en twee herten de slachtoffers werden⁶².

Het volgende jaar schijnt Karel Gent niet te hebben bezocht. Dit was wel het geval voor Margareta van Oostenrijk die van 12 maart tot 8 april aan het Hof ten Walle resideerde⁶³. Ook van 20 maart tot 30 april 1511 kwam de gouvernante naar het Hof ten Walle naar aanleiding van een vergadering van de Vier Leden van Vlaanderen. In de grote zaal van de residentie werd een twee treden hoog houten platform aangebracht voor de vorstin⁶⁴. Mogelijk in functie van dezelfde vergadering werden er rondom de zaal vijf banken geïnstalleerd *pour asseoir les seigneurs aux sermons*⁶⁵. De toedracht van deze vergadering was eens te meer een verzoek om financiële hulp in functie van de Gelderse oorlog. Margareta van Oostenrijk had op 15 september aan de Staten van Brabant, Holland, Henegouwen en Mechelen gevraagd afgevaardigden naar Gent te sturen om haar verzoek te ondersteunen. Tevergeefs echter, want de Vier Leden van Vlaanderen weigerden hun medewerking⁶⁶. Intussen vierde de vorstin de paasweek waartoe zij de abten van de Sint-Adriaansabdij in Geraardsbergen en van de Sint-Corneliusabdij in Ninove naar Gent liet komen. Na een kort verblijf in Brugge kwam zij van 19 mei tot 3 juni terug aan het Hof ten Walle resideren⁶⁷.

De aanwezigheid van de hoge gasten vergde het goed functioneren van de diensten aan het Hof ten Walle en dit veronderstelde een aantal dringende herstellingen. Een verschijnsel dat eerder niet werd opgemerkt, is dat sommige kamers een specifieke naam hadden, zoals bijvoorbeeld een kamer die *Bourgoingne* heette en een andere die *tland van Spaengnien* werd genoemd. De prestigieuze noordelijke woonvleugel van het paleis kreeg veel aandacht: meester-metselaar Pieter vanden Berghe herstelde en bepleisterde de muren van de grote galerij en van de erbijhorende wenteltrap, schaliedekker Jan van Male zorgde voor de dakbedekking ervan. In het appartement van Margareta van Oostenrijk kon men zich beperken tot kleine reparaties. Zij bestelde een *chayère trouée pour aller à la chambre*, met andere woorden een toiletzetel, en liet voor de toegang tot haar kamer twee ijzeren kaarsenschotels aanbrengen. De landvoogdes zorgde er ook voor dat de kamer van haar vader keizer Maximiliaan van Oostenrijk in orde bleef⁶⁸. De keuken van de vorstin was gelegen in de noordoostelijke hoek van het paleis. De grote afvoergoot voor gebruikt keukenwater had een afloop nabij de Waterpoort, de huidige Donkere poort. Vlakbij de keuken was er ook een bewaarplaats voor vlees. Voor de

⁶² de Cadenas y Vicent, V., 1992, p. 70.

⁶³ Bruchet, M. & Lancien, E., 1934, p. 67-68.

⁶⁴ ADN, B 4127, Rekening van de ontvanger-generaal van Vlaanderen 1511, f°136v°.

⁶⁵ ADN, B 4127, f°136.

⁶⁶ Henne, A., *Histoire du règne de Charles-Quint en Belgique*, Bruxelles-Leipzig, 1858, dl.1, p. 281.

⁶⁷ Bruchet, M. & Lancien, E., 1934, p. 85-88.

⁶⁸ ADN, B 4127, f°136, f°139, f°140-141 en f°142v°-143.

HOF TEN WALLE

keuken vervaardigde men een tafel met bijbehorende schragen, waarvan alle onderdelen konden worden toegevoegd om ze met de reiskeuken van de landvoogdes mee te voeren⁶⁹.

Margareta van Oostenrijk was uiteraard vergezeld door haar hofhouding. Het appartement van mevrouw van Ravestein werd in orde gebracht, inclusief de keuken, de *bouteillerie* en de kelder. Ten dienste van de secretaris van de vorstin bemeubelde men een kamer met een bed, een tafel met twee schragen, een paar klein stoelen en een grote, kortom de traditionele uitrusting van een werk- en logeerkamer. De kastelein stond in voor het dagelijks onderhoud van het Hof ten Walle en van de tuinen. Hij beschikte over een verblijf in de oostelijke vleugel van het paleis, in de onmiddellijke nabijheid van het appartement van de landvoogdes. Te zijner intentie werd een toiletzetel vervaardigd naar het voorbeeld van die van Margareta⁷⁰.

Een van de beide goten die het afvalwater van de grote keuken over de slotgracht heen leidde, was aan een dringende herstelling toe omdat een steunpaal was ingestort. Ook de noordelijke brug was weggespoeld ingevolge de hoge waterstanden tijdens de winter van 1510-1511; meester-timmerman Joos van Ooteghem demonteerde ze stuk voor stuk en bouwde ze opnieuw op. Meester-metselaar Pieter vanden Berghe vernieuwde de grote bakoven; de smid leverde hiertoe een nieuw sluitingsstelsel voor de ovenmond en voor een ijzeren schop om de pasteien in de daartoe bestemde oven te schuiven⁷¹. In het Leeuwenhof viel er in 1511 veel activiteit te bespeuren. Diverse leeuwenhokken werden hersteld en touwslager Lieven vanden Damme leverde koorden om de deuren op en neer te laten wanneer men de leeuwen uitliet. De woning van Guillaume Pignon, de verantwoordelijke voor de dierengarde, kreeg een beurt en meester-metselaar Pieter vanden Berghe trok voor hem een nieuwe keuken op tussen zijn woning en de nabij gelegen paardensmidse⁷².

In 1513 kwam Karel van Habsburg op 23 oktober in het gezelschap van zijn tante Margareta van Oostenrijk aan het Hof ten Walle resideren. Zij ontvingen er de ambassadeurs van de hertog van Gelre. Karel trok van 2 tot 4 november naar Lochristi, wellicht voor een jachtpartij, en begaf zich dan voor een nacht naar Eeklo, waar hij zijn tante opnieuw ontmoette. Daarna verbleven zij samen in Gent tot 23 november⁷³, doch wegens het ontbreken van de rekening van de ontvanger-generaal van Vlaanderen konden geen nadere gegevens over dit bezoek worden ingewonnen.

In 1514 viel er aan het Hof ten Walle geen vorstelijk bezoek te bespeuren. De

⁶⁹ ADN, B 4127, f° 136, f° 138, f° 139 en f° 140-140v°. Het formaat van de tafel was bestemd voor twee vleesschotels, namelijk zowat 3.35 m bij 1.12 m.

⁷⁰ ADN, B 4127, f° 136, f° 139 en f° 140.

⁷¹ ADN, B 4127, f° 136-137, f° 139 en f° 140.

⁷² ADN, B 4127, f° 136v°, f° 138v°-139, f° 140-140v°, f° 142-142v° en f° 143v°. Het bouwsel van zowat 7.15 bij 4.75 m was voorzien van een ticheldak.

⁷³ Bruchet, M. & Lancien, E., 1934, p. 137-139; de Cadenas y Vicent, V., 1992, p. 84.

winter van 1513 tot 1514 was de koudste sinds mensenheugenis: het vroom van 14 november tot 18 februari en de Schelde lag een tijdlang dicht zodat het transport naar Zuid-Beveland en andere Zeeuwse eilanden met karren verliep⁷⁴. Aan het Hof ten Walle was er materiële schade ingevolgd de zware vorst en de daaropvolgende hoge waterstand waardoor de brug over de westelijke slotgracht en de beide afloopgoten van de keuken waren opgelicht. Ze werden afgebroken en totaal vernieuwd⁷⁵.

De voornaamste werkzaamheden in 1514 hadden betrekking op het Leeuwenhof waar Guillaume Pignon het op een akkoord had gegooid met de ontvanger-generaal van Vlaanderen om een en ander in orde te brengen. Er werd een nieuwe grote driedelige dennenhouten toegangspoort met een kijkluikje aangebracht. De meester-timmerlieden Joos van Ooteghem en Joos Valkeman werkten herhaaldelijk aan de leeuwenhokken en herstelden de koffers waarin de jonge leeuwen naar keizer Maximiliaan in Innsbruck werden gezonden. Ook *madame Marie*, de toekomstige Maria van Hongarije, kreeg een zending met leeuwen en een leeuwin toegestuurd, wellicht naar aanleiding van haar vertrek op 2 mei naar Wien ter voorbereiding van haar huwelijk⁷⁶.

In de eerste plaats zorgde Pignon voor de vernieuwing van zijn eigen woning. Voor het metselwerk stond meester Pieter vanden Berghe in. De nieuwbouw omvatte een gelijkvloerse kamer met twee verdiepingen en een zolder. De muren werden bepleisterd en witgekalkt. Joos van Ooteghem en Joos Valkeman verzorgden het houtwerk. Op de eerste verdieping werkten zij de uitrusting af van een badstoof en een badkamer. Op de tichelstenen bevloering legden zij een bedekking van geschaafde eikenhouten planken. De badstoof werd rondom bezet met een lambrisering in grenenhout en voorzien van twee houten vensterramen met glasvensters aan de buitenzijde en met houten luiken aan de binnenzijde. De meubilering van de badstoof en de badkamer bestond uit drie zitbanken *en fachen de scabelles*. Ook in de badkamer legde men op de stenen vloer een houten bedekking op stevige vloerbalken. Boven op de balken van de badstoof en de badkamer werd een plank in grenenhout bevestigd waarop een eikenhouten plankenvloer werd aangebracht. Om de badruimten degelijk te isoleren tegen de invloed van regen en wind legde Joos van Ooteghem daarop balken met daartussen pleisterwerk en erbovenop een tweede plankenvloer in geschaafd blank hout. De zoldering van de tweede verdieping werd op een gelijkaardige manier gelegd, maar de isolatie werd minder doorgedreven. In de kamer op deze verdieping kwam een kruisvenster. De onderste verdeling ervan was afgesloten met houten traliewerk. De vakken daarboven waren voorzien van glas en werden aan de binnenzijde gesloten

⁷⁴ Henne, A., Bruxelles-Leipzig, 1858, dl.2, p. 59 en noten 4 en 5.

⁷⁵ ADN, B 4128, Rekening van de ontvanger-generaal van Vlaanderen 1514, f° 136-137. De lengte van die goten, namelijk 23.80 en 26.80 m, geeft een idee van de breedte van de slotgracht op dat ogenblik.

⁷⁶ ADN, B 4128, f° 136 en f° 139v°.

HOF TEN WALLE

met tweedelige luiken en in de *luwenen* of bovenlichten zat er glas. In de eerder gebouwde keuken kwam er een comfortabele brede trap met daaronder een *boutellerie* met twee deuren en meerdere legboorden voor vlees. De rekeningpost zegt duidelijk *dessoubz ladicté montée fait une boutellerie à deux huys et y fait pluseurs borts à mectre viande*, wat impliceert dat het woord *boutellerie* hier de betekenis heeft van bergruimte en niet enkel van drankopslagplaats. Een nieuw dakvenster zorgde voor de verluchting van de keuken⁷⁷. In 1515 hield Karel van Habsburg op 25 februari zijn memorabele Blijde Intrede in Gent. Ingevolge zijn ontvoogding was hij hertog van Bourgondië geworden. Hij verbleef permanent aan het Hof ten Walle tot 15 april met uitzondering van een ééndaagse excursie op 3 maart naar Zwijnaarde; Margareta van Oostenrijk hield hem trouw gezelschap. Op 18 maart inviteerde de stad Gent Karel en zijn tante op een schitterend banket⁷⁸. Als reactie op een rebelse beweging in de stad vaardigde Karel op 11 april het voor de Gentenaren ergerlijke *Calfvel* uit waarin hij de Vrede van Cadzand van 1492 bevestigde. Daags voor zijn vertrek naar Brugge nam hij het avondmaal in het gezelschap van de Sint-Jorisgilde⁷⁹.

3. Naar het land waar de sinaasappels groeien

In 1517 verbleef Karel van 20 mei tot 21 juni aan het Hof ten Walle; zoals gewoonlijk was ook Margareta van Oostenrijk van de partij. Op 14 maart 1516 had hij na het overlijden van zijn grootvader Ferdinand van Aragon de titel van koning van Castilië en Aragon aangenomen⁸⁰. De stadstrompetters riepen alle eigenaars van paarden op zich op 20 mei om 14 uur voor het schepenhuis te verzamelen om de vorst tegemoet te rijden; de stadsmagistraat en de Gentse ruiters werden begeleid door de zes stadstrompetters te paard en veertig toortsdragers⁸¹. De schepenen lieten aan de hoge gasten presentwijn aanbieden. Karel liet de Staten-Generaal aan het Hof ten Walle ontbieden. Op 25 mei bracht men de delegaties op de hoogte van het aanstaande vertrek van de vorst naar Spanje. Een week voor zijn afreis uit de stad hield de zeventienjarige koning Karel op 16 juni in het Hof ten Walle zijn eerste toespraak tot de afgevaardigden van de Staten-Generaal, waarin hij Margareta van Oostenrijk als gouvernante voorstelde⁸².

⁷⁷ ADN, B 4128, f°135-136 en f°137-137v°.

⁷⁸ Bruchet, M. & Lancien, E., 1934, p. 163-164; de Cadenas y Vicent, V., 1992, p. 88.

⁷⁹ Henne, A., Bruxelles-Leipzig, 1858, dl.2, p. 93; Gachard, P.L., *Collection des voyages des souverains des Pays-Bas*, Bruxelles, 1874, dl.2, *Itinéraire de Charles-Quint*, p. 14.

⁸⁰ de Cadenas y Vicent, V., 1992, p. 96.

⁸¹ SAG, reeks 400 nr. 42, Stadsrekening van Gent 1516-1517, f°106-106v°.

⁸² Bruchet, M. & Lancien, E., 1934, p. 179-180; de Cadenas y Vicent, V., 1992, p. 105.

Joos Hugaert, *conduiseur de lorloige de la court du Wal*, verzorgde de goede werking van het torenuurwerk aan het Hof ten Walle; dit was dermate ontrederd dat hij het viermaal diende uiteen te nemen. Hij werd ook vergoed om het uurwerk gaande te houden tijdens het verblijf van de vorst en zijn hofhouding, te weten van 13 mei tot 23 juni 1517⁸³. Ook hier schijnen de gegevens in de rekening niet precies overeen te stemmen met die bij Vicente de Cadenas y Vicent, maar daarvoor zal er wel een verklaring zijn. Mogelijk verbleef een deel van de hofhouding reeds eerder in Gent om het bezoek van Karel en de vergadering van de Staten-Generaal voor te bereiden.

De aanwezigheid van Karel was de aanleiding tot diverse materiële interventies. In de eerste plaats was het Hof ten Walle aan een grondige reinigingsbeurt toe, die werd georganiseerd door meester-metselaar Pieter vanden Berghe. Liefst vijftig vrouwen werkten drie dagen lang om alle kamers en open ruimten op het opperhof en het voorhof te reinigen en te ontdoen van gras en onkruid. Om brandgevaar te voorkomen reinigde men ook alle schouwen van het paleis⁸⁴. Tal van ruimten werden aangepast om de hoge gasten te logeren. Guillaume de Croij, heer van Chièvres, bestelde voor zijn appartement bedden, tafels, schragen en andere meubels voor het comfort van zijn officieren. Voor het logies van Adrien de Croij, graaf van Le Roelux, bestelden de foeriers een houten venster, een bank, een schragentafel en vier stoelen. Voor Jehan Villewyn, *oublieur du Roy*, werd er een kamer in gereedheid gebracht zodat hij in alle rust *oubliewafels* voor de snoeplustige vorst kon vervaardigen⁸⁵.

Meester-metselaar Pieter vanden Berghe vergrootte de noordelijke galerij en drie kamers van de noordelijke paleisvleugel⁸⁶. Uit de rekeningpost blijkt niet hoe men zich die vergroting dient voor te stellen, doch het is best mogelijk dat het ging om de westelijke uitbreiding tussen de noordvleugel en de belvédère-toren die werd waargenomen tijdens het recente onderzoek van de materiële relictten in die zone⁸⁷. De timmerlieden Joos van Ooteghem en Joos Valckeman vervaardigden een twintigtal nieuwe vensters voor diverse kamers en repareerden er nog veel meer; op sommige plaatsen brachten ze withouten vensterluiken aan om de ramen te beschermen tegen de regen. Ook in de kamer van koning Karel kwam er een nieuw venster⁸⁸. Vóór de toegangspoort

⁸³ ADN, B 4129, Rekening van de ontvanger-generaal van Vlaanderen 1517, f°165.

⁸⁴ ADN, B 4129, f°159. Pieter vanden Berghe 'machon et maistre ouvrier du Roy de Castille nostre sire ou quartier de Gand' overleed eind 1517 of begin 1518, zodat zijn weduwe en zijn erfgenamen zijn werkrekeningen indienden.

⁸⁵ ADN, B 4129, f°159v°.

⁸⁶ De muren ervan werden ondermetseld over een lengte van bijna 30 m en een hoogte van zowat 3 m.

⁸⁷ Everaert, G. e.a., *Tussen wal en hof*, in: *Het prinselijk hof ten Walle in Gent*, Gent, 2000, p. 47-49

⁸⁸ ADN, B 4129, f°154v°, f°157 en f°159.

HOF TEN WALLE

tot het opperhof werden twee dikke houten palen geplaatst met daartussen een zware ijzeren ketting om te verhinderen dat paarden of muilieren de erekoer betraden. Ook vóór de noordelijke galerij brachten de timmerlieden twee houten afsluitingen aan om de rijdieren van de hoge gasten te beletten de bevoering te beschadigen⁸⁹.

Joos van Ooteghem et Joos Valckeman benaarstigden zich om het meubilair aan te passen en uit te breiden. De foeriers kregen het ter hand gesteld en lieten het door de knechten ter plaatse brengen. Voor de kamers van de hofdames leverden zij zes bedden, drie banken, twaalf gewone en twee kleine stoelen. Het comfort van de edele dames werd verhoogd door middel van een optrede voor de zitmeubels en door voetbankjes onder de tafels⁹⁰. Het was ondoenbaar en ook niet economisch om voor de vergaderingen van de Staten-Generaal de nodige zitbanken te laten vervaardigen. Daarom maakte Joos van Ooteghem een afspraak met de nabijgelegen kloosters van de geschoeide karmelieten en van de augustijnen, die bereid waren de nodige banken in bruikleen af te staan⁹¹.

Men kan zich levendig voorstellen welke koortsachtige bedrijvigheid er in de keukens heerste om de maaltijden van de talrijke gasten te bereiden. Het bijkomende keukenmeubilair stemt tot nadenken: het betrof vier bloktafels om vlees te versnijden en acht werktafels om de vleesgerechten verder te bereiden. Omdat de beschikbare ruimte ontoereikend was, bouwde men op het eiland in de slotgracht een extra keuken met bijhorende sauskamer en broodkamer ten dienste van prinses Eleonora van Oostenrijk en haar gevolg. De keukenuitrusting bestond uit een zware bloktafel om het vlees de versnijden, twee werktafels om de vleesschotels aan te rechten, een tafel, twee zitbanken en een zetel en een bed voor de kok. In het midden van de keuken stond een houten schutsel en in de keukendeur kwam een doorgeefluik om de vleesgerechten aan te reiken. Voor de sauskamer maakten de timmerlieden drie legboorden, een dressoir, een tafel en een bed. Ook de broodkamer werd bemeubeld met een tafel en drie legboorden. Na het vertrek van Karel en Eleonora naar Spanje werden er liefst zeven wagen- en karrenvrachten hout afkomstig van die keuken, sauskamer en broodkamer teruggevoerd naar de werkloods van de timmerlieden. Het opperhof en het eiland waren toen verbonden door een brug waarvan de toegang werd afgesloten met een poort⁹².

Eleonora betrok ook een kamer in het paleis zelf en beschikte er over een drankkelder die zij liet voorzien van een deur met een doorgeefluik *pour parmi icelle bailler le vin ou cervoise sans entrer en ladicté cave*⁹³. De oudste zus van Karel voerde haar eigen hofstaat en genoot van het leven, wat haar broer heel wat zorgen baarde. De achttienjarige prinses was immers verliefd

⁸⁹ ADN, B 4129, f°155-155v° en f°160v°.

⁹⁰ ADN, B 4129, f°155.

⁹¹ ADN, B 4129, f°156v°.

⁹² ADN, B 4129, f°152v°, f°155, f°156v°-157, f°160 en f°161v°.

⁹³ ADN, B 4129, f°155v° en f°160.

op de 35 jaar oude paltsgraaf Frederik van Beieren, een leraar van Karel. Hij was ridder van het Gulden Vlies en stond bekend om zijn bravoure. Eleonora overhandigde hem zelfs een schriftelijke huwelijksbelofte en hij antwoordde met een liefdesbrief aan *sa mie* met de verzuchting: *Je suis prêt de ne demander autre chose synon que je soye à vous et vous à moi*. Dit viel niet te rijmen met de dynastieke en politieke belangen van Karel die de paltsgraaf prompt van zijn hof verwijderde zonder hem een laatste ontmoeting toe te staan. De koning liet een notariële akte opmaken waarin de beide partijen verklaarden af te zien van hun wederzijdse huwelijksbelofte⁹⁴. Deze romance speelde zich ten dele af aan het Hof ten Walle waar de Paltsgraaf in 1517 logeerde⁹⁵.

Kleuren speelden een rol in het aankleden van de gebouwen in het Hof ten Walle. In 1517 werd heel wat schilderwerk uitgevoerd door de Gentse schilder Joos Sammelins, onder meer aan de waakhuisjes. Hij was geen onbekende aan het Habsburgse hof, want hij had het jaar voordien gewerkt aan een erepoort voor het Gravensteen⁹⁶. Verdere details over zijn werk aan het Hof ten Walle ontbreken. Nochtans vinden we er een wit huis en een zilveren huis vermeld; dit laatste zal wel op *la court argentée*, het Zilverhof, hebben gestaan. Daar werd toen ook een monumentale nieuwe poort opgetrokken⁹⁷. Tuinman Jehan Marchant zette zijn beste beentje voor om de tuinen een schitterend uitzicht te verlenen. De Gentse houthandelaars Gillis Damman en Jacques van Zeveren leverden het nodige materiaal en Joos van Ooteghem et Joos Valckeman bouwden een houten watertrap naar de *jardin aux herbes* of kruidentuin, waarvan de precieze ligging echter niet bekend is⁹⁸.

Na de drukte in de voorzomer van 1517, werd alles aan het Hof ten Walle weer stil toen Karel na enkele omzwervingen in Zeeland, in afwachting van een gunstige wind, op 7 september in Vlissingen inscheepte voor zijn eerste tocht naar Spanje⁹⁹. Hij nam zijn zus Eleonora voor alle veiligheid mee en omdat hij haar wilde uithuwelijken aan koning Manuel van Portugal. Hij wenste echter ook zijn eigen meubilair mee te nemen. Meester-timmerman Joos van Ooteghem kreeg de opdracht tegen het vertrek van de vorst naar Spanje negen tafels klaar te maken die in het midden drie scharnieren dienden te bezitten om in tweeën te vouwen. Daarbij hoorden vijftien vouwbare schragen en tien banken; de poten van de banken konden inklappen om ze met

⁹⁴ Henne, A., dl.2, Bruxelles-Leipzig, 1858, p.184-185.

⁹⁵ ADN, B 4129, f°161.

⁹⁶ Cornelis, E., *De kunstenaar in het laat-middeleeuwse Gent, II., De sociaal-economische positie van de meesters van het Sint-Lucasgilde in de 15de eeuw*, in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, Nieuwe reeks, dl. 42, Gent, 1988, p. 132. Voor een beschrijving van die poort, zie: Dhanens, E., 1999, p. 256.

⁹⁷ ADN, B 4129, f°157, f°160, f°161v° en f°164v°. Da hoogte ervan bedroeg 7.74 m en de doorgangsbreedte 2.98 m.

⁹⁸ ADN, B 4129, f°153, f°154v° en f°155.

⁹⁹ de Cadenas y Vicent, V., 1992, p. 107.

muilezels of paarden te land te vervoeren¹⁰⁰. De Gentse meester-smid en slotenmaker Adriaen vander Eecken bezorgde ook vier sloten voor de zadeltasen waarin het kostbare vaatwerk van de koning werd geborgen en vier ijzeren gestellen *servans pour porter les flacquons*¹⁰¹. Wat de *flacquons* bevatten werd er niet bij verteld.

4. De toren van Margareta van Oostenrijk

Terwijl Karel in 1518 in Spanje verbleef, hadden zijn tante Margareta van Oostenrijk en zijn broer Ferdinand in Gent afgesproken. Het Hof ten Walle was aan een dringende reinigingsbeurt toe waarvoor meester-metselaar Lieven van Male zes handwerkers en zevenenvijftig vrouwen aan het werk zette¹⁰². De aankomst van Margareta van Oostenrijk op 14 juni werd door stadstrompetter Jacob vander Weghe aan de bevolking kond gedaan¹⁰³. Zij gaf de opdracht een en ander in orde te brengen: haar kamer, de paardenstallen, de ophaalbrug aan de ingang van het opperhof; ook het meubilair werd aangevuld. De nieuwe uitrusting van de kamer van Ferdinand werd geleverd door meester-timmerman Joos Valkeman; het was vervaardigd uit *rouge saulx* of rood wilgenhout en bestond uit een *lyt de champs* van 2.38 m hoog en van dezelfde breedte, een schragentafel van 2.38 bij 1.19 m, vier stoelen en twee 2.38 m lange banken *en fachon descabelles*¹⁰⁴. Blijkbaar werd de maat van 8 voet of 2.38 m als module gebruikt voor dit meubilair. Margareta wenste dat de ontvangst van haar neef in een luisterrijk kader geschiedde en zond op 17 juni een boodschapper naar Brussel bij tapijtwever Pieter van Aelst om hem op te dragen tapijten te bezorgen voor het appartement van Ferdinand¹⁰⁵. Een week na de aankomst van de landvoogdes bracht *Joen Moraen* aan de schepenen het bericht dat Ferdinand in Blankenberge was ontscheept¹⁰⁶. Ferdinand had op 20 april in Aranda de Duero (Spanje) afscheid genomen van zijn broer Karel¹⁰⁷. Hij zond *Petro de la Careo de Sainct Anthono* voorop om zijn tante Margareta en de Gentse schepenen het verhaal te doen van zijn zee-reis en van zijn behouden aankomst. De landvoogdes stuurde haar heraut naar het schepenhuis met schriftelijke aanwijzingen betreffende de ontvangst van Ferdinand. Een stadstrompetter deed hiervan een plechtige proclamatie op de voornaamste kruispunten in de stad¹⁰⁸. De schepenen richtten twee grote ban-

¹⁰⁰ Er waren telkens drie tafels van respectievelijk 2.68, 2.38 en 2.08 m lang; de banken waren 2.38 m lang.

¹⁰¹ ADN, B 4129, f°153, f°155v°, f°156v° en f°161-161v°.

¹⁰² ADN, B 4130, Rekening van de ontvanger-generaal van Vlaanderen 1518, f°170v°.

¹⁰³ SAG, reeks 400 nr.42, Stadsrekening van Gent 1517-1518, f°101v°.

¹⁰⁴ ADN, B 4130, f°164-164v° en f°173v°.

¹⁰⁵ Bruchet, M. & Lancien, E., 1934, p. 192.

¹⁰⁶ SAG, reeks 400 nr.42, Stadsrekening van Gent 1517-1518, f°101v°.

¹⁰⁷ de Cadenas y Vicent, V., 1992, p. 114.

¹⁰⁸ SAG, reeks 400 nr.42, Stadsrekening van Gent 1517-1518, f°101v°-102.

ketten aan ter ere van Margareta en Ferdinand met hun gevolg. Eén ervan vond plaats in het neringhuis van de huidenvetters aan de Vrijdagmarkt, nu beter bekend als het Toreken, waar de vorsten de processie gadesloegen die de traditionele jaarlijkse intocht van de reliek van Sint-Lieven in Gent binnenbracht¹⁰⁹.

Tijdens hun residentie aan het Hof ten Walle had Ferdinand aan zijn tante heel wat te vertellen over de eerste contacten van Karel in Spanje. Zij gingen vaak naar de leeuwen kijken en lieten een aantal herstellingen uitvoeren aan het Leeuwenhof. Voor de dieren die aan de leeuwen en de beer te verslinden werden gegeven, kwam er een nieuwe bakstenen stal¹¹⁰. Het hoge gezelschap observeerde vooral graag de beer. De hofmeesters van Margareta en de raadsheeren van financiën gaven aan Joos Valckeman de opdracht dag en nacht te werken aan een met withouten planken afgesloten park in de leeuwenmeers, dat diende *pour y chasser pour le déduit de madicte dame et monditseigneur ung ours*. Men kan zich niet goed voorstellen dat er op de beer werd gejaagd, want dan ging het om een éénmalig gebeuren, maar wel dat de beer werd ingezet tegen andere prooidieren, alhoewel ...! In het park werd een tribune opgetrokken, met zitbanken *ou monditseigneur, madicte dame et leur estat estoient*. Om dit werk met spoed te realiseren trommelde Valckeman tweeënveertig timmerlieden op aan wie men niet enkel hun dagloon uitbetaalde: zij werden ook voorzien van verlichting, brood en bier *entant quilz ne se bougoient du lieu tant que ledit ouvrage fût pareschevé*¹¹¹.

De aanwezigheid van Margareta van Oostenrijk en van Ferdinand was de aanleiding tot een aantal verbouwingen. Het verblijf van de kapelaan van de Sint-Widokapel werd in orde gebracht; het was gelegen in de nabijheid van de Waterpoort, de huidige Donkere Poort, en werd uitgebreid met een nieuwe keuken en een *boutellerie* of voorraadkamer. Een andere nieuwbouw was de woning van *messagier* Andries de Mey. Hij woonde in het gebouw dat van oudsher had gediend als *fourrière de madame*, waar de transport- en huisvestingdienst van de vorstin was gevestigd. Verder kreeg De Mey een nieuwe paardenstal voor zijn rijdier¹¹². De verblijven van de kapelaan van Sint-Wido en van *messagier* Andries de Mey waren pas in 1519 afgewerkt¹¹³.

De voornaamste bouwactiviteit in 1518 had betrekking op de vernieuwing van een hoektoren van het paleis. Joos Valckeman stond in voor de afbraak van *une vielze tour estant sur le coing de la maison denhault dung lez contre la cuisine du Roy ou madicte dame estoit accoustumée de retraire, laquelle estoit*

¹⁰⁹ SAG, reeks 400 nr.42, Stadsrekening van Gent 1517-1518, f°102v° en f°103v°-104.

¹¹⁰ ADN, B 4130, f°168v°.

¹¹¹ ADN, B 4130, f°164v°-165v°. De afmetingen van het park bedroegen nagenoeg 72 bij 82 m.

¹¹² ADN, B 4130, f°160v°, f°161v°, f°163v°, f°166v° en f°167-167v°.

¹¹³ ADN, B 4131, Rekening van de ontvanger-generaal van Vlaanderen 1519, f°160v°-161, f°162v°-163, f°164, f°168v°-169 en f°170.

en dangier de tumber, de sorte que bien grant inconvenient ou grief en eust peu enssuier. Hij zorgde ook voor de steigers voor de metselaars die een nieuwe toren van vier verdiepingen opbouwden. In de onderste verdieping net boven de uitkraging kwamen twee kruisvensters; daar was de nieuwe werk-kamer van de landvoogdes gesitueerd¹¹⁴. Het dak van de toren vertoonde twee trapegevels, een bedekking met schalies en een schouw waarvan de pijp ver-trok op de benedenverdieping¹¹⁵. Met het oog de precieze situering van deze hoektoren dient men rekening te houden met de informatie in de rekening over 1519. De hierboven geciteerde tekst vermeldt weliswaar dat de toren *dung lez contre la cuisine du Roy* aanleunde, wat verwijst naar de zuidweste-lijke hoek van het paleis waar de voornaamste keuken traditioneel was geves-tigd. In de rekening over 1519 werd deze misvatting echter gecorrigeerd door de vermelding dat *la petite tour rompue en commenchée à réédifier lannée précédente* gelegen was *au coing du quartier de madame*¹¹⁶. Dit verwijst dan weer naar de noordoostelijke hoek waar op de gravure bij Sanderus van 1641 inderdaad de merkwaardige uitkragende toren afgebeeld staat die beant-woordt aan de beschrijving van 1518 (afb.1) en die in 1519 werd afge-werkt¹¹⁷. Zoals gezegd diende de onderste ruimte Margareta tot werkruimte en de hoger gelegen kamertjes waren *des chambrettes de plaissance*. Aan deze toren mag men voortaan gerust de naam van Toren van Margareta van Oostenrijk toekennen.

Toen de vorsten op 6 of 7 juli 1518 naar Brugge doorreisden¹¹⁸, haalden de Gentse oudkleerkopers de extra bedden en dekens terug die de foeriers van Ferdinand hadden gehuurd. Zij waren hiervoor niet betaald en moesten vast-stellen dat een en ander ontbrak of beschadigd was. De Gentse schepenen besloten dan maar dat de stadskas voor de schade zou opdraaien¹¹⁹.

Margareta van Oostenrijk vertoefde in 1519 alleszins een tijdlang in Gent; in het vooruitzicht van haar komst lieten de foeriers zes zitbanken *à fachen des-cabelles* vervaardigen. In haar keuken werd de waterafloop vernieuwd en leverde smid Adriaen vander Eecken een katrol om water te putten uit de slot-gracht. De hofdames namen hun maaltijd in een kamer boven de keuken van de kastelein; zij kregen de beschikking over een dienstklokje dat in de keuken weerklonk voor de bediening¹²⁰. Nabij de Waterpoort bevond zich toen aan de oever van de Lieve het onderkomen van Jan Schilders; mogelijk wijst deze naam eerder naar zijn beroep dan dat het zijn eigenlijke familienaam betrof¹²¹.

¹¹⁴ Er waren vier verdiepingen. De muurhoogte van de eerste verdieping met de werkkamer van Margareta van Oostenrijk bedroeg 10 voet of 2.98 m. De drie hogergelegen verdieping waren vierkante ruimten met een zijde van 7 voet of 1.96 m en een hoogte van 8 voet of 2.38 m.

¹¹⁵ ADN, B 4130, f°164v°, f°169 en f°170v°.

¹¹⁶ ADN, B 4131, f°162v°-163v° en f°167.

¹¹⁸ Bruchet, M. & Lancien, E., 1934, p.192-193.

¹¹⁹ SAG, reeks 400 nr. 42, Stadsrekening van Gent 1517-1518, f°104-104v°.

¹²⁰ ADN, B 4131, f°162v°, f°165-165v° en f°167v°.

¹²¹ ADN, B 4131, f°169.

Er werd ook gewerkt aan de werkplaats van de *corduwanier* of lederbewerker van het hof. Het huisje was gelegen onder de galerij op de noordzijde van de kapel van Sint-Wido, nabij de middenpoort; het werd afgesloten met twee houten luiken, één dat neergeklapte en een tweede dat opklapte¹²². Boven die poort bevond zich toen de *tapisserie* en de *armoierie* of wapenkamer die werden bereikt via een uitwendige houten trap die door timmerman Joos Valckeman werd vernieuwd. Hij herstelde bij die gelegenheid ook de dakruiter van de Sint-Widokapel, repareerde de hokken in het Leeuwenhof en vervaardigde meerdere banken waarop de jonge leeuwen zich uitstrekten¹²³.

5. Keizer Karel V

Op 1 juni 1520 kwam Karel uit Spanje terug naar de Lage Landen. Hij ontschepte in Vlissingen en kwam na twee dagen oponthoud in Lochristi van 5 tot 10 juni naar het Hof ten Walle, waar Margareta van Oostenrijk hem sedert 25 april opwachtte. Op 11 juni vertrokken zij samen naar Brussel. Hij overnachtte in Gent op 4 juli op doorreis naar Calais, waar hij een afspraak had met Henry VIII van Engeland. Ook van 30 juli tot 5 augustus verbleef Karel in Gent. Zijn tante vergezelde hem en bleef ook na zijn vertrek nog een tijdlang aan het Hof ten Walle. Op 23 oktober van dat jaar werd Karel in Aachen uitgeroepen tot Rooms koning en keizer van het Heilig Roomse Rijk; uiteraard was Margareta van Oostenrijk er aanwezig¹²⁴.

Ook in 1521 kwamen de keizer en zijn tante aan het Hof ten Walle resideren van 17 juli tot 4 augustus, met één dag onderbreking op 30 juni, toen hij deelnam aan een jacht in Lochristi¹²⁵. Albrecht Dürer was hen voorafgegaan en had in april een bezoek gebracht aan het Hof ten Walle waar hij zijn beroemde afbeeldingen van de leeuwen vervaardigde. Tijdens het verblijf van de vorsten vond er aan het Hof ten Walle een bijeenkomst plaats van de Staten-Generaal. Landvoogdes Margareta voerde het woord op de plechtige zitting van 17 juli om subsidies te vragen voor de oorlog tegen François Ier van Frankrijk, wat zonder morren werd toegestaan¹²⁶. Op 25 juli waren de keizer samen met koning Christiern II van Denemarken, de echtgenoot van zijn zus Isabella, met hun gevolg en de afgevaardigden van de Staten-Generaal getuige van een monumentale verbranding van ketterse boeken op de Vrijdagmarkt¹²⁷. Dit gebeurde op de feestdag van Sint-Jacobus-de-Meerdere

¹²² ADN, B 4131, f°164 en f°168v° en 171v°.

¹²³ ADN, B 4131, f°164v°-165.

¹²⁴ Bruchet, M. & Lancien, E., 1934, p. 219-223; de Cadenas y Vicent, V., 1992, p. 130-132.

¹²⁵ Bruchet, M. & Lancien, E., 1934, p. 232-233; de Cadenas y Vicent, V., 1992, p. 139-140.

¹²⁶ Henne, A., dl.2, Bruxelles-Leipzig, 1858, p. 364-366; de Cadenas y Vicent, V., 1992, p. 139-140.

¹²⁷ Decavele, J., Boekdrukkunst, in: Keizer tussen stropdragers. Karel V 1500-1558, Leuven, 1990, p. 83-84.

HOF TEN WALLE

die als *matamoros* of morendoder de strijd van de Spaanse katholieke koningen tegen de andersdenkenden patroneerde. Karel en Margareta kwamen op 16 december terug naar Gent en vertoefden er tot 14 januari 1522¹²⁸. Ook tijdens dit verblijf werden de Staten-Generaal bijeengeroepen en formuleerde Karel tijdens de openingszitting op 23 december 1521 eens te meer een bede die na enig verwijl werd toegestaan¹²⁹. Van 7 mei tot 11 mei 1522 kwam hij nog eens terug naar zijn geboorteplaats, waarna het volle negen jaar zou duren vooraleer hij het Hof ten Walle terugzag. Zijn tante Margareta was uiteraard van de partij; zij kwam overigens terug naar Gent op 1 november en resideerde er tot 7 januari 1523¹³⁰. Pas drieënhalf jaar later zou zij het Hof ten Walle terugzien.

In dit tijdsgewricht kwam een belangrijk document tot stand voor de kennis van de bemeubeling en vooral van het gebruik van de ruimten aan het Hof ten Walle. Op 18 juni 1521 vaardigden de president en de heren van de Rekenkamer van Rijsel hun collega Jehan de Warengchien af om te zorgen voor een *Inventoire des biens meubles, catheulx et utensiles appartenant à Lempereur trouvez en sa maison de Gand nommée le Walle*. De inventaris kwam tot stand op 20 en 21 juni 1521 en werd op 28 februari 1522 aanvaard door Anthoine Warin, *varlet de chambre et chaussetier de lempereur et consierge de son hostel en la ville de Gand*¹³¹. Hij nam de verantwoordelijkheid voor de bewaring van het bezit van de keizer op zich, met voorbehoud voor het meubilair in *la bassecourt*, de zone van het voorhof. Hij weigerde zich daarvoor garant te stellen *pource que ladicte bassecourt est nuyt et jour ouverte, au moyen de quoy les manans de la ville y peullent aller et venir et aussi obstant quil y a pluseurs personnes résidens et tenans leur domicilles et maisnaiges esdicts lieux par ordonnance de lempereur et autrement*. Jehan de Warengchien was een andere mening toegedaan en dwong Anthoine Warin dit wél te doen *actendu que lesdicts meubles cydessus spéciffiez ont esté faiz a la charge de lempereur et que ladicte bassecourt est aussi bien à la garde dudict consierge comme la maison du donjon*.

In het hoofdstuk over het Hof ten Walle in de rekening over 1523 worden enkele kleine interventies vermeld, maar het is evident dat er toen verder geen belangrijke gasten meer logeerden. In het Leeuwenhof vergden de dieren permanent aandacht; toen men bijvoorbeeld de welpen wilde uitlaten uit hun hokken, vervaardigde timmerman Joos Valckeman een blankhouten afsluiting¹³². Verder werd er gewerkt aan de woonst van Jehan le Pointre, waar-

¹²⁸ Bruchet, M. & Lancien, E., 1934, p. 236; de Cadenas y Vicent, V., 1992, p.142-143.

¹²⁹ Henne, A., Bruxelles-Leipzig, 1858, dl.3, p.13-14.

¹³⁰ Bruchet, M. & Lancien, E., 1934, p. 237 en p. 243-246; de Cadenas y Vicent, V., 1992, p. 144.

¹³¹ ADN, B 3513, Inventaris van de meubels aan het Hof ten Walle, 1522.

¹³² ADN, B 4134, Rekening van de ontvanger-generaal van Vlaanderen 1523, f°129v°. De afsluiting was 8.63 m lang bij 2.98 m hoog.

schijnlijk dezelfde schilder die reeds in de rekening over 1518 voorkwam¹³³. Ook in 1524 werden er aan het Hof ten Walle slechts beperkte onderhoudswerken uitgevoerd, onder meer aan de grote keuken in de zuidwestelijke hoek van het paleis. Meester-timmerman Jacques van Zeveren vernieuwde er een balkon dat uitkraagde over de slotgracht en dat diende om water te putten. Tussen de grote zaal en het eiland in de slotgracht werd de brug in orde gebracht die toegang verleende tot de keuken die toen door Margareta van Oostenrijk werd gebruikt. Ook de tuinen kregen een onderhoudsbeurt: het houtwerk werd vernieuwd en de perken met wijnstokken, violieren en rozen verzorgd¹³⁴.

6. Het charme-offensief van Margareta van Oostenrijk

Intussen was de toestand in de Lage Landen weinig rooskleurig. In Gent heerste er onrust en ontevredenheid, wat tot uiting kwam bij een poging van Margareta van Oostenrijk in 1525 om een belasting op te leggen zonder voorafgaande toestemming van Gent, ook al hadden de andere drie leden van Vlaanderen zich akkoord verklaard. In 1526 dreigde er een gelijkaardige uitbarsting, doch de aanwezigheid van Margareta zelf en de invloed van Jacques van Luxemburg, graaf van Gavere en heer van Fiennes, en van de heer van Ravenstein deden het tij keren ten gunste van de overheid. De landvoogdes, in de rouw om de dood van haar nicht Isabella van Habsburg, de echtgenote van koning Christiern II van Denemarken, die in januari van dat jaar in het kasteel van Zwijnaarde was overleden, kwam op 9 mei 1526 in Gent aan en verbleef er ten minste tot 17 juni; intussen voerde zij discussies met de Staten betreffende de beden¹³⁵.

In 1527 kwam Margareta van Oostenrijk met haar hofhouding van 23 juni tot 25 augustus aan het Hof ten Walle verblijven¹³⁶. Als naar traditie werden diverse kamers met spoed in orde gebracht en bemeubeld. Anthoine Warin, de conciërge van het Hof ten Walle, liet dertig schouwen reinigen. Voor de vogels van de landvoogdes werd er een kamer ingericht, waar een mandenmaker een rieten of tenen vlechtwerk aanbracht in een venster. Haar wasvrouwen beklaagden er zich over dat zij niet naar behoren konden werken; de zolder waarop zij het linnen van de vorstin te drogen hingen, kreeg dan ook weldra een nieuwe plankenvloer en een nieuw venster¹³⁷.

De vorstin was vergezeld van haar favoriet, *chevalier d'honneur* en tesorier,

¹³³ ADN, B 4134, f°130.

¹³⁴ ADN, B 4135, Rekening van de ontvanger-generaal van Vlaanderen 1524, f°177-178v° en f°179v°.

¹³⁵ Bruchet, M. & Lancien, E., 1934, p. 285-286; Henne, A., Bruxelles-Leipzig, 1858, dl.4, p. 74.

¹³⁶ Bruchet, M. & Lancien, E., 1934, p. 295-297.

¹³⁷ ADN, B 4136, Rekening van de ontvanger-generaal van Vlaanderen 1527, f°191v°, f°194, f°188 en f°201.

HOF TEN WALLE

Antoine de Lalaing, graaf van Hoogstraten, de belangrijkste persoon van haar hofhouding. Ook diens echtgenote en zijn zus waren van de partij. Zij beschikten over hun eigen appartement. Tot de hofhouding behoorden ook Alaert Bentinq, de hofmeester van de landvoogdes, haar raadgever François de Rosimbos en *les docteurs*, mogelijk haar theologische en/of juridische adviseurs. Voor de Geheime Raad, die Margareta bijstond in het dagelijkse bestuur, was er aan het Hof ten Walle een vergaderkamer voorzien waarvoor twee zitbanken werden vervaardigd¹³⁸.

Omdat de waterhuishouding op de erekoer te wensen overliet en voornamelijk *devant la montée là où on a parcidevant joué à paulme*, liet de graaf van Hoogstraten de straatbedekking in orde brengen in de zone die zich vanaf de toegangspoort tot het opperhof uitstreckte langsheen de galerijen ten oosten en ten noorden van de erekoer¹³⁹. Op het meer centraal gelegen deel van de koer speelde men kaats of een variante daarvan. Een inventaris van het meubilair in het Hof ten Walle van 1487 vermeldt *ung entredeux en my la court pour séparer le jue de paulme de la court depuis la chappelle jusques à luys du logis du chastelain, garny de portes et huys de blanc bois et de chesne*¹⁴⁰. Dit sportveld was dus gelegen op de noordelijke helft van de erekoer. Van de houten afsluiting was er in de inventaris van het meubilair van 1522 weliswaar geen sprake meer, maar het is mogelijk dat men er enkel *le jeu de la longue paulme* speelde dat traditioneel op een open terrein plaatsvond. Voor een betere waterafvoer bracht men een gemetselde goot aan van de erekoer naar de slotgracht en vandaar naar de Lieve. Tegelijk werd aan de voet van de toren van Margareta van Oostenrijk een *bassechambre, retraicte et latrine* gemetseld die uitgaf op de slotgracht en die ook nog op het plan van 1649 staat afgebeeld. De slotgracht werd netjes gehouden met een bootje waarmee men alles opviste wat in het water viel¹⁴¹. De bewoners van het Hof ten Walle hadden af te rekenen met de waterverontreiniging door derden en met name door de bewoners van het Sint-Elisabethbegijnhof en omgeving. Om hieraan te verhelpen werd in de waterloop die de slotgracht verbond met de Begijnengracht en de stadsomwalling een rabot of houten sluis aangebracht¹⁴². Ook de waterputten werden met de nodige zorg omringd: die op de erekoer werd tot tweemaal toe gereinigd, maar speciaal de put voor de grote paardenstal op het voorhof werd tegen vervuiling beschermd. Men vernieuwde de deur die er toegang toe verleende *pour mieulx garder leauwe entant que madame sen usoit pour temprer son vin*¹⁴³.

Er waren nog meer problemen met het water in het Hof ten Walle. Een waterafloop die in de slotgracht uitmondde, werd afgesloten met een ijzeren tralie

¹³⁸ ADN, B 4136, f° 188v°-190, f° 196-196v° en f° 197v°.

¹³⁹ ADN, B 4136, f° 191.

¹⁴⁰ ADN, B 3513, Inventaris van de meubels aan het Hof ten Walle, 1487, f° 12.

¹⁴¹ ADN, B 4136, f° 200.

¹⁴² ADN, B 4136, f° 189v° en f° 198v°.

¹⁴³ ADN, B 4136, f° 188v° en f° 200.

om te beletten dat straatjongens via die goot in de slotgracht kwamen zwemmen. Een in 1526 vernieuwde brug werd voorzien van brugleuningen *pour préserver que aucuns enfans ne tomberoient en leauwe dudit pont comme désia avoit fait ung des enfans du conchierge parent à madame*¹⁴⁴. De conciërge in kwestie was nog steeds Anthoine Warin. Het is echter niet duidelijk om welke brug het ging.

Men ontspande zich aan het Hof ten Walle met kaatsen; aan de schietbaan voorzag men een nieuwe toegangsdeur tot de ruimte waar met de boog werd geschoten¹⁴⁵. Men hield aan het Hof ten Walle ook steekspelen op het water. De landvoogdes gaf de opdracht de achterplecht van twee boten te voorzien van een platform waarop de spelers stonden¹⁴⁶. Ongetwijfeld was zij daarbij geïnspireerd door een spektakel dat zij op Sint-Jansavond 23 juni had bijgewoond vanuit de vensters van het Hof van Fiennes op de Korenlei. Jacques van Luxemburg, graaf van Gavere en heer van Fiennes, had haar geïnviteerd voor het avondmaal en zij hadden met hun gezelschap de steekspelen op de Leie bewonderd. Zij schonk een drinkgeld aan *certaines autres compaignons qui ont dancé sur les espauls l'un de l'autre devant elle, tant devant l'ostel du dit seigneur de Fiennes que à son retour en court*. De acrobaten werden begeleid door de commentaar van een nar. Ongetwijfeld was de stad feestelijk verlicht toen de landvoogdes met een bootje naar het Hof ten Walle werd teruggevoerd¹⁴⁷.

Margareta van Oostenrijk zette haar charme-offensief ten aanzien van de Gentenaren verder door een invitatie te aanvaarden om op 29 juni de intocht van de roemruchte Sint-Lievensprocessie te gaan bekijken op de Vrijdagmarkt. Haar foeriers lieten daartoe *en la maison des cordewaniers estant au grant marchié de Gandt* een speciaal venster aanbrengen, dat glasmaker Jacques Gheerolf van glas voorzag¹⁴⁸. Bedoeld werd waarschijnlijk het corporatiehuis van de huidenvetters, nu Het Toreken op de Vrijdagmarkt, waar de landvoogdes reeds eerder het evenement had bijgewoond. Zij liet niet na haar gastheren financieel te vergoeden¹⁴⁹. Ook aan het Hof ten Walle werd er nu en dan feest gevierd. Op 8 juli kwamen er Hongaren hun kunsten vertonen: *ilz lui sont venuz montré et fait danser devant elle deux gros et puissans ours et ont aussi joué de soupplasse et de passe-passe*. Op 28 juli liet de landvoogdes 3 gouden Filipsguldens uitbetalen *à trois jouheurs de haulbois et sacbottes venans d'Escousse ... er faveur de ce que ... ilz sont venuz jouher de leurs instrumens devant elle à son disné*¹⁵⁰.

In 1528 waren de interventies eerder beperkt. Er werden ter beveiliging over-

144 ADN, B 4136, f°188v°-189.

145 ADN, B 4136, f°189v°.

146 ADN, B 4136, f°189v°.

147 Bruchet, M. & Lancien, E., 1934, p. 295.

148 ADN, B 4136, f°188 en f°199v°.

149 Bruchet, M. & Lancien, E., 1934, p. 296.

150 Bruchet, M. & Lancien, E., 1934, p. 296.

HOF TEN WALLE

al ijzeren tralies geïnstalleerd, wat wijst op een toegenomen gevoel van onveiligheid ingevolge de gespannen verhoudingen met de stad Gent. Bovendien voerde men kleine onderhoudswerken uit, onder meer aan het klokje waarmee de bezoekers de portier verwittigden van hun aanwezigheid. In de tuin plaats- te men drieëntachtig sparren en twaalf houten zuilen ter decoratie en mogelijk om er tapijten aan op te hangen¹⁵¹.

In 1530 waren de werkzaamheden aan het Hof ten Walle er voornamelijk op gericht het bezoek van keizer Karel voor te bereiden. Zijn kamer op de eerste verdieping van de noordelijke vleugel werd in orde gebracht: meester-timmerman Lieven Hebscaep vernieuwde alle vensters waarvan glasmaker Jacques Gheerolf de glasramen herstelde. De loden dakgoten werden vernieuwd boven deze kamer, boven de grote galerij en boven de keuken van de keizer. Ook diverse andere kamers werden in orde gebracht of kregen een nieuwe bestemming, bijvoorbeeld de juwelenkamer, de kamer van de apotheker, de kamer van de barbier. Een schouwveger reinigde niet minder dan tweeënveertig schouwen van boven tot onder¹⁵².

Om een goede indruk te maken bij de nakende aankomst van Karel V werd de grote poort aan de ingang van het opperhof grondig gerepareerd. De waterput op de erekoer werd voorzien van een houten bouwsel met een deur. Het religieuze enthousiasme van Karel indachtig, gaf men de beide kapellen van het hof een beurt. Aan de kast onder het altaar van de Sint-Wido, in de gelijknamige kapel, werd een nieuw slot aangebracht; ook de klokrepen werden vervangen, alsmede de koorden waaraan de kaarsenkronen waren opgehangen. De dakgoten boven de kapel op het opperhof werden vernieuwd en in de kapel zelf kreeg de koffer voor de religieuze ornamenten een nieuw slot. Glasmaker Jacques Gheerolf kreeg de opdracht alle glasramen in de grote zaal te reinigen, van nieuwe loodstrips te voorzien, te herstellen en desnoods te vernieuwen. De wijnkelders kregen vier nieuwe deuren en rekken voor de wijntonnen¹⁵³.

Alle paardenstallen werden hersteld en klaargemaakt voor liefst honderdvijftig paarden. In de bakkerij repareerde men de trog en werd de pasteienoven volledig hermaakt; twee knechten verstookten gedurende twee dagen en nachten heel wat hout om hem te laten drogen. De tuin op het eiland werd opnieuw aangelegd met wandelpaden op twee verschillende niveaus; er werd ook gewerkt aan *une petyte maison de plaissance*, alias *une maison desté*. In het Leeuwenhof hield men in de loop van het jaar 1530 even de adem in toen de beer zijn kooi openbrak en ontsnapte; timmerman Lieven Hebscaep zorgde ervoor dat het hok van een stevig nieuw dak werd voorzien¹⁵⁴.

¹⁵¹ ADN, B 4137, Rekening van de ontvanger-generaal van Vlaanderen 1528, f° 178-178v° en f° 179v°.

¹⁵² ADN, B 4138, Rekening van de ontvanger-generaal van Vlaanderen 1530, f° 166, f° 167, f° 174-174v°, f° 175v° en f° 178.

¹⁵³ ADN, B 4138, f° 165v°-166v°, f° 168v°, f° 172, f° 175v°-177 en f° 179.

¹⁵⁴ ADN, B 4138, f° 165, f° 166, f° 167-169 en f° 172v°-173.

7. Karel V voelde zich goed in Gent in 1531

Margareta van Oostenrijk overleed op 1 december 1530. Zij werd als landvoogdes opgevolgd door haar nichtje Maria van Hongarije, wiens echtgenoot Lajos II van Hongarije om het leven was gekomen ingevolge de veldslag tegen de Turken bij Mohacs op 29 augustus 1526. Ferdinand van Habsburg had zijn overleden schoonbroer opgevolgd als koning van Bohemen en van Hongarije en werd op 11 januari 1531 tot Rooms koning gekroond. Karel V kwam in dat jaar terug naar de Nederlanden en resideerde in Gent van 24 maart tot 2 april en van 20 april tot 14 juni, met een kort intermezzo voor een uitstap naar Poeke op 23 en 24 mei¹⁵⁵. Na dit verblijf zou hij pas in 1540 naar Gent terugkomen om de rebelse stad tot gehoorzaamheid te brengen; intussen reisde hij rond in Italië en vooral in Spanje.

De materiële inspanningen aan het Hof ten Walle waren in 1531 bijna uitsluitend gericht op de persoon van Karel V zelf en ook wel van zijn zus Maria van Hongarije. Er werd weinig gewerkt aan het logies van de talrijke hovelingen; de enige vermeldingen handelen over graaf Hendrik van Nassau en Lodewijk van Vlaanderen, heer van Praat. Karel V zelf gaf advies bij de herinrichting van vier kamers en van twee trappen. In een van die kamers werd een podium geïnstalleerd; het plooidde in tweeën om te kunnen worden opgeborgen en diende om de troonzetel van de keizer op te plaatsen¹⁵⁶. Twee kamers kregen de naam van *le consistoire de lempereur* en *la salle de lempereur*; nabij deze laatste werd een latrine in orde gebracht. De wasvrouw in dienst van de keizer kreeg een houten bouwsel ter beschikking *pour la garde de son linge affin que nul ny toucheroit*¹⁵⁷.

Voor de verlichting van de grote zaal in de westelijke paleisvleugel leverde Elisabeth vander Houven, die het bedrijf van haar man smid Adriaen vander Eecken na diens overlijden verderzette, een kandelaar en vier kaarsenhouders¹⁵⁸. Vóór de schouw werd er een podium aangebracht waarop Karel plaatsnam voor het banket dat hij aanbood na een steekspel op de Vrijdagmarkt, waaraan hij had deelgenomen¹⁵⁹ en waar hij naar verluidt het onvermijdelijke succes had behaald¹⁶⁰. Deze zaal werd ook gebruikt voor religieuze plechtigheden. Drie altaren die men er op zeker ogenblik opstelde, hadden mogelijk te maken met de viering van sacramentsdag. Bij die gelegenheid bracht Lieven Hebscaep rondom de erekoer sparrenhouten ramen aan

¹⁵⁵ de Cadenas y Vicent, V., 1992, p. 219-220.

¹⁵⁶ Het podium was 4.17 m lang, 3.57 m breed en zowat 30 cm hoog.

¹⁵⁷ ADN, B 4139, Rekening van de ontvanger-generaal van Vlaanderen 1531, f° 172v°, f° 173v° en f° 178v°.

¹⁵⁸ ADN, B 4139, f° 183.

¹⁵⁹ ADN, B 4139, f° 173v°.

¹⁶⁰ Pleij, H., *Gent en de stadscultuur in de Nederlanden*, in: *Carolus. Keizer Karel V 1500-1558*, Gent, 1999. Het betreffende podium was 5.95 m lang en 3.57 m breed.

HOF TEN WALLE

van 4.76 m hoog, die door middel van 52 ijzeren haken met wandtapijten werden behangen¹⁶¹.

Onnodig te zeggen dat tal van nieuwe meubels van diverse types werden vervaardigd, in totaal vierentachtig zitmeubels, eenendertig tafels, veertien bedden en drie koffers¹⁶². De Gentse kuiper Gaultier Ghyselins kreeg een aanzienlijke bestelling: een ronde trog voor de bakkerij, acht watertonnen voor de keuken, zes kuipjes en acht koelvaten voor de wijnkelder¹⁶³.

Het meest opmerkelijke initiatief van Karel V in 1531 was de aanleg bij hoogdringendheid van een nieuwe kaatsbaan: *ung nouveau jeu de paulme par le commandement de lempereur lequel devoit estre fait en haste et auquel il falloit euvrer festes et dimenches*¹⁶⁴. Lieven van Male, steenkoopman en meester-metselaar van de keizer in Gent, stond in voor het metselwerk aan de kaatsbaan met de bijbehorende kleedkamer en een latrine nabij het water. Sommige metselaars werkten 42 dagen lang zonder onderbreking. Deze gegevens laten toe het bouwsel te herkennen op het plan van het Hof ten Walle dat in 1649 door Pierre Charles Mercx werd vervaardigd naar aanleiding van de partiële verkoop van het domein¹⁶⁵. De kaatsbaan staat op dit plan ingetekend ten zuiden van de schietbaan (afb.3). Lieven van Male leverde voor dit werk zowel bakstenen uit Gent als uit Stekene; deze laatste werden wellicht aangewend voor de bevoering van het terrein¹⁶⁶. Lievin Hebscaep, houtkoopman en meester-timmerman van de keizer in Gent, werd belast met het houtwerk. Hij zette talrijke timmerlieden aan het werk. Joos Valckeman bijvoorbeeld werkte ononderbroken 110 dagen lang. Aan de lange en korte zijden construeerden zij overdekte galerijen voor de toeschouwers. De kleedkamer voor de keizer was voorzien van *le sommier à tout dist en thiois paris verhemelt*, wellicht een gewelfde houten zoldering. De ruimte werd verlicht via drie vensters en telde twee deuren. Boven de buitendeur kwam een met schalies gedekte luifel. De latrine aan de slotgracht telde een deur en een venster. De weduwe van Claeis Baers en Sanders Baers, touwslagers in Gent, leverden de koorden voor de kaatsbaan¹⁶⁷. Dit laatste detail roept de vraag op hoe het begrip *jeu de paulme* moet worden geïnterpreteerd¹⁶⁸.

Vanaf omstreeks 1500 verspreidde zich de gewoonte bij het kaatsspel een racket te gebruiken, maar de oude termen *kaetsen* en *jeu de paulme* bleven

¹⁶¹ ADN, B 4139, f° 173v° en f° 180v°.

¹⁶² De afmetingen van de grootste tafel bedroegen 4.17 bij 1.19 m.

¹⁶³ ADN, B 4139, f° 172v°-173 en f° 176.

¹⁶⁴ ADN, B 4139, f° 170v°, f° 173, f° 176-177v°, f° 179 en f° 180.

¹⁶⁵ ADN, E 2352, Plan van het Prinsenhof in 1649.

¹⁶⁶ ADN, B 4139, f° 177v°.

¹⁶⁷ ADN, B 4139, f° 185v°. Afmetingen: de galerijen aan de lange zijde waren 24.11 m lang; die aan de korte zijden waren 8.93 m lang; ze waren 1.49 m breed, 2.38 m hoog en waren afgesloten met een borstwering van 1.19 m hoog. Aan de. De kleedkamer voor de keizer mat 5.36 bij 4.76 m en was 2.98 m hoog.

¹⁶⁸ De Bondt, C., *Heeft yemant lust met bal, of met reket te spelen ...? Tennis in Nederland tussen 1500 en 1800*, Hilversum, 1993, passim.

nog lang behouden¹⁶⁹. Nog in Henry Hexham's *A copious English and Netherduytsch dictionarie*, uitgegeven in 1648, werd het Engelse woord *tennisse play* vertaald door *kaetsspel*. Filips de Schone was een fervent tennis-speler. Tot zijn nalatenschap behoorden *trois raquettes pour jouer à la palme et quatre gants pour semblable usage*. In 1506 speelde hij alleszins met een racket, wat hij in Windsor Castle demonstreerde tot verbazing Lord Marques die nog met de hand speelde. Ook Karel V speelde tennis. Het is bekend dat hij in 1522 op uitnodiging van Henry VIII van Engeland een dubbelspel speelde. Tegen deze achtergrond is het niet verwonderlijk dat Karel een *jeu de paulme* liet aanleggen in het Hof ten Walle. Er werd zeer waarschijnlijk tennis gespeeld, wat niet wegneemt dat er eveneens met de hand kon worden gekaatst of zelfs met een slaghout gespeeld. Het gebruik van een net om de beide speelhelften te scheiden was toen nog niet ingeburgerd. Wanneer het hof niet aan het Hof ten Walle resideerde werd trouwens van de sportuitrusting gebruik gemaakt door *aucuns gens de bien y venans faire exercice du jeu de paulme ou aultres honnestes passetemps*¹⁷⁰.

Het Hof ten Walle kreeg in 1531 ook een kleurrijk uitzicht ingevolge een uitgebreid programma van schilderwerken onder de verantwoordelijkheid van meester-timmerman Lieven Hebscaep en uitgevoerd door Jan Pauwels¹⁷¹, diens vader, Willem de Lombard en een niet genoemde schilder. Van de totale prijs voor de werken kwam er 38.5 % voor rekening van 92 dagen arbeidsloon, 44.2 % voor de kleurstoffen en 17.3 % voor de olie voor het aanmaken van de verf. De gebruikte kleuren waren zwart, wit, grijs, rood, geel en groen. De brug aan de toegang tot het opperhof werd gedecoreerd met twee leeuwen in olieverf en de ingang zelf voorzien van de wapens van de keizer en zijn spreuk *Plus Oultre*. De beide poorten aan weerszijden van de brug werden groen geschilderd. Op twee pijlers kwamen de wapenschilden van de keizer en de keizerin. De noordelijke galerij werd naar traditie in het rood geverfd. De toegang en de vier vensters van de grote zaal kregen een groene kleur. De waterput voor de kapel werd beschilderd met olieverf, doch de kleur werd niet aangegeven; dit was evenmin het geval voor een deur en twee vensters van de kamer van de keizer. Voor twee *claphuusen* gebruikte men rood en groen en voor elf deuren en vier vensters op de erekoer geel. Ook drie afsluitbalies op de erekoer werden groen geverfd. De zuidelijke poort kwam in het groen en die van het Leeuwenhof in het rood; de woning van de leeuwenbewaarder in groen en rood. De nieuwe kaatsbaan werd met lijmv verf zwart geschilderd wat toeliet de bal beter te onderscheiden tegen de donkere achtergrond. De deur

¹⁶⁹ Zie ook: Charles, L., *Het loopt van een leien dakje. Kaatsen in het Prinsenhof*, in: Boone, M. e.a., *Het prinselijk Hof ten Walle in Gent*, Gent, 2000, p.102-103.

¹⁷⁰ SAG, reeks 349 bundel 52, Stadsprocessen tussen de Schepenen van de Keure en die van het Prinsenhof, 1532-1602, akte van 29 april 1532.

¹⁷¹ Cornelis, E., Gent, 1988, p.129.

van de Waterpoort werd in rode kleur gezet¹⁷².

De keizer en Maria van Hongarije vertoefden graag in de tuin op het tuineiland en lieten er een houten latrinehuisje optrekken. Dat deze latrine uitkwam in de slotgracht valt moeilijk te rijmen met de zorg die men besteedde aan het verwijderen van de waterplanten. Jan de Weert bracht *deux roix lesquelz lon louoyt pour thirer le cruhaul hors des fossez de ladicte court et lesquelles on deschiroit et gastoit*. Hoe men zich die *roix* dient voor te stellen, is onduidelijk. Acht werklieden werkten elk twaalf dagen aan dit karwei en maakten hierbij gebruik van ijzeren harken. Karel was inderdaad bekommerd om de kwaliteit van het water in de slotgracht en liet daarom een houten sluisdeur aanbrengen *pour tenir la belle eauwe aux fossez de ladicte court*. In de slotgracht kwamen ook twee nieuwe houten trappen van twaalf treden om Maria van Hongarije toe te laten te gaan bootje varen¹⁷³.

8. De eretrap van Maria van Hongarije

In 1532 kwam Maria van Hongarije in Gent resideren; tot haar gevolg behoorden haar opperhofmeester Filips de Lannoy, heer van Molembaix, en de gravin van Egmont. Eens te meer diende men heel wat meubels te vervaardigen en te herstellen *pource que icelles couches estoient par les officiers de lempeur par piéces emportez*¹⁷⁴. De situatie in de stad was verre van rustig omdat de duurte van de graanprijs in de maand september een rebelse sfeer meebracht. Omstreeks 18 april verliet zij Antwerpen op weg naar Gent. Onderweg nam zij eerst nog deel aan een hertenjacht in de omgeving van de abdij van Baudeloo¹⁷⁵. Zij verbleef duidelijk langere tijd aan het Hof ten Walle. Zij liet verscheidene banken aanbrengen op het tuineiland en deze omringen met sparrenstammen van meer dan 4 m hoog *pour y pendre les tapyts contre le soleil à cause que ladicte Royne y venoit souvent menger*. Mogelijk om dezelfde reden werd in een van de tuinen een haag aangeplant met wijnstokken tegen een raamwerk¹⁷⁶. De landvoogdes liet nabij de schietbaan twee zitbanken plaatsen *pour asseoir ladicte Royne quant elle tire de larcq*. De schietbaan werd voorzien van nieuwe doelen waarvoor men met een boot graszoden ging halen in Wondelgem. De sportieve vorstin liet in haar boot zes zitjes in rood wilgenhout installeren¹⁷⁷.

Het voornaamste initiatief van Maria van Hongarije in 1532 was het aanbrengen van een prestigieuze trap in de noordoostelijke hoek van de erekoer: *pour au cornet emprès du logis du conchierge au boult dela gallerie avoir rompu*

¹⁷² ADN, B 4139, f°173v° en f°175v°.

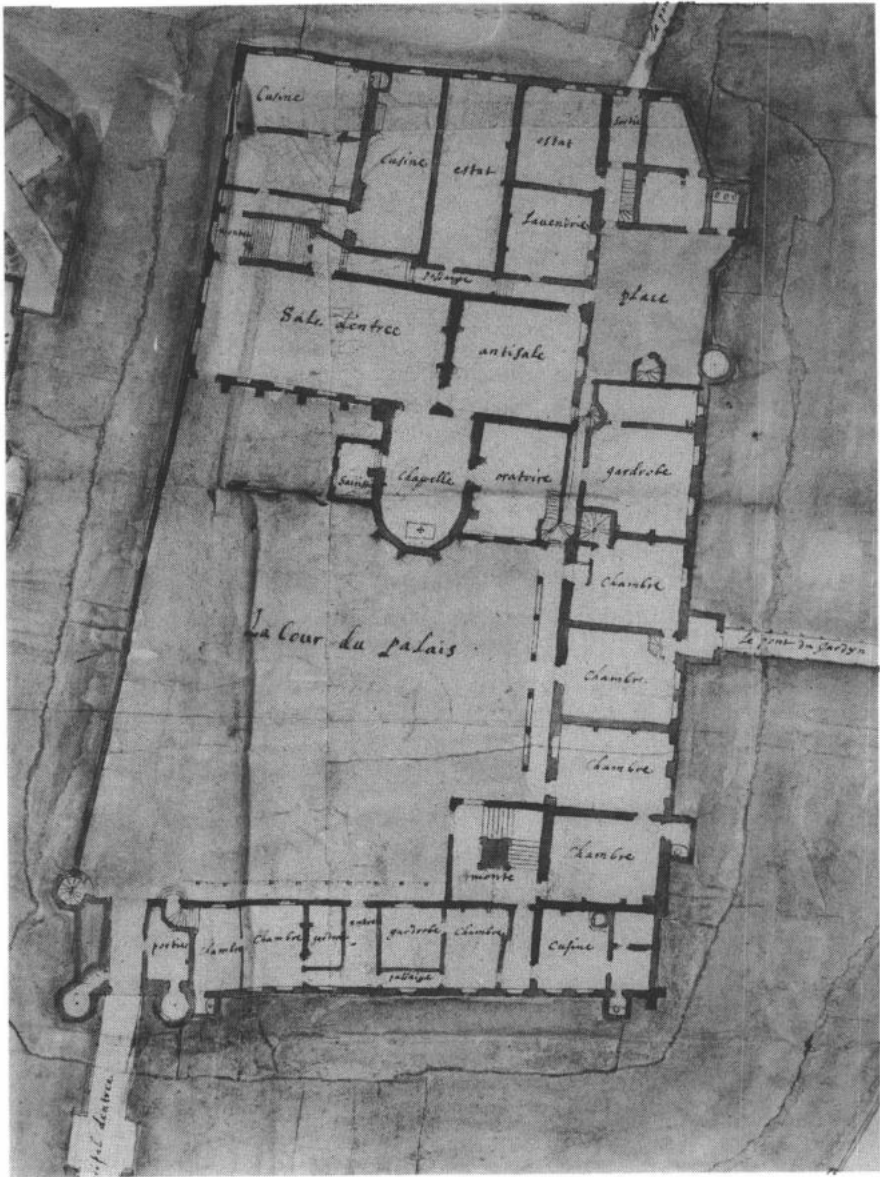
¹⁷³ ADN, B 4139, f°172v°, f°173v°, f°176, f°180 en f°181.

¹⁷⁴ ADN, B 4140, Rekening van de ontvanger-generaal van Vlaanderen 1532, f°246v°.

¹⁷⁵ Gorter-Van Royen, L.V.G., *Maria van Hongarije*, Hilversum, 1995, p.165-167.

¹⁷⁶ Dit raamwerk was 12.5 m lang bij 5.06 m hoog.

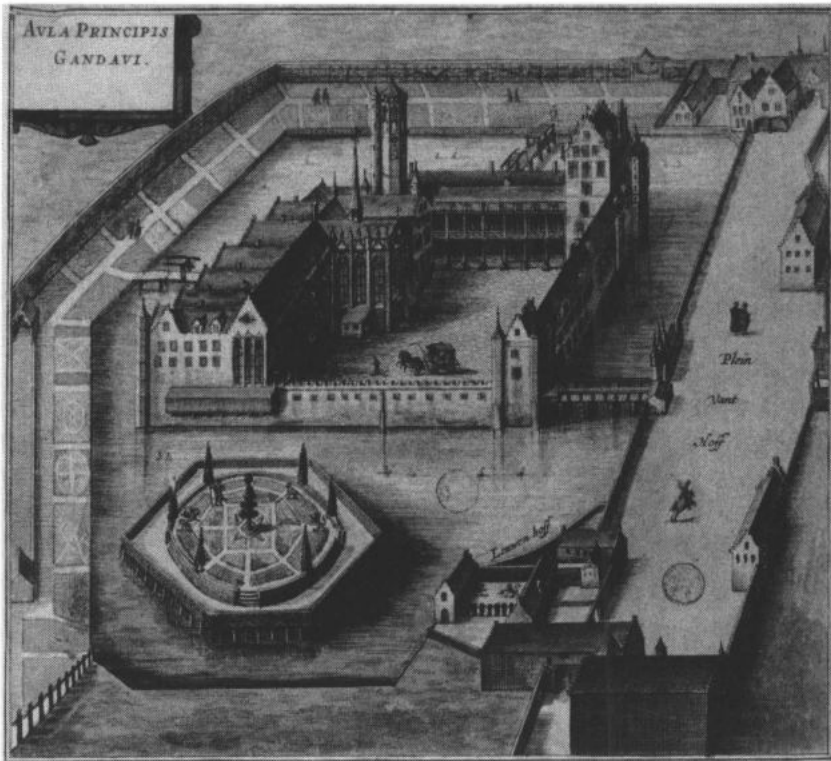
¹⁷⁷ ADN, B 4140, f°247-247v° en f°249.

Het paleis ten Walle, detail van het plan door P.C. Mercx van het Hof ten Walle in 1649 (ADN, E 2352)

HOF TEN WALLE

*ung degret et encoires y fait de tout nouvel ung autre degret a pans en quar-rure*¹⁷⁸. De uitvoering van het werk werd *par expresse charge et ordonnance dela Royne* toevertrouwd aan Lieven Hebscaep, *marchant de bois et maistre charpentier de lempereur nostre seigneur demourant à Gandt*, en aan Lievin van Male, *marchant de pierres en maistre machon de lempereur nostre seigneur demourant à Gandt*. Van Male brak de bestaande trap af en begon met de bouw van de *degret à pans en quarrure* waarvoor hij de natuursteen leverde¹⁷⁹. Lieven Hebscaep verkortte en herstelde de twee aanpalende noordelijke en oostelijke galerijen. Bovendien leverde hij het hout voor de nieuwbouw. Elizabeth vander Houven, de weduwe van smid Adriaen vander Eecken, bezorgde het ijzerwerk voor de trap¹⁸⁰. De monumentale traptoren wordt afgebeeld op het plan van 1649 (afb.2) en op de Sanderusgravure (afb.1). Het

Het Hof ten Walle, detail uit de gravure in Antonius Sanderus, Flandria illustrata, Colonia Agrippina, 1643

¹⁷⁸ ADN, B 4140, f°249.

¹⁷⁹ ADN, B 4140, f°248v°.

¹⁸⁰ ADN, B 4140, f°252 en f°254-254v°.

betrof een vierkante trapconstructie met een vaste kern, te vergelijken met die van het Kasteel Arenberg nabij Leuven van voor 1519. Dit was toen het meest moderne traptype. De trap in het Hof ten Walle was de directe voorganger van de trap die Maria van Hongarije samen met de grote galerij in 1533-1537 liet bouwen in het Coudenbergpaleis te Brussel. Gelijktijdige varianten van dit type trap, doch dan met open kern, werden in 1516 opgetrokken in het Gentse stadhuis en omstreeks 1543 in het kasteel van Gaasbeek¹⁸¹.

Ook in 1533 kwam Maria van Hongarije naar Gent. Zij liet haar appartement bemeubelen met twee tafels, een zitmeubel en drie kleine zetels, een tafel en zes stoelen. In haar garderobe werden er drie bedden ingekort en hersteld en in haar kleedkamer, letterlijk *la chambre la ou la Roynne se accoustre*, kwam er een houten scherm¹⁸². De foerier van de vorstin liet liefst nog negenentwintig andere bedden herstellen. De aandacht voor het keukenmeubilair was eveneens aanzienlijk. Een oude keuken werd afgebroken en vervangen door een nieuwbouw, inclusief een *boutelrie* of voorraadkamer. Tegelijk voorzagen men een open ruimte nabij de nieuwe keuken van een bedekking met straatstenen. De afmetingen van dit pleintje laten toe het te identificeren met de ruimte aangeduid als *place* op het plan van 1649 in de noordwestelijke hoek van het paleis. De nieuwe keuken moet zich bijgevolg ook in die zone hebben bevonden. Ter attentie van de kok werden er vier banken geleverd, een grote bloktafel om vlees te versnijden, een nieuwe schragentafel, nog drie grote snij- en hakblokken en twee banken waarop de vleesschotels werden bereid¹⁸³.

Het groot aantal bedden en de inspanningen om de culinaire mogelijkheden te vergroten waren al te aanzienlijk voor een simpel bezoek van de landvoogdes met de hofhouding. Ze waren waarschijnlijk bedoeld om de delegaties te ontvangen die naar Gent afzakten om er het Verdrag van Gent te sluiten op 9 september 1533. Hierbij kwamen koning Christiern II van Denemarken, de echtgenoot van Isabella van Habsburg, de Deense Senaat, de hertog van Holstein en de woordvoerders van Maria van Hongarije overeen voortaan op vriendschappelijke voet samen te werken; de Sont en de Baltische Zee werden terug opengesteld voor de handelsschepen van de Lage Landen¹⁸⁴. Een van de dele-

¹⁸¹ Met dank voor deze mededeling aan prof.dr.ir. Krista De Jonge, met referenties naar: Génicot, L., *Escaliers du XVIe siècle en Belgique*, in: Guillaume, J. (ed.), *L'escalier dans l'architecture de la Renaissance. Actes du colloque tenu à Tours du 22 au 26 mai 1979*, Paris, 1985, p. 179-187; De Jonge, K., *Le palais de Charles-Quint à Bruxelles. Ses dispositions intérieures aux XVe et XVIe siècles et le cérémonial de Bourgogne*, in: Guillaume, J. (ed.), *Architecture et vie sociale. L'organisation des grandes demeures à la fin du Moyen Age et à la Renaissance. Actes du colloque tenu à Tours du 6 au 10 juin 1988*, Paris, 1994, p. 111.

¹⁸² ADN, B 4141, Rekening van de ontvanger-generaal van Vlaanderen 1533, f°236.

¹⁸³ ADN, B 4141, f°236v°-237, f°238v° en f°239v°.

¹⁸⁴ Henne, A., dl. 6, Bruxelles-Leipzig, 1859, p. 53;- Gorter-Van Royen, L.V.G., Hilversum, 1995, p. 216.

HOF TEN WALLE

gaties had voor Maria van Hongarije een attentie meegebracht onder de vorm van *ung pourceau seingle*, een everzwijn, waarvoor in de paardenstal van de hofmeester een hok werd vervaardigd, in afwachting dat het dier zich goedschiks of kwaadschiks naar de keuken begaf¹⁸⁵.

Intussen werd de constructie van de grote eretrap verdergezet. Lieven van Male voltooide het bouwwerk, bracht de vloeren aan op de trap en in een aanpalende kamer en construeerde de schouwen. Hij stond in voor allerlei leveringen van steen en bouwmaterialen; wij vermelden slechts de decoratieve elementen zoals zeven kapitelen, acht leeuwen en *marmousetz* of *gargouilles*. Timmerman Lieven Hebscaep bracht de dakkap aan in de vorm van een lesenaarsdak¹⁸⁶ (afb.1).

Een van de bruggen naar de tuinen werd totaal vernieuwd en voorzien van leuning¹⁸⁷. Omdat Lieven van Male in opdracht van de landvoogdes een *gallerie* naar de tuin toe bevloerde, kan het mogelijk de brug ten westen betreffen, indien althans met de *gallerie* de gang werd bedoeld in de noordwestelijke hoek van het paleis. De grote badstoof werd voorzien van twee nieuwe houten vensters met glasvulling; ze werd niet enkel gebruikt voor de persoonlijke reiniging, maar ook voor het onderhoud van de kleding, waarvoor men twee schragentafels vervaardigde¹⁸⁸.

Een aantal details in de rekening van de ontvanger-generaal van Vlaanderen laten vermoeden dat de atmosfeer aan het Hof ten Walle tijdens de residentie van Maria van Hongarije ontspannen was. Op diverse plaatsen werd er wandtapijten opgehangen waartoe Lieven Hebscaep sparrenhouten latten aanbracht. De kleedkamer bij de kaatsbaan werd in orde gebracht. Een tuinhuisje werd voorzien van een nieuw afdak en in de tuin zelf werden er sparrenhouten ramen aangebracht om er wandtapijten aan op te hangen wanneer de landvoogdes er kwam picknicken. Ook op een andere plaats in de tuin plaats te men meerdere eikenhouten banken ten dienste van de vorstin. Zij bleef gesteld op boottochtjes en vroeg dan ook dat op haar boot een mooie houten kamer werd geïnstalleerd. Waarschijnlijk ging zij op jacht want er was opnieuw een valkenier aanwezig aan het Hof ten Walle¹⁸⁹.

9. De lucht betreft

De rekeningen over 1534, 1535 en 1536 ontbreken en uit die over 1537 blijkt dat er toen weinig aandacht was voor het Hof ten Walle. Men dient hierbij rekening te houden met de groeiende spanning tussen de stad Gent en Maria van Hongarije. Naar aanleiding van de beden die de landvoogdes had

¹⁸⁵ ADN, B 4141, f°236v°.

¹⁸⁶ ADN, B 4141, f°238, f°239v° en f°240. De afmetingen van het dak, namelijk 7.15 m lang bij 7.74 m hoog, geven een idee over die van de toren zelf.

¹⁸⁷ Het bouwsel was 23.82 m lang en steunde op 36 palen.

¹⁸⁸ ADN, B 4141, f°236-237, f°239v° en f°245v°.

¹⁸⁹ ADN, B 4141, f°236-236v° en f°246.

gevraagd op de vergaderingen van de Staten-Generaal in Mechelen in juli 1535, in Brussel in juni 1536 en opnieuw in Brussel in oktober en december 1536, had Gent zich steeds bijzonder stug opgesteld, terwijl Brugge, Ieper en het Brugse Vrije zich veel meer meegaand hadden betoond. Een in februari 1537 geplande bijeenkomst van de Staten-Generaal werd afgelast omdat er weinig afvaardigingen opdaagden en zeker de Gentse niet. Op 15 maart 1537 schreef de landvoogdes een brief aan haar broer Karel waarin zij haar ontslag aanbood, wat hij prompt weigerde¹⁹⁰. Op 24 maart 1537 vergaderde de Staten-Generaal nog maar eens in Brussel en na verloop van tijd keurden alle afvaardigingen met uitzondering van de Gentse de nieuwe belastingen goed. Ook tijdens de rest van het jaar 1537 bleef de spanning aanhouden.

Het is dus niet verwonderlijk dat Maria van Hongarije zich in 1537 niet erg aangetrokken voelde tot het Gentse Hof ten Walle. Toch noteren we enkele details uit de desbetreffende rekening. Er was bijvoorbeeld sprake van het leggen van een nieuwe dakgoot op *la nouvelle gallerie*. De interpretatie van dit gegeven is niet duidelijk: mogelijk gaat het om de aanpassing van de noordelijke galerij na het bouwen van de monumentale traptoren, doch het valt niet uit te sluiten dat de galerij tijdens de vorige periode grondig was vernieuwd. De leeuwenhokken kregen een reparatiebeurt en men herstelde *le jeu de paulmes lequel estoit pourri et rompu de sorte qu'on ny scavoit bonnemant jouer*¹⁹¹.

Op 31 januari 1538 ontzegde Karel V aan de stad Gent elk recht nog verder oppositie te bieden tegen de gevraagde belastingen. Vanaf dat moment begon de echte rebellie tegen de keizer zelf. Ofschoon de landvoogdes er in 1538, noch in 1539 kwam resideren, werden er toch diverse onderhoudswerken uitgevoerd aan het Hof ten Walle. Bij het doornemen van de rekeningen over die jaren krijgt men de indruk dat er ofwel een ongewone ijver aan de dag werd gelegd voor het onderhoud, ofwel dat de ambachtslui van de bijzondere politieke situatie profiteerden, wetend dat zij niet veel tegenkanting te vrezen hadden vanwege de Rekenkamer van Rijsel omdat de landsverheid de vrede met Gent wilde bewaren.

Een van de aanvoerders van de rebelse fractie in Gent was meester-timmerman Lieven Hebscaep die sedert vele jaren als officiële aannemer van alle houtwerk in dienst stond van Karel V. Op 23 augustus 1539 bracht hij trouwens spontaan een splinternieuwe pijnbank van eigen makelij naar het Gravensteen om de vijfenzeventigjarige Lieven Pyn door middel van foltering tot bekentenissen te dwingen¹⁹² en op 2 september 1539 verving hij de

¹⁹⁰ Henne, A., Bruxelles-Leipzig, 1859, dl.6, p. 171.

¹⁹¹ ADN, B 4142, Rekening van de ontvanger-generaal van Vlaanderen 1537, f°249-250 en f°254.

¹⁹² Henne, A., Bruxelles-Leipzig, 1859, dl. 6, p. 313.

gevluchte Jan de Block in diens functie als overdeken¹⁹³. In de *Relation des troubles de Gand en 1539 et 1540*, werd Hebscaep beschreven als *ung marchand de bois et maistre carpentier des ouvrages de l'Empereur en la ville de Gand, et aussy à l'environ ou quartier dicelle: c'estoit ung mauvais meuttien, et à ceste cause le feirent grant doyen, ou lieu de celluy qui c'estoit ainsy absenté. Telz gens dominoient lors: mais il en eubt son payement ... comme aussy pourrez oyr cy-après*¹⁹⁴. Achteraf moest hij inderdaad de gevolgen van zijn politieke keuze dragen, maar in 1538 en 1539 kon hij ongestoord zijn gang gaan. Eén aspect hiervan was dat hij goed zorg kon dragen voor het Hof ten Walle, tot zijn eigen voordeel en tot dat van de ambachtslieden die dank zij hem niet het lot deelden van de tallozen die door de ongunstige conjunctuur en de hoge belastingen tot de bedelstaf werden gedwongen. Men dient er ook rekening mee te houden dat er in de vorige jaren weinig grondige herstellingen waren gebeurd.

Het is aangewezen de beide rekeningen over 1538 en 1539 samen te behandelen omdat ze nauw bij elkaar aansluiten. Op te merken valt evenwel dat ofschoon de rekening over 1539 niet toelaat uit te maken in welk deel van het jaar de restauratiewerken plaatsvonden, het erop lijkt dat ze verband hielden met de nakende komst van Karel V. Zo bijvoorbeeld liet Lievin Hebscaep toen de straten en alle schouwen een reinigingsbeurt geven¹⁹⁵. De aanwezigheid van Adrien de Croij, graaf van Le Roeulx, speelde ook een rol. Hij kwam op 30 oktober 1539 naar Gent om er het terrein voor te bereiden voor de komst van Karel V en verbleef aan het Hof ten Walle tot 9 november¹⁹⁶.

Lieven Hebscaep vernieuwde de brug aan de westzijde van het paleis, naar het Sint-Elisabethbegijnhof toe, omdat de oude brug door de hoge waterstanden was weggespoeld¹⁹⁷. De herstelling van de kaatsbaan werd verdergezet: Lievin Hebscaep bracht een nieuw dak aan, smid Victor van Liere leverde een slot voor de koffer in de kleedkamer waarin mogelijk de speluitrusting werd geborgen en stratenmaker Jacques Raes bestraatte een lange weg in de tuin naar de kaatsbaan toe en een pad naar de latrine omdat die plaatsen bij regen of slecht weer moeilijk bereikbaar waren. In 1539 leverde touwslager Sanders Baers twee koorden voor de kaatsbaan¹⁹⁸.

¹⁹³ *Cort Verhael van de principaelste geschiedenissen ghebeurt binnen de stad van Ghendt in 't jaer 1539 ende 1540*, uitg. Gachard, P.L., *Relation des troubles de Gand sous Charles-Quint*, Bruxelles, 1846, p. XLVI; Henne, A., Bruxelles-Leipzig, 1859, dl. 6, p. 329.

¹⁹⁴ *Relation des troubles de Gand en 1539 et 1540*, uitg. Gachard, P.L., *Relation des troubles de Gand sous Charles-Quint*, Bruxelles, 1846, p. 22.

¹⁹⁵ ADN, B 4144, f°266.

¹⁹⁶ *Relation des troubles de Gand en 1539 et 1540*, Bruxelles, 1846, p. 28, met onjuiste datum; ADN, B 4143, Rekening van de ontvanger-generaal van Vlaanderen 1538, f°267.

¹⁹⁷ ADN, B 4143, f°259v°.

¹⁹⁸ ADN, B 4143, f°259v°, f°262 en f°264v; ADN, B 4144, Rekening van de ontvanger-generaal van Vlaanderen 1539, f°274.

Hebscaep herstelde ook de stal waar de conciërge het vee onderbracht dat voor de voeding van de leeuwen en de beer was bestemd. Smid Victor van Liere vervaardigde een nieuwe sleutel voor het slachthuis van dit vee en Sanders Baers leverde een dikke koord waaraan de slachtdieren werden opgehangen. Omdat de leeuwen hun poten kwetsten aan de straatstenen op de open ruimte waar ze werden uitgelaten, bracht men er een nieuwe bevloering aan met grote bakstenen uit Stekene¹⁹⁹.

De rebel Hebscaep gaf in 1538 de opdracht de daken van de kapel op het opperhof, boven de kamer van Maria van Hongarije en boven de galerij te inspecteren en te herstellen. In 1539 ging hij hiermee door en liet hij de daken repareren boven de noordelijke vleugel van het paleis, boven de kapel en boven het oratorium van de keizer, boven de grote galerij en boven de toegangspoort van het opperhof²⁰⁰. Hij zorgde er ook voor dat de kamers boven de nieuwe traptoren in de noordoostelijke hoek van de erekoer van nieuwe vensters werden voorzien²⁰¹. In de tuin bracht hij allerlei nieuw houtwerk aan. Op het tuineiland kwamen er nieuwe eikenhouten wandelpaden met eikenhouten balustrades. De meester-timmerman herstelde daar ook een *gloriette* met eikenhouten latten en een dito beplanking²⁰².

De paden en open ruimten ten oosten van de Waterpoort werden voorzien van straatstenen. In 1538 bestraatte Jacques Raes het gedeelte tussen de wasserij van Maria van Hongarije en de bakkerij. In 1539 was het de beurt aan het pleintje tussen de Waterpoort en de visvijver. Vanaf dit pleintje legde Jacques Raes een straat aan naar de paardenstallen²⁰³, verder nog een ander straatje dat naar de latrine aan de Lieve leidde en een derde straatje in dezelfde omgeving vanaf het pleintje voor de woning van de wasvrouwen tot aan twee paardenstallen²⁰⁴.

De uitrusting van de Sint-Widokapel werd in die jaren door smid Victor van Liere aangevuld met zeven kaarsenschotels en een kandelaar en met een aan de muur bevestigde ijzeren hoepel waarin het wijwaterbekken rustte²⁰⁵. Die verfraaiingen hadden mogelijk te maken met het zogenaamde Geuzenlandjuweel dat in 1539 in Gent werd gehouden en waarbij de misbruiken in de Roomse kerk aan de kaak werden gesteld²⁰⁶. We herinneren eraan dat het Barbara-altaar in de Sint-Widokapel de religieuze zetel was van de soevereine rederijkerskamer *Jhesus metter Balsemblomme*.

199 ADN, B 4143, f°259v°-260, f°266v°, f°269 en f°274.

200 ADN, B 4143, f°260; ADN, B 4144, f°266.

201 ADN, B 4144, f°264v°-265.

202 ADN, B 4143, f°259v°; ADN, B 4144, f°264v°.

203 De straat was 29.8 m lang bij 2.98 m breed.

204 ADN, B 4143, f°264v°; ADN, B 4144, f°272v°-273.

205 ADN, B 4144, f°262v° en f°268v°.

206 Decavele, J., *Rederijkers*, in: *Keizer tussen stropdragers. Karel V 1500-1558*, Leuven, 1990, p. 89 vlg.

10. De afrekening

In 1540 verbleef Karel V van 14 februari tot 11 mei in Gent, met een korte onderbreking van 25 februari tot 27 februari; hij kwam er terug van 16 tot 18 juni en van 30 oktober tot 1 november²⁰⁷. Zijn langdurig verblijf aan het Hof ten Walle bracht heel wat werk mee voor de Gentse ambachtslui. Zelfs Lieven Hebscaep, die zijn ambt als overdeken van de neringen had overgelaten aan Lieven d'Herde, *qui aussy estoit ung mauvais meuttien*²⁰⁸, en deken geworden was van de timmerlieden, kreeg heel wat bestellingen. Vanaf een zeker moment had de rekenplichtige het laconiek over *wijlen* Lieven Hebscaep en over Lieven de Scumere als de nieuwe meester-timmerman van de keizer in Gent en omstreken.

Hebscaep maakte deel uit van de officiële deputatie van de stad Gent die op 11 januari 1540 vertrok om Karel V te overtuigen van de vredeswil van de stad²⁰⁹. De delegatie diende te wachten en werd pas op 25 januari in Saint Amand *by den keyser seer vriendelyck ontfanghen, ende beloofde hemlieden de stede van Ghendt seer corts te comen besoucken*²¹⁰. Luidens een andere verhalende bron legde de keizer hun het zwijgen op en vertelde hen dat hij uit Spanje gekomen was *pour mectre et donner bon ordre et pollice ès affaires de sa ville de Gand, et y venir faire les pugnitions et corrections des mésuz commis par les manans et habitans en icelle, selon qu'il trouveroit par raison et justice se devoir faire: ce qu'il feroit de telle sorte qu'il en soit mémoire, et que autres ses villes, pays et subgetz y prenderoient exemple de non faire le samblable ... et qui se trouvoit de bien brief en propre personne en sadicte ville de Gand*, wat geenszins geruststellend klonk²¹¹. Op 14 februari nam Karel zijn intrek aan het Hof ten Walle. Maria van Hongarije had Filips de Croij, hertog van Aarschot bevolen de leden van de delegatie meteen bij hun terugkeer te arresteren²¹²; in feite werden Hebscaep en zijn medestanders pas op 17 februari aangehouden²¹³.

Op 24 februari ontving keizer Karel de stadsmagistraat en liet hun de akte van aanklacht voorlezen door procureur-generaal Baudouin Le Cocq. De omstan-

²⁰⁷ de Cadenas y Vicent, V., 1992, p.273- 275 en 278; het bezoek eind oktober was erop gericht de vorderingen van de werken aan het nieuwe kasteel op de Sint-Baafssite te inspecteren.

²⁰⁸ *Relation des troubles de Gand en 1539 et 1540*, Bruxelles, 1846, p. 25.

²⁰⁹ *Cort Verhael*, Bruxelles, 1846, p. LIX. Hun instructiebrief werd uitgegeven in: Gachard, P.L., *Relation des troubles de Gand sous Charles-Quint*, Bruxelles, 1846, p. 660-662.

²¹⁰ *Cort Verhael*, Bruxelles, 1846, p. LIX;- Henne, A., Bruxelles-Leipzig, 1859, dl.7, p. 35-35.

²¹¹ *Relation des troubles de Gand en 1539 et 1540*, Bruxelles, 1846, p. 61.

²¹² Gachard, P.L., *Relation des troubles de Gand sous Charles-Quint*, Bruxelles, 1846, p. 605.

²¹³ *Cort Verhael*, Bruxelles, 1846, p. LXI;- Henne, A., Bruxelles-Leipzig, 1859, dl.7, p. 45.

digheden van deze scène werd in de *Relation des troubles de Gand en 1539 et 1540* als volgt omschreven: *l'Empereur estant assis en son siège ... en l'une des plus grandes chambres de sa court, laquelle estoit toute ample ouverte, et où chascun pouvoit bien entrer qui sçavoit avoir place*²¹⁴. Dit schijnt erop te wijzen dat de ontvangst niet plaats vond in de grote zaal hoewel er daar zeker geen plaatsgebrek kon worden ingeroepen. Bovendien was de toegangsdeur van die grote zaal lateraal en achteraan gelegen. Wie buiten stond kon bijgevolg moeilijk getuige zijn van wat er zich binnen in die zaal afspeelde. Het is mogelijk dat de keizer zetelde in de salette of *antisale* van het plan van 1649, de ruimte waar traditioneel het baldakijn hing en openbaar raad werd gehouden. De overflow vond dan een plaats in de grote zaal²¹⁵. Een andere mogelijkheid is dat de keizer zetelde in een kamer op de eerste verdieping van de noordelijke paleisvleugel en dat een aantal aanwezigen het gebeuren vanaf de galerij konden volgen.

De schepenen kregen tien dagen de tijd om hun antwoord te formuleren. 's Anderendaags op 25 februari verliet de keizer de stad om in Brussel de Roomse koning, zijn broer Ferdinand, te gaan verwelkomen²¹⁶; op 28 februari keerden de vorsten met hun zus Maria van Hongarije naar Gent terug²¹⁷. Op 6 maart kwamen de Gentenaren hun zaak verdedigen. Men kan ervan uitgaan dat de keizer hen ontving in dezelfde kamer als op 24 februari. De enige inlichting daarover zegt: *l'Empereur estoit derechief assis en son siège*²¹⁸. De dreigende repliek door de advocaat-fiscaal van de Grote Raad van Mechelen werd bevestigd door Karel toen hij verklaarde *qu'il le feroit ainsi, voire de brief, et de telle sorte qu'il en seroit mémoire, et que autres y prendroient exemple, car à ces fins estoit-il venu par dechà*²¹⁹.

Intussen waren de rebelse leiders op de pijnbank ondervraagd. Lieven Hebscaep genoot op 26 en 27 februari en op 3 maart de twijfelachtige eer om de efficiëntie te ervaren van de pijnbank die hij zelf in het Gravensteen had geleverd²²⁰. Hij werd in de namiddag van 17 maart met acht lotgenoten op het Sint-Veerleplein onthoofd²²¹. Hun lichamen werden *ghelyck beesten op eenen waeghen gheworpen* en buiten de Muidepoort op een rad geplaatst en hun

²¹⁴ *Relation des troubles de Gand en 1539 et 1540*, Bruxelles, 1846, p. 73-74.

²¹⁵ Met dank voor deze suggestie aan prof. dr.ir. Krista de Jonge.

²¹⁶ *Cort Verhael*, Bruxelles, 1846, p. LXII.

²¹⁷ *Relation des troubles de Gand en 1539 et 1540*, Bruxelles, 1846, p. 67.

²¹⁸ *Relation des troubles de Gand en 1539 et 1540*, Bruxelles, 1846, p. 76.

²¹⁹ *Relation des troubles de Gand en 1539 et 1540*, Bruxelles, 1846, p. 82.

²²⁰ *Cort Verhael*, Bruxelles, 1846, p. LXII-LXIII; Henne, A., Bruxelles-Leipzig, 1859, dl. 7, p. 62.

²²¹ *Relation des troubles de Gand en 1539 et 1540*, Bruxelles, 1846, p. 87-91.

De tekst van het doodvonnis en van het confiscatiebesluit tegen Lieven Hebscaep werd gepubliceerd in: Gachard, P.L., *Relation des troubles de Gand sous Charles-Quint*, Bruxelles, 1846, p. 361. Voor de onkosten van zijn terechtstelling, zie: Gachard, P.L., *Relation des troubles de Gand sous Charles-Quint*, Bruxelles, 1846, p. 496.

hoofden op pinnen gespietst²²². Op 20 maart kwam de toestemming om hen 's nachts te laten begraven²²³. Hun goederen werden geconfisqueerd omdat het een geval van majesteitsschennis betrof. De auteur van de *Relation des troubles de Gand en 1539 et 1540* preciseerde dat Hebscaep zijn welstand voor het grootste deel had verworven in dienst van de vorst²²⁴. Dat de clause betreffende de confiscatie niet mag worden gedramatiseerd, blijkt uit het feit dat bij de meeste slachtoffers de schulden groter waren (gemaakt) dan de waarde van hun bezittingen. Een goed voorbeeld hiervan is dat van Lieven Hebscaep, waarvan de inventaris van de goederen op 19 maart 1540 werd opgemaakt. In de confiscatieregeling staat te lezen: *Il s'est trouvé que ses dettes excédaient la valeur de ses biens. ... L'Empereur, usant de grâce envers les héritiers, leur a rendu lesdits biens*²²⁵. De erfgenamen werden achteraf nog vergoed voor Hebscaeps missie in januari 1540²²⁶.

Op zondag 21 maart werd een Gentse delegatie ontvangen aan het Hof ten Walle, waar zij Karel tevergeefs om genade smeekten. In het *Cort Verhael van de principaelste geschiedenissen ghebeurt binnen de stad van Ghendt in 't jaer 1539 ende 1540* worden enkele aanwijzingen gegeven over de plaats van deze ontmoeting²²⁷. De Gentse afgevaardigden *keerden alsoo weder uuyt synder camere. Ende, in den selven ganck, gynck Mevrouw in haer camere; ende de gedenommeerde schepenen ende andere volghden haer*. Dit betekent dat Karel V en Maria van Hongarije de Gentenaren ontvingen in de kamer van de keizer op de eerste verdieping van de noordelijke paleisvleugel (afb.1). Zij verlieten deze ruimte via de galerij en betraden de nabijgelegen kamer van de gouvernante *omme oock te vreden te stellen van 't gene die men oock jegens haer saude misdaen hebben. Ende sy beloofde die van Ghendt hulpe ende bystant te doene jegens haeren broeder, in al dat haer moghelyck was te doene*. Volgens de *Relation des troubles de Gand en 1539 et 1540* vond deze laatste ontmoeting plaats op 22 maart²²⁸. Luidens deze bron ontving Maria van Hongarije de Gentse delegatie *assise en son siège*, maar zonder verdere plaatsbepaling. De gouvernante verweet de Gentenaren dat zij haar pas een maand nadat zij in Gent was aangekomen kwamen begroeten. Toch beloofde zij voor de stad ten beste te zullen spreken.

²²² *Cort Verhael*, Bruxelles, 1846, p. LXIII;- Henne, A., Bruxelles-Leipzig, 1859, dl. 7, p. 64-65.

²²³ Henne, A., Bruxelles-Leipzig, 1859, dl. 7, p. 65.

²²⁴ *Relation des troubles de Gand en 1539 et 1540*, Bruxelles, 1846, p. 88-89.

²²⁵ Gachard, P.L., *Relation des troubles de Gand sous Charles-Quint*, Bruxelles, 1846, p. 514 en p. 531.

²²⁶ SAG, reeks 400, nr. 47, Stadsrekeningen van Gent, 1539-1540, f°101v°.

²²⁷ *Cort Verhael*, Bruxelles, 1846, p. LXIV, In: *Relation des troubles de Gand en 1539 et 1540*, Bruxelles, 1846, p. 91, is de lokalisering minder precies en beschrijft de auteur 'l'Empereur estant assis en siège, à l'huis ouvert que chascun y povoit entrer'.

²²⁸ *Relation des troubles de Gand en 1539 et 1540*, Bruxelles, 1846, p. 93.

Terwijl de Gentenaren in onzekerheid verkeerden over het lot van hun stad, trokken de vrome Habsburgers zich terug om het paasfeest voor te bereiden: Karel in de abdij van Baudeloo, Ferdinand in die van Drongen, zijn echtgenote Anna van Hongarije in het kartuizerklooster op Rooigem en Maria in het klooster van Deinze²²⁹. Voor zijn paasviering liet Ferdinand door schipper Lieven de Haze tafels, schragen, banken en allerlei huisraad naar Drongen voeren; vandaar bracht De Haze ze naar het klooster van de kartuizers op Rooigem waar Ferdinands echtgenote zich om dezelfde reden bevond. Het meubilair dat Ferdinand meenam voor zijn *mandaet* of viering op de donderdag voor Pasen werd vervaardigd door Lieven de Scumere. Het omvatte twee tafels met telkens drie eikenhouten schragen, drie banken *à fachen de scabelles* en vier grote kandelaars voor twintig kaarsen waarvan de voet kruisvormig was uitgewerkt voor meer stabiliteit. Voor de dienst bij de kartuizers vervaardigde De Scumere *une nouvelle barre* op twee schragen, geflankeerd door toortshouders en bovendien vier zwartgeverfde kandelaars²³⁰.

Op paasmaandag 29 maart namen allen opnieuw hun intrek aan het Hof ten Walle²³¹. Een veeg teken voor de stad was dat het terrein waar de dwangburcht tegen Gent zou komen op de plaats van de Sint-Baafsabdij en het Sint-Baafsdorp op 22 april werd afgebakend in het bijzijn van Karel, die er twee dagen later de eerste steen van legde. De beide andere bezoeken die Karel in 1540 aan Gent bracht, hadden overigens te maken met de werkzaamheden aan het nieuwe kasteel. De keizer wenste hierop nauwlettend toen te zien. Dit gold zowel voor zijn kort bezoek op 16 en 17 juni, als voor dat van 30 oktober tot 1 november²³².

Op donderdag 29 april omstreeks 9 uur ontving de keizer de Gentse politieke elite aan het Hof ten Walle²³³. Eens te meer vernemen we dat: *l'Empereur fut ... assis en son siège pour ce fait et préparé ... en une grant chambre à ce ordonnée, à l'huys ample ouvert, et où chascun povoit entrer qui sçavoit avoir plache*²³⁴. Om dezelfde redenen als hoger vermeld vond de confrontatie niet plaats in de grote zaal, maar wellicht opnieuw in de *antisale* ten noorden ervan of nog in de kamer van de keizer op de eerste verdieping van de noordelijke paleisvleugel. De strafsententie met de *Concessio Carolina*, het nieuwe stedelijk statuut, werd hen voorgelezen. De ruimte waar dit plaatsvond staat afgebeeld op de bekende schildering op papier door Jan Cornelisz

²²⁹ *Relation des troubles de Gand en 1539 et 1540*, Bruxelles, 1846, p. 95-97.

²³⁰ ADN, B 4145, Rekening van de ontvanger-generaal van Vlaanderen 1540, f°269v°-270, f°271v° en f°273v°.

²³¹ *Relation des troubles de Gand en 1539 et 1540*, Bruxelles, 1846, p. 97.

²³² *Cort Verhael*, Bruxelles, 1846, p. LXXVIII en LXX.

²³³ Voor het verhaal van de bestraffing van Gent, zie: Decavele, J., *Stropdragers*, in: *Keizer tussen stropdragers. Karel V 1500-1558*, Leuven, 1990, p. 173 vlg.; Van Peteghem, P., *Exemplaire bestraffing*, in: *Keizer tussen stropdragers. Karel V 1500-1558*, Leuven, 1990, p.181 vlg.

²³⁴ *Relation des troubles de Gand en 1539 et 1540*, Bruxelles, 1846, p. 111.

HOF TEN WALLE

Vermeyen²³⁵, tenzij hij eerder de voorlezing van het requisitoir op 24 februari voorstelde.

Op maandag 3 mei volgde de vernedering van Gent. De schepenen van beide banken en de afgevaardigden van de corporaties verschenen aan het Hof ten Walle in het gezelschap van vijftig *creesers* of oproerkraaiers, de eersten in het zwart gekleed, de *creesers* in hun hemd en onderkleding. Om de hals van de *creesers* legde men de stroppen die door Jehan Corbeel waren geleverd. De Gentse beul eiste voor zijn optreden of voor zijn loonderving een vergoeding van 57 pond; na ruggespraak met de beul van de Duitse troepen – mogelijk had hij de stroppen gelegd – werd zijn loon beperkt tot 6 pond²³⁶. De keizer ontving de droeve stoet *assis en son trosne et siège pour ce fait et préparé à l'un des costez de la court de son hostel que on nomme le Wal, en sadicte ville de Gand, dessoubz la gallerie et droit devant l'huis de la chambre en laquelle on tient le siège de ses domeines et finances*²³⁷. De belangstelling was enorm: *Il y avoit une fort grant presse, tant tout estoit plein, bas et hault, ès fenestres et galleries de la court, et rampoit le peuple par tout sur les murs et thois des maisons de ladicte court où ilz povoient avoir lieu et plache, tant avoit chascun grant désir de véoir lesdis de Gand ainsy faire ladite réparation honnourable*²³⁸. Lieven de Scumere, de opvolger van wijlen Lieven Hebscaep in diens functie als meester-timmerman van de keizer in Gent, had *fait en haste en ladicte court dessoubz la gallerie ung passet surquoy estoit mis la chayère de lempereur et dela Royne et illecq aussy osté les bailles et iceulx remis, ensemble aussi audict jour accoustré et mis à point une navyere pour la Royne pour aller jouer par leauwe hors ladicte ville*²³⁹. De troonzetels van Karel V en van Maria van Hongarije waren dus opgesteld op een podium onder de noordelijke galerij die voor de gelegenheid was ontdaan van de afsluitbalies. Lieven de Scumere plaatste op een afstand van de galerij drie andere balies²⁴⁰. Deze dienden om het publiek op een afstand te houden en tevens om over de nodige ruimte te beschikken, immers: *Ladicte réparation honnourable se feist ainsy en la court dudit hostel, pour ce qu'il n'y avoit en icelluy salle ne chambre qui fust grande assez que pour ce faire, comme il appartenoit, à cause du grant peuple qui y estoit, et aussy que l'Empereur vouloit bien que chascun le sceust et véist, pour mémoire et exemple cy-*

²³⁵ Een recente afbeelding van dit werk in: *Carolus. Keizer Karel V 1500-1558*, Gent, 1999, p. 110.

²³⁶ Gachard, P.L., *Relation des troubles de Gand sous Charles-Quint*, Bruxelles, 1846, p. 500.

²³⁷ *Relation des troubles de Gand en 1539 et 1540*, Bruxelles, 1846, p. 156.

²³⁸ *Relation des troubles de Gand en 1539 et 1540*, Bruxelles, 1846, p. 156;- voor een overzicht betreffende de opstand verwijzen we uiteraard naar: Decavele, J. (red.), *Keizer tussen stropdragers. Karel V 1500-1558*, Leuven, 1990, alwaar een uitgebreide bibliografie.

²³⁹ ADN, B 4145, f°271v°.

²⁴⁰ ADN, B 4145, f°270. De balies waren respectievelijk 5.80, 3.57 en 2.33 m lang en steunden op twee palen van 1.78 m hoog.

*après*²⁴¹. Na afloop van de verpletterende vernedering van de fiere stad ging de gouvernante spelevaren op de Lieve. Een eerder cynisch initiatief dat velen niet zullen hebben geapprecieerd!

Karel V had ervoor gezorgd dat de bestraffing van de Gentenaren een exemplarisch karakter kreeg en dat een internationale politieke elite er getuige van was hoe hij de machtige stad Gent vernederde, een onmiskenbaar bewijs van zijn macht. Voor de aanwezigen, hovelingen en anderen, werd een logies gearrangeerd. We registreerden de aanwezigheid van paltsgravin Dorothea, de dochter van Christiern II van Denemarken en van Karels overleden zus Isabelle en echtgenote van paltsgraaf Frederik van Beieren²⁴². Verder Adrien de Croij, graaf van Le Roelux, Antoine de Croij, heer van Sempy en de hofdames van Maria van Hongarije. Ook de hertogin van Milaan was van de partij; het ging wellicht om Christina, de tweede dochter van Christiern II van Denemarken en van wijlen Isabella van Habsburg, die als weduwe van Francesco Sforza de titel van hertogin van Milaan bleef dragen²⁴³. De toevloed van gasten aan het Hof ten Walle vereiste eens te meer de vervaardiging of herstelling van talrijke meubels²⁴⁴. Koning François Ier van Frankrijk betoonde in die voor Gent treurige omstandigheden zijn sympathie aan de keizer door hem een aantal honden cadeau te doen; de dieren kregen een aangepast hok waarvoor een met straatstenen bedekte ren werd aangelegd²⁴⁵.

De inrichting van het appartement van de keizer werd in 1540 uitstekend verzorgd. Lieven Hebscaep vervaardigde zes banken *à fachen de scabelles*. De kamer en *la salle de lempereur* werden van nieuw bezetsel voorzien en in zijn kamer leverde Victor van Liere nieuwe hengsels voor een *aulmaire* of deurenkast. Op bevel van de foeriers vervaardigde Lieven Hebscaep voor het keizerlijk oratorium een groot vierkant venster met houten luiken, alsmede een tafel, een *buffet* en twee banken. Karel V beschikte ook over een *pale* of warmkamer en een eetkamer. Voor deze *salle ou lempereur disne* vervaardigden Hebscaep twee schragen voor de tafel en zijn opvolger Lieven de Scumere een houten wandscherm. In de keuken van de keizer bracht Lieven Hebscaep vier grote boorden aan waarop het rauwe vlees werd opgeslagen en vervaardigde hij een nieuwe tafel om vlees te bereiden. In de broodkamer behoefde men een nieuwe broodkoffer die Hebscaep vervaardigde van wit hout²⁴⁶. Voor de keizerlijke kapel vervaardigde Lieven de Scumere vier grote kandelaars en een nog groter exemplaar voor de paaskaars, de eerste vier zwart geschilderd, de paaskandelaar geel. Ook de grote zaal werd gebruikt om er religieuze diensten te houden. Daartoe plaatste men op twee schragen een altaar met een houten *taneel*, waarschijnlijk een achtergronddecor. Voor het

²⁴¹ *Relation des troubles de Gand en 1539 et 1540*, Bruxelles, 1846, p. 159.

²⁴² Gorter-Van Royen, L.V.G., Hilversum, 1995, p. 219.

²⁴³ ADN, B 4145, f°266, f°267, f°270v°-271v° en f°277.

²⁴⁴ ADN, B 4145, f°267 en f°268.

²⁴⁵ ADN, B 4145, f°271 en f°287v°.

²⁴⁶ Dit bergmeubel was 1.79 m lang bij 1.04 m breed.

altaar lag er een trede²⁴⁷.

Toen Ferdinand op 28 februari naar Gent kwam, vond hij zijn appartement tip-top in orde. Er waren nieuwe meubels aangevoerd die nog door wijlen Lieven Hebscaep waren vervaardigd: drie schragentafels, zes nieuwe stoelen, twee banken *à fachen de scabelles* en ten slotte *ung nouveau buffet pour mectre la vasselle*, een pronkkast dus. In een andere kamer vervaardigde de timmerman een scheidingswand met een deur en aan de binnenzijde uitgerust met legboorden. Na de aankomst van Ferdinand maakte Lieven de Scumere nog een nieuw pronkbuffet met drie leggers en een schragentafel. Hij bezorgde ook een zetel met armzetel waarvan een kant kon worden geopend, diverse banken en vier eenvoudige bedden. In de kamer van Ferdinand leverde Lieven Hebscaep een klein bed en een mooi verzorgde onderstel voor een tafel²⁴⁸.

Meester-metselaar Lieven van Male bouwde voor Ferdinand een nieuwe keuken, die door Lieven vander Vesten met tichels werd gedekt. De open ruimte bij de keuken werd door Jacques Raes belegd met straatstenen. Lieven Hebscaep bracht in de keuken een houten scherm met een deur aan, en verder nog een snij- en hakblok en een schragentafel voor het aanrechten van vlees. Lieven de Scumere voegde daaraan nog twee banken aan toe en een withouten tafel. Hij kreeg ook de opdracht een *gardemengie* te vervaardigen, een houten kamer die rondom was uitgerust met legboorden om vlees op te stoceren en waarin een bank werd opgesteld²⁴⁹.

In de bakkerij op het voorhof drong er zich een herstelling op na een brand. Hebscaep verving een aantal balken en verlengde andere balken die ten dele door het vuur waren aangetast. Het werk werd na het wegvallen van Hebscaep voltooid door Lieven de Scumere²⁵⁰. Mogelijk was de brand in de bakkerij de aanleiding tot het optrekken van een nieuwe pasteibakkerij op een onbebouwd terrein vlakbij de poort van het Leeuwenhof²⁵¹.

Ook de paardenstallen werden nagezien: in de grote paardenstal kwam er een nieuwe zolder waar de palfreniers sliepen; men hing er nieuwe kaarsenschotels en bracht een katrol aan om het hooi op te trekken. Een van de zes nieuwe banken om zadels op te leggen was bestemd voor de zadelmaker van de keizer. In de stal van de wagenpaarden construeerde Lievin de Scumere een verhoog voor een grote kuip om de paarden te drenken. Hij bracht alle paardenstallen opnieuw in orde terwijl de keizer in Brugge verbleef, na zijn vertrek uit Gent op 19 juni²⁵², en zorgde dat alle deuren en vensters van de stal-

²⁴⁷ ADN, B 4145, f°266v°-267, f°269v°-270, f.273v°, f°276v°, f°281, f°285v° en 287v°.

²⁴⁸ ADN, B 4145, f°266v°-267, f°270v°-271.

²⁴⁹ ADN, B 4145, f°266v°-267, f°270-271, f°274, f°275 en f°286v°. De 'gardemengie' was 11.90 m lang bij 4.76 m hoog.

²⁵⁰ ADN, B 4145, f°267 en f°272.

²⁵¹ ADN, B 4145, f°267-267v°, f°274 en f°275v°. De constructie was 6.55 m lang, 3.27 m breed en 4.17 m hoog en telde een deur en vier ramen.

²⁵² ADN, B 4145, f°266 en f°271v°-272; de Cadenas y Vicent, V., 1992, p. 276.

len goed sloten om diefstal te voorkomen.

Ook op tal van andere plaatsen in het Hof ten Walle werden er werken gesignaleerd. Karel V stond erop dat zijn kaatsbaan en de bijbehorende kleedkamer werden hersteld; smid Victor van Liere vervaardigde daarvoor een ijzeren ring waarin een wasbekken stond en een nieuwe sleutel voor de koffer met de speluitrusting. De kaatsbaan werd als naar gewoonte in het zwart geleverd²⁵³. Lieven de Scumere herstelde in opdracht van Maria van Hongarije de houten trappen, armleuningen en banken in de tuin op het eiland²⁵⁴.

Een van de poorten op het voorhof bleek te groot te zijn; ze werd dan ook afgebroken en vervangen door een klein exemplaar. De muur die vanaf deze poort naar de paardenstallen leidde werd hersteld en verhoogd²⁵⁵. Of deze informatie betrekking heeft op de middenpoort ofwel op die van het Zilverhof, is niet duidelijk. Mogelijk ging het toch om de laatstgenoemde omdat deze op de latere iconografie zoals de gravure van Hendrik Hondius van 1641, de Sanderusgravure van 1643 en het plan van 1649 eerder bescheiden voorkomt. Op 6 mei gaven de foeriers aan Lieven de Scumere de opdracht een brug te slaan op de baan naar Evergem²⁵⁶, een initiatief dat paste in het programma van de keizer om Gent tot een meer open stad te maken. Op dezelfde dag verscheen inderdaad de ordonnantie tot afbraak van een aantal stadspoorten en dito versterkingen²⁵⁷.

11. Op een laag pitje

Maria van Hongarije en haar hofhouding kwamen terug naar het Hof ten Walle van 21 november tot 15 december 1541. In die periode hield uurwerkmaker Pierre van Wichelen het torenuurwerk gaande; het had een jaar lang niet gewerkt en diende bijgevolg grondig te worden gerepareerd²⁵⁸. Ook diverse schaliedaken dienden te worden hersteld omdat ze sterk hadden geleden onder een zware storm; het ging over de daken van de zuidelijke poort, van de oostelijke vleugel waar de hofdames hun verblijf hielden en van de Waterpoort²⁵⁹. Het gebouwencomplex nabij deze laatste poort stond ter beschikking van graaf Adrien de Croij, heer van Le Roeulx, die niet enkel gouverneur van Vlaanderen was, maar die bovendien belast was met de leiding van de aanleg van het nieuwe kasteel. Voor zijn comfort werd een armzetel bezorgd. Zijn keuken werd voorzien van nieuwe legboorden, van twee zitbanken en van twee meubels om er de vleeschotels op te bereiden. In de *boutellerie* en in de kelders kwamen er nieuwe schragen om er biervaten op

²⁵³ ADN, B 4145, f°266v°, f°272, f°274-274v° en f°276-276v°.

²⁵⁴ ADN, B 4145, f°271.

²⁵⁵ ADN, B 4145, f°274.

²⁵⁶ ADN, B 4145, f°271v° en f°273v°.

²⁵⁷ de Cadenas y Vicent, V., 1992, p. 275.

²⁵⁸ ARB, Fonds Rekenkamers nr. 2713, f°355v°.

²⁵⁹ ARB, Fonds Rekenkamers nr. 2713, f°268.

HOF TEN WALLE

te leggen. In een klein kamertje werd een nieuw bed geplaatst, mogelijk ten dienste van zijn conciërge Gillis vander Burcht. Hij beschikte over een eigen tuin waar een vaste eikenhouten tuintafel met bijhorende zitbanken werden opgesteld²⁶⁰.

Zoals steeds was de aankondiging van het hoge bezoek het sein tot allerhande onderhoudswerken en tot de levering van nieuw meubilair. Voor het onderhoud van de slotgracht, maar mogelijk ook ter ontspanning van de bewoners schafte men een nieuwe boot aan²⁶¹. Ook de kaatsbaan werd druk gebruikt; de sluiting van het dressoir werd vernieuwd en tegen de muur bracht men een ijzeren handdoekrek aan²⁶².

De aanwezigheid van de landvoogdes aan het Hof ten Walle in 1542 was ingegeven door bekommernissen van heel andere aard. In Gelre en Kleef was er immers opnieuw een opstand bezig, die behalve een politieke ook religieuze inslag vertoonde. De sluitsteen van het krijgsplan van Maarten van Rossem bestond in de verovering van Gent. Diverse uit Gent verbannen en uitgeweken hervormden namen deel aan de rebellie en zochten contact met hun gelijkgezinden in Gent zelf. Maria van Hongarije slaagde erin het gevaar te bezweren dank zij een radicale interventie²⁶³. Op 10 december beleegde zij een vergadering van de Staten-Generaal aan het Hof ten Walle en eiste onder meer een nieuwe belasting van 1 % op de uitgevoerde goederen en van 10 % op het inkomen van handelaars met een omzet van meer dan 1000 florijn. Slechts na harde discussies legden de afgevaardigden zich daarbij neer²⁶⁴.

Het volgende jaar deed er zich in Gent een opstandige beweging voor wegens de zware belastingen en het genadeloze optreden van de huurlingentroepen. De rebellie werd weldra neergeslagen²⁶⁵. Het feit dat uurwerkmaker Pierre van Wichelen het torenuurwerk gaande hield van 25 januari tot 25 maart 1543 wijst erop dat Maria van Hongarije in die periode aan het Hof ten Walle verbleef²⁶⁶. Op het eind van het jaar – het had gesneeuwd – werd er gefluisterd dat de keizer zelf naar Gent zou komen. Dit bericht bleek echter vals, want op 1 januari 1544 vertrok hij vanuit Brussel naar Speyer (Duitsland). Aan het Hof ten Walle bracht men voor de zekerheid alle paardenstallen in orde²⁶⁷. Conciërge Guyot du Chasteau liet de pleinen en bruggen netjes maken, eenenvijftig schouwen reinigen en de sneeuw uit de dakgoten verwijderen in het vooruitzicht van de vermoedelijke komst van Karel V. Meester-timmerman Lieven de Scumere bracht het verblijf van de keizer in orde; glasmaker

²⁶⁰ ARB, Fonds Rekenkamers nr. 2713, f°258-258v°.

²⁶¹ ARB, Fonds Rekenkamers nr. 2713, f°259v°.

²⁶² ARB, Fonds Rekenkamers nr. 2713, f°261v°.

²⁶³ Henne, A., Bruxelles-Leipzig, 1859, dl. 7, p. 354 vlg.;- Gorter-Van Royen, L.V.G., Hilversum, 1995, p. 244-247.

²⁶⁴ Henne, A., Bruxelles-Leipzig, 1859, dl. 8, p. 49-51.

²⁶⁵ Henne, A., Bruxelles-Leipzig, 1859, dl. 8, p. 95.

²⁶⁶ ARB, Fonds Rekenkamers nr. 2714, f°252v°.

²⁶⁷ ARB, Fonds Rekenkamers nr. 2714, f°172.

Jacques Gheerolf reinigde en herstelde de glasramen in en omtrent dit verblijf en op de galerij en stukadoor Jacques Raes werkte het bezetsel bij in de beide kamers van de keizer en in de nabijgelegen zaal²⁶⁸. In de loop van dat jaar werden er ook andere herstellingswerken uitgevoerd. Zo bijvoorbeeld werd de keuken op het eiland in de zuidelijke slotgracht in orde gebracht; in de bijbehorende *boutellerie* werd er een dressoir aangebracht en een drager in sparrenhout, voorzien van houten tappen voor het ophangen van de geslachte schapen²⁶⁹. Er werd ook gewerkt aan het logies van de graaf van Le Roeulx in en nabij de Waterpoort. Zijn verblijf werd uitgerust met een nieuwe latrine die op twee houten pijlers steunde en die op de Lieve uitgaf. Zijn conciërge, Gillis vander Burcht, liet rondom de tuin een haag aanplanten en in orde houden²⁷⁰.

Keizer Karel bracht een bezoek aan het Hof ten Walle van 3 december 1544 tot 14 januari 1545²⁷¹. Hij kreeg er vanaf 5 december af te rekenen met een bijzonder zware aanval van jicht die een maand lang aanhield²⁷². Zijn lijfarts kreeg een eigen kamer toegewezen, met een bed dat eerder in het verblijf van de conciërge had gestaan²⁷³. De badstoof kreeg een nieuwe stookinrichting en de kamer bij de badstoof van de keizer werd voorzien van nieuw pleisterwerk²⁷⁴. Maria van Hongarije en de raadsheren van Financiën waren zeer bekommerd om het warmtecomfort van de keizer. De traditionele stookhaarden volstonden blijkbaar niet en daarom besloten zij twee *pales*, dit zijn kachelovens, te bestellen bij Fredryck Buysloot. Deze vervaardigde de verwarmingstoestellen in zijn woonplaats die wordt opgegeven als *la ville de Haulx*, wat wellicht op grond van de dialectische uitspraak *Aolsjt* als Aalst kan worden geïnterpreteerd. Buysloot bracht de onderdelen naar Gent en installeerde ze in het Hof ten Walle. De plaatsen waar ze stonden, werden in de rekening niet verder gepreciseerd²⁷⁵. Karel V mocht dan wel aan jicht lijden, dit belette hem niet de tafel alle eer aan te doen. Zowel hij als Maria van Hongarije hadden hun eigen pasteibakker meegebracht. Deze heren kregen elk de twee draagstokken die zij nodig hadden om hun pasteien te transporteren. Ook de bakkerij kreeg een beurt. De drie ovens werden hersteld en voorzien van een nieuwe ovenvloer met dubbele tichels; de ovenhaarden werden opnieuw gemetseld en een versleten ketel geruild voor een nieuwe²⁷⁶.

De graaf van Le Roeulx had nog steeds zijn vaste stek aan het Hof ten Walle

²⁶⁸ ARB, Fonds Rekenkamers nr. 2714, f°171, f°177v°, f°179 en f°181.

²⁶⁹ ARB, Fonds Rekenkamers nr. 2714, f°171 en f°179.

²⁷⁰ ARB, Fonds Rekenkamers nr. 2714, f°171v°, f°178v° en f°180v°.

²⁷¹ de Cadenas y Vicent, V., 1992, p. 316 en 319.

²⁷² de Cadenas y Vicent, V., 1992, p. 316;- Gachard, P.L., Bruxelles, 1874, p. 306.

²⁷³ ARB, Fonds Rekenkamers nr. 2715, f°170v°.

²⁷⁴ ARB, Fonds Rekenkamers nr. 2715, f°175v° en f°178v°.

²⁷⁵ ARB, Fonds Rekenkamers nr. 2715, f°181-181v°.

²⁷⁶ ARB, Fonds Rekenkamers nr. 2715, f°170v°, f°179v°-180 en f°181.

HOF TEN WALLE

nabij de Waterpoort. De muren van zijn tuin werden van bezetwerk voorzien en de tuinpaden met straatstenen belegd. Zijn conciërge Gillis vander Burch betaalde twee tuiniers om de tuin te verzorgen en tegen de muur de nodige houten latten aan te brengen om de wijnstokken op te binden²⁷⁷.

Het voornaamste werk aan het Hof ten Walle had betrekking op de vernieuwing van de lange muur die het opperhof ten zuiden begrenste en die op instorten stond. Guillame van Male, leverancier van stenen en meester-metseelaar van de keizer, stond in voor de afbraak en het optrekken van een nieuwe muur²⁷⁸. Hij was doorbroken met tien vensters zoals de weergave op de gravure bij Sanderus (afb. 1). Jacques Raes voorzag *la grande allée de la porte jusques à la salle au long du nouveau mur* van nieuw bezetwerk²⁷⁹. Die gaanderij langsheen de zuidelijke muur staat op geen enkele bekende iconografische bron afgebeeld. Ten slotte zorgde Dieryck Deynoot, de toenmalige conciërge van het Hof ten Walle, voor het netjes houden van het voorplein en van het opperhof en liet hij alle schouwen reinigen in het vooruitzicht van de komst van de keizer²⁸⁰.

Ook in het najaar van 1545 verbleef Karel V nog voor enkele dagen aan het Hof ten Walle, namelijk van 28 oktober tot 1 november 1545²⁸¹. Dit bezoek was een tiental dagen op voorhand aangekondigd, want uurwerkmaker Pierre van Wichelen stond in voor de goede werking van het torenuurwerk van 19 oktober tot 2 november. Naar aanleiding van de komst van de keizer werd de kaatsbaan nog maar eens hersteld, maar ook het brugje dat er toegang toe verleende werd vernieuwd met eikenhouten planken. In de loop van dat jaar werden er trouwens ook nog drie andere houten bruggen vervangen. Op het eilandje in de zuidelijke slotgracht werd de tuin en het zomerhuisje²⁸² hersteld.

In functie van de aanwezigheid van Karel V werden drie kamers op de gelijkvloerse verdieping van de noordelijke paleisvleugel in orde gebracht, namelijk de *librarie*, de broodkamer en de juwelenkamer. In de pasteibakkerij van Maria van Hongarije leverde Lieven de Scumere een nieuw blok om het vlees fijn te hakken dat in de pasteien werd verwerkt. Ook in de loop van het jaar 1545 kreeg de tuin van de graaf van Le Roeulx aandacht: de teeltlaag werd bijgevuld met aarde en paardenmest²⁸³.

Na zijn vertrek uit Gent op 2 november 1545 vatte Karel V een lange zwerftocht aan die hem in de loop van de volgende jaren naar de Noordelijke Nederlanden en naar Duitsland bracht. Pas op 22 september 1548 kwam hij

²⁷⁷ ARB, Fonds Rekenkamers nr. 2715, f°179 en f°180v°.

²⁷⁸ ARB, Fonds Rekenkamers nr. 2715, f°171-171v°.

²⁷⁹ ARB, Fonds Rekenkamers nr. 2715, f°179v°.

²⁸⁰ ARB, Fonds Rekenkamers nr. 2715, f°181.

²⁸¹ de Cadenas y Vicent, V., 1992, p. 324.

²⁸² ARB, Fonds Rekenkamers nr. 2716, f°192v°-193v°; ADN, B 4174,

Rekening van de ontvanger-generaal van Oost-Vlaanderen 1545, f°51.

²⁸³ ARB, Fonds Rekenkamers nr. 2716, f°193 en f°200v°-203.

DANIEL LIEVOIS

terug naar Brussel. Intussen ging het leven aan het Hof ten Walle in Gent zijn normale gang. Vaste bewoners waren Adrien de Croij, graaf van Le Roeulx, gouverneur en kapitein generaal van Vlaanderen en kapitein van het nieuw kasteel van Gent, meester Pieter de Rycke, die instond voor het onderhoud van het Leeuwenhof, en Baudichon de Pas in zijn functie van conciërge van het Hof.

Maria van Hongarije kwam in 1546 waarschijnlijk tweemaal in Gent residenten. Baudichon de Pas liet alleszins tweemaal het gras van tussen de straatstenen verwijderen op het opperhof. Weinig kamers werden bezet, zodat hij kon zich beperken tot het laten reinigen van dertien en niet van vijftig schouwen zoals bij keizerlijke bezoeken het geval was²⁸⁴. De conciërge bezorgde twee wandtapijten die in de financiekamer werden opgehangen²⁸⁵. Deze details wijzen erop dat de gouvernante haar verblijf in Gent als een uitstapje opvatte en dat zij weinig bagage meebracht. Zij liet een trap aanbrengen op het tuineiland en een zomerhuisje vernieuwen in de grote tuin. De vorstin en haar gezelschap bleven erg gesteld op boogschieten. Zij liet dan ook de schietbaan vernieuwen. Voor het transport van de benodigde aarde werd zeven vrouwen ingezet als goedkope werkkrachten²⁸⁶.

Opvallend is een totaal nieuwe decoratie boven op de schouwen van het verblijf van de graaf van Le Roeulx en van Pieter de Rycke. Het betrof ijzeren staven met een kruis die op sommige schouwen werden aangebracht en vooral van ijzeren klokvormige schouwbekroningen, gedecoreerd met een arend²⁸⁷. In april en mei 1547 verbleef Maria van Hongarije aan het Hof ten Walle. Pieter van Wichelen zorgde ervoor dat in die periode het torenuurwerk correct liep²⁸⁸. De aanwezigheid van Ferdinand van Oostenrijk werd niet nadrukkelijk bevestigd, maar toch werd zijn keuken in orde gebracht. Als naar goede gewoonte liet conciërge Baudichon de Pas het Hof ten Walle ontdoen van alle gras en onkruid. Jacques Raes herstelde het bezetwerk van de vier kamers op de gelijkvloerse verdieping van de noordelijke paleisvleugel, alsmede de financiekamer, de kamer waar men waskaarsen vervaardigde en die waar brood en bier werden opgeslagen; de tapijten- en de bontwerkkamer kregen eveneens een beurt en ook de beide kamers en twee torens boven de hoofdepoort met de duiventil daarboven. Lieven de Schumere leverde diverse nieuwe meubels en onder meer een eiken hemelbed met sparrenhouten pilasters. Een gelijkaardig, met gordijnen gespannen exemplaar werd hersteld ten dienste van de graaf van Le Roeulx. Achter in zijn tuin werd in de Lieve een houten platform of aanlegsteiger aangelegd²⁸⁹.

²⁸⁴ ARB, Fonds Rekenkamers nr. 2717, f°220v°.

²⁸⁵ ARB, Fonds Rekenkamers nr. 2717, f°221.

²⁸⁶ ARB, Fonds Rekenkamers nr. 2717, f°206v°-207 en f°221.

²⁸⁷ ARB, Fonds Rekenkamers nr. 2717, f°215v°, f°216 en f°217.

²⁸⁸ ARB, Fonds Rekenkamers nr. 2718, f°315v°.

²⁸⁹ ARB, Fonds Rekenkamers nr. 2718, f°214-214v°, f°220v° en f°221v°-222 en f°223v°.

HOF TEN WALLE

In 1547 deed de Gentse Heilige-Bloedprocessie het Hof ten Walle aan; op het parcours tussen de Sint-Widokapel en de Zilverpoort stonden sparrenhouten palen waaraan voor de gelegenheid wandtapijten werden opgehangen²⁹⁰. De kaatsbaan werd druk gebruikt want ze diende op meerdere plaatsen te worden hersteld²⁹¹. Bovendien legde Jacques Raes een nieuw stuk straatweg aan tussen de kaatsbaan en de slotgracht. Het verlengde van die straat langsheen de gracht werd bijgewerkt en ietwat verbreed; daartoe diende een strook grond op het water te worden gewonnen²⁹². De dames en heren genoten ook van de dieren in het Leeuwenhof. De negen leeuwen en de beer hadden het gezelschap van drie lynxen, die een met een tichels gedekt afdak ter beschikking kregen; voor twee welpen werd een kleine kooi vervaardigd²⁹³.

Het volgende jaar waren de interventies eerder beperkt. Vooral het eiland en de tuinen kregen veel aandacht. Het eiland werd omringd met een houten borstwering om te voorkomen dat iemand in het water sukkelde en ook de toegangsbrug werd in die zin beveiligd. De *jardin de jolytez* of siertuin en het zomerhuisje op het eiland kregen een onderhoudsbeurt en er werd een tafel geplaatst om er het vaatwerk op uit te stallen. In de tuin werden vijftig sparren aangebracht *pour entretenir la vingne de Lempereur*²⁹⁴.

In juli en augustus 1549 ondernam keizer Karel een zomerexcursie in Vlaanderen en Henegouwen om zijn zoon en troonopvolger Filips voor te stellen. Zij verbleven in Gent van 15 tot 18 juli. In het vooruitzicht van dit bezoek liet Baudichon du Pas, de conciërge van het Hof ten Walle, de straten in het Hof ten Walle vrijmaken van gras en onkruid en de schouwen reinigen. De kaatsbaan werd aan de binnen- en buitenkant hersteld en meester-schilder Lieven de Witte voorzag het gebouw van een nieuwe schildering²⁹⁵. Op 17 juli werd Filips gehuldigd als graaf van Vlaanderen. 's Anderendaags vertrokken de vorsten in het gezelschap van de beide zussen van Karel via het water naar Lochristi²⁹⁶.

Voor 1550 zijn er geen aanwijzingen voor een residentie door de hofhouding aan het Hof ten Walle, maar de werkzaamheden aan de verblijfplaatsen van sommige functionarissen schijnen dit wel te suggereren. De voornaamste bouwkundige activiteiten handelen over werken aan de woning van Adrien de Croij, graaf van Le Roeulx en aan die van de barbier, alsmede een grondige verbouwing van het verblijf van de hofschenker²⁹⁷.

²⁹⁰ ARB, Fonds Rekenkamers nr. 2718, f°221v°.

²⁹¹ ARB, Fonds Rekenkamers nr. 2718, f°214.

²⁹² ARB, Fonds Rekenkamers nr. 2718, f°220-220v°.

²⁹³ ARB, Fonds Rekenkamers nr. 2718, f°214v°.

²⁹⁴ ARB, Fonds Rekenkamers nr. 2719, Rekening van de ontvanger-generaal voor Vlaanderen 1548, f°184 en f°187.

²⁹⁵ ARB, Fonds Rekenkamers nr. 2722, f°163v°, f°199 en f°255. Zie: Dhanens, E., 1999, p. 257.

²⁹⁶ de Cadenas y Vicent, V., 1992, p. 350.

²⁹⁷ ARB, Fonds Rekenkamers nr. 2721, Rekening van de ontvanger-generaal voor Vlaanderen 1550, f°151v°-152.

Bij haar schrijven van 3 december 1551 kondigde Maria van Hongarije aan dat zij een tijdlang aan het Hof ten Walle kwam resideren, samen met de koningin van Frankrijk. Hiermee werd ongetwijfeld haar zus Eleonora bedoeld, de weduwe van François Ier. De beide zussen van Karel V spendeerden in december 1551 gedurende eenentwintig dagen en in januari 1552 twaalf dagen in Gent, met intussen een uitstapje naar Brugge²⁹⁸. Ter voorbereiding werd het paleis in gereedheid gebracht. Marguerite Druon, de weduwe van conciërge Baudichon de Pas, organiseerde een grote reinigingsbeurt van de kamers en van het binnenplein; de tuin werd netjes gemaakt en de wijngaarden bijgeknipt en behoorlijk opgebonden. Metselaar Guillame van Nieuwenhuysse en timmerman Lievin vander Burch richtten twee totaal nieuwe bakstenen doelhuizen op in de schietbaan. De gebouwtjes waren 4.17 m breed bij 5.36 m lang; die relatief aanzienlijke diepte was ingegeven door het feit dat de doelschijven werden aangebracht tegen een pluggenstapel tegen de achterwand van de bouwsels. De toegang van de huisjes werd geflankeerd door twee natuurstenen zuilen met basis en kapiteel met daarboven een houten waaigespans. Nabij elk van de huisjes werden vier nieuwe houten zitbanken opgesteld. Ook de beide bruggen waarvan de schutters gebruik maakten om de schietbaan te bereiken, werden grondig vernieuwd. Bedoeld waren de brug over de westelijke slotgracht en die over de waterverbinding tussen de slotgracht en de stadswallen; deze laatste kon worden afgesloten met een houten hekken²⁹⁹.

12. De zwanenzang

Van 1552 tot 1555 werd er in de rekening van de ontvanger voor Oost-Vlaanderen geen bezoek vermeld van een vertegenwoordiger van de dynastie. Het directe gevolg hiervan was dat de intensiteit van de bouwactiviteit aan het Hof ten Walle sterk afnam. Het Prinsenhof had duidelijk afgedaan als vorstelijke residentie. In 1552 valt er op het vlak van onderhoud niets bijzonders te signaleren. In 1553 werden er enkele onderhoudswerken uitgevoerd aan de keuken van Eleonora, koningin van Frankrijk, en aan die van de keizer en verder zorgde Hercules van Loo, de portier van de zuidelijke toegangspoort, zelf voor verbouwingen aan zijn woning en de bijbehorende paardenstal³⁰⁰. Voor het volgende jaar vallen er enkele meer ingrijpende bouwwerkzaamheden te vermelden. De werken bestonden in het bewoonbaar maken van de opperste kamer boven de eretrap en het herstellen en gedeeltelijk bevloeren van de noordelijke galerij. Verder bouwde meester-timmerman Lieven de Schumere

²⁹⁸ ARB, Fonds Rekenkamers nr. 2722, Rekening van de ontvanger-generaal voor Vlaanderen 1551, f°191 en f°198v°.

²⁹⁹ ARB, Fonds Rekenkamers nr. 2722, f°169-171v°, f°181v° en f°198v°. De bruggen waren respectievelijk 24 en 7.15 m lang.

³⁰⁰ ARB, Fonds Rekenkamers nr. 2724, Rekening van de ontvanger voor Oost-Vlaanderen 1553, f°160-160v° en f°174.

HOF TEN WALLE

een nieuwe ophaalbrug voor de toegangspoort van het opperhof; het bruggenhoofd werd geflankeerd door twee pijlers met daarop een zittende leeuw³⁰¹. In 1555 bleef de onderhoudsactiviteit aan het Hof ten Walle uiterst beperkt, zij het dat een nakend bezoek van de keizer in het vooruitzicht werd gesteld³⁰². In 1556 kwam de monarch naar Gent voor een allerlaatste bezoek aan zijn geboortestad. Hij was vergezeld van zijn zussen Maria en Eleonora, zijn zoon Filips II en een gevolg waartoe ook de hertogin van Lorreinen behoorde. Deze laatste was de eerder vermelde Christina, dochter van Christiern II van Denemarken en van Karels zus Isabella; als weduwe van Francesco Sforza, was zij in 1541 gehuwd met François van Lorreinen, die in 1544 hertog van Lorreinen werd en een jaar later overleed. Officieel nam de keizer zijn intrek aan het Hof ten Walle, maar in feite logeerden de vorsten in het Hof van Wakken, de luxueuze woning van de graaf van Egmont, en in de aanpalende huizen aan de Korenlei, namelijk het Hof van Fiennes en de woningen van Adriaen de Wintere, Joos van Lede, de weduwe van meester Philippe van Overbeke, Pieter Snouc, Jan Baes, de weduwe van Jacques Cabillau en die van Michiel Brakelman. Die huizen werden onderling verbonden door middel van doorbrekingen die achteraf terug werden afgesloten. Het Hof ten Walle beantwoordde blijkbaar niet meer aan de toenmalige standaarden van comfort waaraan het hoge gezelschap gewend was. De werklieden belast met het opknappen van het Hof ten Walle, hadden de opdracht gekregen hiermee klaar te zijn op Sint-Jansmis 24 juni. In werkelijkheid verbleef Karel in Gent van 8 tot 27 augustus³⁰³. In het appartement van de keizer in de noordelijke paleisvleugel werden de vensters en hun glasvulling in orde gebracht; ook de aanpalende grote galerij kreeg een beurt en werd wit gekalkt³⁰⁴. Een van de waterputten – waarschijnlijk die op het opperhof – werd voorzien van een nieuwe toegangsdeur; deze was iets minder dan 1.50 m hoog en was dus eerder bestemd als afwering voor dieren en om te voorkomen dat de put verontreinigd werd³⁰⁵. Ook de Sint-Widokapel en de galerij tegen de noordgevel ervan werden in orde gebracht. Interessant is de vermelding van *la chambre de naissance de Lempereur* waar het vensterglas werd vernieuwd³⁰⁶. Deze naamgeving, die in de voorafgaande rekeningen niet voorkwam, suggereert duidelijk dat Karel en zijn entourage de precieze plaats wel degelijk kenden. Het hoge gezelschap logeerde weliswaar op de Korenlei, maar in de loop van dag genoten de heren en dames van het aangename augustusweer en gingen

³⁰¹ ARB, Fonds Rekenkamers nr. 2725, Rekening van de ontvanger voor Oost-Vlaanderen 1554, f°334, f°335v° en f°346v°.

³⁰² ARB, Fonds Rekenkamers nr. 2726, Rekening van de ontvanger voor Oost-Vlaanderen 1555, f°244v°-245.

³⁰³ de Cadenas y Vicent, V., 1992, p. 396.

³⁰⁴ ARB, Fonds Rekenkamers nr. 2727, Rekening van de ontvanger voor Oost-Vlaanderen 1556, f°247 en f°248.

³⁰⁵ ARB, Fonds Rekenkamers nr. 2727, f°339.

³⁰⁶ ARB, Fonds Rekenkamers nr. 2727, f°249v°.

zij zich vermeien aan het Hof ten Walle. Het tuineiland in de zuidelijke slotgracht werd aangepast. Ook de kaatsbaan kreeg een grondige beurt: er werd geschilderd, de muren boven en onder de galerijen werden bezet en gewit, de glasvensters werden gereinigd en hersteld en bovendien werd meer dan twee derde opnieuw bevoerd. Lieven Bate bouwde een nieuwe brug tussen het opperhof en het eiland en vernieuwde er de houten latrine. De wandelpaden werd volkomen vernieuwd en de toegang tot het eiland werd afgesloten door middel van een nieuw stenen poortje³⁰⁷.

Ook het dak en de waterafloop van de grote zaal kregen een herstellingsbeurt³⁰⁸, wat er wellicht op wijst dat ze werd gebruikt voor een of andere officiële aangelegenheid, mogelijk de ondertekening door Karel V op 27 augustus van de akte van troonafstand als keizer ten gunste van zijn broer Ferdinand³⁰⁹. Op dezelfde dag nam de keizer afscheid van zijn naastbestaanden en van Gent en begaf hij zich naar Zeeland³¹⁰. Op 15 september ging hij in Vlissingen aan boord van het schip dat hem naar Spanje bracht, waar hij op 21 september 1558 zou overlijden.

Intussen werd in 1557 het Hof ten Walle vrijwel het hele jaar door bewoond door Christina, hertogin van Lorreinen. Zij zorgde ervoor dat het domein goed werd onderhouden en liet de rekeningen betalen door de ontvanger van de vorstelijke domeinen in Oost-Vlaanderen. Op piëteitsvolle wijze gaf zij aan glasmaker meester Jacques Gheerolf de opdracht de vensters te reinigen *en la chambre de naissance de Lempereur*³¹¹. Zij bracht een aanzienlijke hofhouding mee met onder meer haar twee kinderen Charles en Renée met hun voedster, een hofmeester, een tesorier, een foerier, een schildknaap, een lijfarts, een apoteker, hofdames en een *mère des filles*, vijf pages en hun gouverneur, een aantal wasvrouwen, een pasteibakker en keukenpersoneel. Niet te verbazen dus dat tal van kamers met hun meubilering in orde werden gebracht, te veel om te melden. Het aantal nieuwe sleutels en sloten was ronduit indrukwekkend. Voor de verlichting van een van de zalen, misschien wel de grote zaal, herstelde men een kruisvormige kaarsenhouder die door een katrol werd neergelaten en opgetrokken. Meester Lieven de Schumere bezorgde een laddertje om kaarsen aan te brengen in de lantarens die her en der in het paleis hingen³¹². Tijdens de maanden augustus tot en met oktober liet de conciërge de slotgrachten grondig vrijmaken van allerlei begroeiing; in het vooruitzicht van de winter liet hij vierenvestig schouwen reinigen³¹³.

De hertogin was erg gesteld op borduurwerk en installeerde in het paleis een

³⁰⁷ ARB, Fonds Rekenkamers nr. 2727, f°239, f°244, f°245v° en f°249v°.

³⁰⁸ ARB, Fonds Rekenkamers nr. 2727, f°250.

³⁰⁹ de Cadenas y Vicent, V., 1992, p. 396; Henne, A., Bruxelles-Leipzig, 1860, dl.10, p. 294.

³¹⁰ Henne, A., Bruxelles-Leipzig, 1860, dl.10, p. 294.

³¹¹ ARB, Fonds Rekenkamers nr. 2728, Rekening van de ontvanger voor Oost-Vlaanderen 1557, f°238.

³¹² ARB, Fonds Rekenkamers nr. 2728, f°237.

³¹³ ARB, Fonds Rekenkamers nr. 2728, f°249v°.

HOF TEN WALLE

borduurwerkersatelier waar zij elke dag een kijkje ging nemen of wie weet meewerken. Bovendien woonde en werkte er één tapijtwever die over een eigen kamer beschikte. In de rekening worden twee ramen en een aantal ladders vermeld die hem ter beschikking werden gesteld. Ook bestelde zij voor zichzelf een raam *pour y dessus ouvrier à lesguille*. De prinsesjes werden aangemoedigd om aan het werk deel te nemen en zij kregen *une rollette de bois pour y bender leur fil dor et dargent* ten geschenke. De pages beschikten elk over een hemelbed en in hun gezamenlijke kamer stond een sparrenhouten staander met houten tappen waaraan ze hun mantels ophingen. Een zekere prinses van Macedonië beschikte over een eigen kamer waar tegen de muur een boord werd aangebracht met opstaande randen, kortom *ung bacq servant pour emplanter herbes et jolytez*. Minstens twee papegaaien brachten leven aan het hof: voor een groot exemplaar werd een houten staander met een kruisvormige voet vervaardigd. Ook de beer vestigde graag de aandacht op zich, maar dan wel omdat hij aangetrokken werd door de inhoud van de wijnkelder zodat men verplicht was een houten afsluiting te vervaardigen *devant les voirrières de la cave à vin affin que lours ny puyst avenir*³¹⁴.

Christina van Lorreinen hield van een boottochtje. Zij beperkte zich niet tot enkele rondjes in de slotgracht en rond het tuineiland, maar begaf zich graag op de Lieve. Zij liet een veilig onderkomen aanleggen voor haar boot, die was uitgerust met een heuse kamer en met banken. Men maakte een doorbreking in de kaaimuur langsheen de Lieve, zodat de traditionele visvijver in het noordoostelijke deel van het Hof ten Walle met het kanaal werd verbonden. Een stuk kaaimuur werd tot in de fundering uitgebroken en de toegang tot het jachthaventje afgesloten met een poortvormige constructie. In het haventje liet de hertogin een met schalies gedekt houten afdak optrekken. Kort voor het vertrek van de hertogin werd dit afdak door brand beschadigd en meteen hersteld³¹⁵.

Conclusie

Het hof ten Walle in Gent vormde het kader waar een deel van het leven van Karel V, van zijn dynastie en van zijn entourage zich afspeelde. Dames als Margareta van Oostenrijk en Maria van Hongarije speelden een niet geringe rol bij de organisatie en de uitbouw van dit kader. In die zin werd de 15de-eeuwse traditie verdergezet. De geraadpleegde rekeningen, hoe saai ze ook mogen lijken, bieden hierover een schat aan unieke gegevens. In de Gentse residentie hadden ook politieke en historische gebeurtenissen plaats en werd er diplomatiek overleg gepleegd. Voor de Gentenaren was het echter ook de plaats waar hun stad werd vernederd.

³¹⁴ ARB, Fonds Rekenkamers nr. 2728, f°222, f°228v°, f°230, f°231-231v°, f°233v° en f°234v°.

³¹⁵ ARB, Fonds Rekenkamers nr. 2728, f°222, f°234 en f°260. Het uitgebroken stuk kaaimuur was 2.68 m lang en 1.19 m breed; het afdak 14.29 m lang bij 4.86 m breed.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1999-2000¹

door Leen Charles & Marie Christine Laleman²

Inhoud

Inventarissen, archiefbeschrijvingen, repertoria, bibliografieën (1421-1425), Archeologische kronieken (1426-1439), Algemeen (1440-1446), Prehistorie, Romeinse en Merovingische tijden (1447-1451), Middeleeuwen (1452-1468), Moderne Tijden (1469-1495), Hedendaagse tijd (1496-1520), Industriële archeologie (1521-1524), Kerkgeschiedenis, kloosters (1525-1538), Gebouwen, monumenten, stadsbeeld (1539-1598), Kunst, cultuur (1599-1629), Materiële cultuur (1630-1640), Heemkunde, volkskunde, genealogie (1641-1691), Biografieën (1692-1703).

Inventarissen, archiefbeschrijvingen, repertoria, bibliografieën

1421. BOUDIN H.R., *Bibliografie van het Belgisch Protestantisme. Bibliographie du Protestantisme Belge. 1781-1996*, Brussel, 1999, 1065 blz. Geografisch alfabetisch geordend bibliografisch overzicht van publicaties inzake het protestantisme; Gent komt aan bod op p. 217-226.

1422. CHARLES L. & M.C. LALEMAN, *Bibliografie van de geschiedenis van Gent 1998-1999*, in *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, (1999), nr. LIII, p. 195-245.

1423. DE MEULEMEESTER J., *Archaeologia Mediaevalis. Index locorum et autorum vol. 1-23 (1978-2000)*, Tervuren-Namur, 2000, 26 blz. Met verwijzingen naar Gent.

1424. NICHOLAS D. & PREVENIER W., *Gentse stads-en baljuwsrekeningen (136 -1376)*, Brussel, 1999, 539 blz. Publicatie van de Koninklijke Academie van België - Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, die een hiaat opvult in de uitgave van de reeks stadsrekeningen van Gent van 1280 tot

¹ Deze bibliografie werd afgesloten per 31/8/2000. Ten einde een zo groot mogelijke volledigheid van de bijdragen te kunnen verwezenlijken, roepen we graag de auteurs op overdrukjes van hun werk te bezorgen aan het Stadsarchief, Abrahamstraat 13, 9000 Gent. Deze bijdragen worden dan in de bibliotheek van het Stadsarchief opgenomen.

² Respectievelijk Stadsarchivaris a.i. (Abrahamstraat 13, 9000 Gent, 09/2253253) en Adviseur Stadsarcheoloog (Hof van Ryhove, Onderstraat 20, 9000 Gent, 09 266 57 60).

1389. Oorspronkelijk persklaar gemaakt door Alfons Van Werveke werden de eerste transcripties samen met het zetwerk echter vernietigd tijdens de Eerste Wereldoorlog. Er worden drie types rekeningen uitgegeven: de centrale einddocumenten, de gedeeltelijke rekeningen van specifieke diensten en de baljuwsrekeningen.

1425. POELMAN R., *Het oudste Liber Memorialis van de Sint-Amandusparochie*, in *Jaarboek De Oost-Oudburg*, (1999), nr. 36, p. 83-106. Het archiefdocument over de Sint-Amandusparochie in de deelgemeente Sint-Amandsberg, in 1998 overgebracht van het klooster Onze-Lieve-Vrouw Visitatie naar de pastorie, omvat twee delen. Het eerste is een *Status Animarum* die de eerste pastoor, Jozef Van Damme, in 1850 opstelde, een suvey van de parochianen. Het tweede gedeelte is een *Liber Memorialis* dat Jozef Van Damme op 16 januari 1844 aanvatte. De informatie loopt door tot het begin van de 20ste eeuw. Dit *Liber* geeft inlichtingen over de pastoors, onderpastoors, kosterij, confrerieën, over onderwijs, over het Campo Santo, maar ook over het bouwen en uitrusten van de kerk en de personen die daar hebben toe bijgedragen.

Archeologische kronieken

1426. BAUTERS L. & W. DE CLERCQ, *Archeologisch advies op maat*, in *Monumentenzorg en cultuurpatrimonium. Jaarverslag van de provincie Oost-Vlaanderen 1998*, Gent, 1999, p. 47-48. Met verwijzingen naar Gent.

1427. BAUTERS L., M.C. LALEMAN & G. STOOPS, *Sint-Baafs-kathedraal, archeologische begeleiding van een funderingsonderzoek*, in *Monumentenzorg en cultuurpatrimonium. Jaarverslag van de provincie Oost-Vlaanderen 1998*, Gent, 1999, p. 94-96. Geïllustreerd.

1428. BAUTERS L. & G. VERMEIREN, *Het Caermersklooster in Gent (O.VI)*, in *Archaeologia Mediaevalis*, Brussel, 2000, nr. 23, p. 60-63. Over het archeologisch en bouwkundig onderzoek in de gebouwen rond de z.g. eerste pandhof, als voorbereiding voor de restauratie. Geïllustreerd.

1429. BEYAERT M., *Onderzoek op de Gentse bombarde, de Dulle Griet (O.VI)*, in *Archaeologia Mediaevalis*, Brussel, 2000, nr. 23, p. 63. Met een beknopt overzicht van het onderzoek dat in 1998 en 1999 werd uitgevoerd.

1430. BLAISING J.M., L. CLEMENS, S. DEMETER, J. DE MEULEMEESTER, A. DE POORTER, J. HENDRIKS, M.C. LALEMAN, A. MATTHYS, J.L. MOUSET, N. VAN BRUGGHE (eds), *Archaeologia Mediaevalis*, Brussel, 2000, nr. 23, 117 blz. Samenvattingen van de middeleeuwse en post-middeleeuwse archeologie in België en de aangrenzende regio's over 1999. Met bijbehorend bibliografisch overzicht. Verscheidene verwijzingen naar Gent.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1999-2000

1431. BRION M., P. PYPE & G. VERMEIREN, *Projectarcheologie op de site van de Vismijn in Gent (O.VI)*, in *Archaeologia Mediaevalis*, Brussel, 2000, nr. 23, p. 63-65. Met een beknopt overzicht van de bevindingen met betrekking tot het grafelijke voorhof, de Sint-Veerlekerk en het Wenemaer-godshuis.
1432. DECEUNINCK M., P. PYPE, K. VAN ISEGHEM & G. VERMEIREN, *Archeologisch onderzoek in de Handelsbeurs te Gent (O.VI)*, in *Archaeologia Mediaevalis*, Brussel, 2000, nr. 23, p. 65-66. Over archeologisch onderzoek in de Hoofdwacht of Handelsbeurs aan de Kouter.
1433. DE CLERCQ W., J. BASTIAENS, K. DEFORCE, K. DESENDER, A. ERVYNCK & A. VAN PETEGHEM, *Archeologisch en paleo-ecologisch onderzoek op de Gallo-Romeinse vindplaats Merelbeke-Axxes*, in *Romeinendag-19 april 2000*, Leuven, 2000, p. 5-10. Verslag van een onderzoek met onder meer gegevens over een nederzetting van de late 1ste en de 2de eeuw in de Scheldevallei en langsheen de Hundelgemsesteenweg nabij Gent. De bijdrage bevat ook methodologische aspecten over archeologisch noodonderzoek in het kader van grote bouw- en infrastructuurwerken.
1434. DE GROOTE K., H. DEMIDDELE, A. ERVYNCK, M.C. LALEMAN & G. STOOPS, *Het verleden van de Gentse Korenmarkt*, in *Archaeologia Mediaevalis*, Brussel, 2000, nr. 23, p. 67.
1435. ERVYNCK A., C. BAETEMAN, H. DEMIDDELE, Y. HOLLEVOET, M. PIETERS, J. SCHELVIS, D. TYS, M. VAN STRYDONCK & F. VERHAEGHE, *Kritische beschouwingen rond de interactie tussen mens en milieu in de Belgische Kustvlakte tijdens en na de Romeinse overheersing*, in: *Romeinendag 19 april 2000*, Leuven, 2000, p. 3-4. Voorstelling van een nieuwe visie, gebaseerd op geologische en archeologische waarnemingen, voor de ontwikkeling van de kustvlakte in de Romeinse tijd en de vroege Middeleeuwen. De geleidelijke ontwikkeling, te koppelen aan een gewijzigde economie, laat toe de verouderde visie van transgressies en regressies (met de Duinkerke I, II en III) voorgoed te verlaten.
1436. LALEMAN M.C. & G. STOOPS, *Stadsarcheologisch onderzoek in Gent (O.VI)*, in *Archaeologia Mediaevalis*, Brussel, 2000, nr. 23, p. 68-70. Met voorstelling van het archeologisch onderzoek dat in 1999 uitgevoerd werd in de tuin van het Hotel d'Hane Steenhuyse (Veldstraat 51-55), de Hooiaard en aan de Slachthuisstraat/Voorhoutkaai en van de archeologische projecten Waterwijk en Prinsenhof.
1437. VERMEIREN G., *Archeologisch vooronderzoek. Oude Vismijn te Gent*, in *Cultuur-info 00/1*, (2000), p. 3-5. Geïllustreerd.

1438. *Vondstmeldingen*, in *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 22, (1998), nr. 2, p. 51-75. Mededelingen van archeologische bevindingen en vondsten: laatmiddeleeuwse bouwkundige sporen (Drabstraat 41), bouwarcheologisch onderzoek van de reftervleugel, het gebouw ten oosten daarvan en het lavatorium van de Sint-Baafsabdij (Gandastraat), archeologisch en technisch onderzoek van het 15de-eeuwse Groot Kanon (Grootkanonplein), middeleeuwse sporen (Korenmarkt), bouwkundige ontwikkeling van de zijkapellen en hun binneninrichting in de benedenkerk van de Sint-Niklaaskerk (Korenmarkt), gebouwsporen bij de 18de-eeuwse hoosmolen (Mahatma Gandhistraat 30), fragment van een wandschildering, mogelijk uit de 18de eeuw (Ottogracht 26), middeleeuwse gebouwsporen van de abdijkerk en jongere sporen onder de barokkerk van de Sint-Pietersabdij (Sint-Pietersplein). Geïllustreerd.

1439. *Vondstmeldingen*, in *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 22, (1998), nr. 3, p. 32-42. Mededelingen van archeologische bevindingen en vondsten: de kruisgang en het lavatorium van de Sint-Baafsabdij evenals sporen met betrekking tot het leven en bijzettingen in het abdij-areaal ten tijde van het Nieuw Casteel (Gandastraat), dierenskeletten onder de fundering van de zuidelijke langsgewel en wandschilderingen in de zijkapellen van de Sint-Niklaaskerk (Korenmarkt), gebouwresten onder meer van laatmiddeleeuwse huizen (Limburgstraat), restanten van een sluis (Volmolenstraat), sporen van een laatmiddeleeuws huis (Vrijdagmarkt), de bouwkundige ontwikkeling van de vleugels rondom de zogenoemde eerste pandhof in het voormalige klooster van de geschoeide karmelieten (Vrouwebroersstraat). Geïllustreerd.

Algemeen

1440. CASTRYCK G. & M. DECALUWE, *De relatie tussen economie en ecologie gisteren, vandaag en morgen. Jaarboek Ecologische Geschiedenis 1998*, Gent, 1999, 196 blz. Interdisciplinair onderzoek naar de relatie tussen mens en natuur: in achttien bijdragen vanuit verschillende sectoren zoals de geschiedenis, de economie, de biologie, de filosofie, de geografie en de rechten wordt de spanning bestudeerd tussen economie en ecologie. Deze bundel vormt de neerslag van de eerste wetenschappelijke conferenties die gehouden werden aan de Gentse universiteit, de enige faculteit in Vlaanderen waar het vak ecologische geschiedenis gedoceerd wordt.

1441. COLLUMBIEN H., *Gentse memoriedagen: 24-25 april*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 28, (1999), nr. 6, p. 360-364. Met gegevens voor 1485, 1557, 1752, 1784, 1789, 1869, 1879, 1811, 1840, 1847, 1870, 1886 en 1918.

1442. DE BOECK D., *Onze wegen in historisch perspectief (vervolg)*, in *Mededelingen van de Heemkundige Kring van Erpe-Mere*, XL, (2000), nr. 3, p. 55-61. Met verwijzingen naar Gent. Geïllustreerd.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1999-2000

1443. DE MUYNCK B. (red.), *Stedelijk Natuurreservaat Bourgoyen-Ossemeersen, (Stad Gent Dienst Leefmilieu en Natuurontwikkeling & Stichting Mens en Cultuur)*, Gent, 2000. Fotoboek over het natuurreservaat met bijdragen van verscheidene auteurs over het landschap, archeologische vindplaatsen, de monumentensites van Valkenhuis en hoosmolen, de flora en fauna, het natuurbeheer, de groei pijnen van het natuurreservaat en de toekomstperspectieven. Als bijlagen een soortenregister, een organismenregister per groep, een overzicht van de viswatertypes, de vegetatiekaart 1998, de gebruikersovereenkomst over het graslandbeheer, de biologische waarderingskaart 1999, de overwinterende watervogels 1999-2000 en een overzicht van de epifyten op hout. Het boek is tevens geïllustreerd met gedichten van Herman De Coninck. Geïllustreerd.

1444. RENOY G., *Geschiedenis van de Post. Universele Link*, Tielt, 1999, 187 blz. Beknopte geschiedenis van de evolutie van het postwezen. Bevat verwijzingen naar Gent en de Nederlanden in het algemeen. Geïllustreerd.

1445. VAN DE VELDE A., *Verzameld werk. Het Gentse Stadsarchief*, in *Stadsmagazine*, 4, (1999), nr. 1, p. 12. Geïllustreerd.

1446. VAN STRYDONCK M. & G. DE MULDER (red.), *De Schelde. Verhaal van een rivier, (Davidfonds)*, Leuven, 2000, 173 blz. Dit boek, waaraan als co-auteur ook M. ALDERWEIRELT, L. BAUTERS, J. BOURGEOIS, P. CROMBE, W. DE CLERCQ, A. ERVYNCK, H. JONGEPIER, P. KIDEN, J. KUIPERS, M. ROGGE, R. TIJS, R. VAN DIERENDONCK, W. VAN NEER, J. VEECKMAN en C. VERBRUGGEN meewerkten, vertelt het levensverhaal van de Schelde, vanaf het ontstaan en de betekenis op het eind van de laatste ijstijd, zowat 15.500 tot 11.500 jaar geleden, tot het belang van de rivier voor het industriële tijdperk vanaf omstreeks 1850 tot heden. Het verhaal zit interdisciplinair in elkaar. De evolutie van het landschap wordt in de tijd gevolgd en voorgesteld aan de hand van archeologische bevindingen waarbij een bepaalde cultuur of samenlevingsvorm en hun interactie met de rivier worden doorgrond. Geïllustreerd.

Prehistorie, Romeinse en Merovingische tijden

1447. CROMBE P., e.a., *A small Final Paleolithic knapping site at Verrebroek "Dok 2" (Flanders, Belgium)*, in *Notae Prehistoricae*, 1999, nr. 19, p. 63-68. Vernieuwende inzichten op basis van archeologisch onderzoek voor de kennis van het Laat-Paleolithicum in Zandig-Vlaanderen. Geïllustreerd.

1448. CROMBE P., Y. PERDAEN & J. SERGEANT, *The Early Mesolithic site of Verrebroek "Dok 1": preliminary results of the 1999 excavation campaign*, in *Notae Prehistoricae*, 1999, nr. 19, p. 71-74. De opgravingen van

Verrebroek zijn baanbrekend voor de kennis van het Mesolithicum in onze gewesten. Geïllustreerd.

1449. CROMBE P., M. VAN STRYDONCK & V. HENDRIX, *AMS-datering of antler mattocks from the Schelde river in northern Belgium*, in *Notae Prehistoricae*, 1999, nr. 19, p. 111-119. Geïllustreerd.

1450. CROMBE P., M. VAN STRYDONCK & V. HENDRIX, *Absolute dateringen van hertengeweiën bijlen uit de Scheldevallei: resultaten van een recent onderzoeksproject*, in *VOBOV-info*, Dendermonde, 1999, nr. 50, p. 7-14. Nieuw onderzoek met behulp van radiokoolstofdatering op bijlen van hertengewei. Geïllustreerd.

1451. VAN DER HAEGEN G., P. CROMBE & J. SEMEY, *Steen-tijdvondsten in het Meetjesland (Oost-Vlaanderen, België)*, (*Archeologische Inventaris Vlaanderen*, Buitengewone reeks nr. 6), Gent, 1999.

Middeleeuwen

1452. ASAERT G., *Antwerpse huizengeschiedenis, Casus: de panden van de Grote Markt en hun commercieel belang tijdens de jaarmarkten (15de eeuw)*, in *Provinciale Commissie voor Geschiedenis en Volkskunde. Jaarboek*, 1996-1998, p. 243-282. Met verwijzingen naar het Gentse huizenonderzoek. Geïllustreerd.

1453. BAUER R., *Thomas Becket in Vlaanderen. Waarheid of legende?*, Kortrijk, 2000, 256 blz., Catalogus van de gelijknamige tentoonstelling die plaatsvond in de Stedelijke Musea van Kortrijk, opgebouwd rond een geres-taureerde kazuifel uit de 12de eeuw en toegeschreven aan Thomas Becket. De restauratie vormde de aanleiding voor een diepgaande studie over de betekenis van de heilige Thomas van Canterbury in Vlaanderen: een rondgang in kerken, abdijen, musea, archieven en met tevens aandacht voor het feit dat talrijke Vlaamse miniaturisten de moord op de bisschop in beeld brachten. Geïllustreerd.

1454. BEYAERT M., *De Dulle Griet en de kinderziekten van de buskruit-artillerie*, in *G.O.V.-Heraut*, 35, (2000), nr. 2, p. 5-6.

1455. BEYAERT M., *Nieuw historisch onderzoek van de Dulle Griet bombarde in Gent*, in *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, (1999), nr. LIII, p. 3-59. De bevindingen van een uitgebreid nieuw onderzoek rond deze bombarde, opgesteld op het Grootkanonplein in Gent. Met situering in de ontwikkeling van de buskruitartillerie in de late Middeleeuwen. Geïllustreerd.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1999-2000

1456. BLOCKMANS W., M. BOONE & T. DE HEMPTINNE (red.), *Secretum Scriptorum. Liber alumnorum Walter Prevenier*, Leuven-Apeldoorn, 1999, 383 blz. Huldeboek bij het afscheid van Walter Prevenier, hoogleraar in de middeleeuwse geschiedenis aan de Gentse Universiteit. Bundel essays die model staan voor de belangstellings sfeer van Walter Prevenier: de hulpwetenschappen en de sociaal-economische geschiedenis van de late Middeleeuwen, met de nadruk op de Bourgondische periode. Een aantal bijdragen hebben specifiek te maken met de geschiedenis van Gent: "Des femmes copistes dans les Pays-Bas au bas moyen âge (14e-15e siècle). Approche d'une activité féminine mal connue" (T. DE HEMPTINNE), "Archivistes et professeurs: le débat sur les méthodes d'édition en Belgique autour de 1830" (C. VLEESCHOUWERS), "Gender and the Life Course in the late Medieval Flemish Town" (M. DANNEEL), "Paternity in Late Medieval Flanders" (M. CARLIER), "Woman at the Market. Gender and Retail in the Towns of Late Medieval Flanders" (P. STABEL), "Flemings on the move. A Profile of Representatives, 1384-1506", (W. BLOCKMANS), "De la ville à l'état: les Tolvins, clerics de la ville de Gand, serviteurs des ducs de Bourgogne", (M. BOONE).

1457. BLOCKMANS W. & A. JANSE, *Showing status. Representation of social positions in the Late Middle Ages, (Medieval texts and cultures of Northern Europe, 2)*, Turnhout, 1999, 491 blz. Bundel referaten waarin gepoogd wordt een dieper inzicht te verwerven op het vlak van de symbolische communicatie in de Middeleeuwen. Hierbij wordt zowel het individu als de groep benaderd. De studies bestrijken in hoofdzaak het gebied van de Lage landen en zijn multidisciplinair van aanpak; sociale historici, historici van de Franse en de Nederlandse literatuur en iconografische specialisten bestuderen de codes en gedragsvormen binnen verschillende sociale milieus: de prinselijke hofhouding, de adel, de universiteiten, het stadspatriciaat, de stedelijke en rurale gemeenschap. Verwijzingen naar Gent in verschillende bijdragen.

1458. BOONE M., '*Civitas mori potest si auctoritate superioris damnatur*': politieke motieven voor het bewust verwoesten van steden (14de-16de eeuw), in *Handelingen van het 18de internationaal colloquium, Spa, 10-12. IX.1996. Verwoesting en wederopbouw van steden, van de Middeleeuwen tot op heden, (Gemeentekrediet, Historische Uitgaven in -8°, nr. 100)*, Brussel, 1999, p. 339-368. De auteur belicht dit fenomeen dat in de Nederlanden vooral actueel werd in de loop van de 15de eeuw tot na de godsdienstoorlogen, namelijk de periode waarin de steden zich als potentieel politiek alternatief opstelden voor de centrale staatsmacht. De bestraffing van Gent door Karel V is één van de geciteerde voorbeelden.

1459. BRINKMAN H. & J. SCHENKEL, *Het handschrift -Van Hulthem. Hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, 15.589-623*, Hilversum,

1999, 2 delen, 1295 blz. Tekstuitgave van één van de rijkste verzamelingen Middelnederlandse teksten (ware anthologie van de 12de-, 13de- en 14de-eeuwse Vlaamse poëzie), die ons overgeleverd werden. De codex dateert uit het begin van de 15de eeuw, en dankt zijn naam aan de laatste particuliere bezitter, met name de Gentse bibliofiel Charles van Hulthem.

1460. DERYCKE L., *De Sint-Michielswijk in Gent (1480-1520), een sociaal-topografische reconstructie*, (*Verhandelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, dl. XXIV), Gent, 1999, 268 blz. Uitgaand van de Gentse methode van het huizenonderzoek maakte de auteur een sociaal-topografische reconstructie voor een aantal bouwblokken die behoren tot de Sint-Michielswijk of een stedelijk deelgebied ten westen van de Leie. Het werk omvat verschillende delen die onder meer de economische aard met professionele en sociale groepen, de eigenaars en bewoners, de pachters en ontvangers van inkomsten, fiscaliteit en huizenbezit behandelen. Vooraf wordt er uitgebreid ingegaan op het beschikbare en geraadpleegde bronnenmateriaal. Onder de geschiedenis van de percelen wordt per oud perceelsnummer een overzicht gegeven van de bronnen en gegevens die over dat perceel en zijn huis- of bewoningsgeschiedenis inlichtingen geven. De inhoud wordt verder geïllustreerd met details uit 16de-eeuwse stadsgezichten en met een in bijlage gevoegde kaart waarop de laatmiddeleeuwse bewoningssituatie ten opzichte van het oud kadaster geprojecteerd is. Met index op persoonsnamen. Geïllustreerd.

1461. DUMOLYN J. & F. VAN TRICHT, *De adel als heersende klasse in het laatmiddeleeuwse Vlaanderen*, in *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 115, (2000), nr. 2 p. 197-222. Analyse van de sociaal-economische en politieke ontwikkeling van de adel in het graafschap Vlaanderen tijdens de late Middeleeuwen. Tevens wordt gewezen op de rol dat het Bourgondische staatsvormingsproces heeft gespeeld in het herdefiniëren van de Vlaamse adel.

1462. HARTE N.B., *The new draperies in the low countries and England, 1300-1800*, Oxford, 1997, 334 blz. Het boek, een bundel referaten naar aanleiding van een colloquium in 1988, schetst de opkomst van de lichtere, goedkopere weefsels tijdens de proto-industriële periode en wordt geplaatst in een breder Europees perspectief. Deze bundel poogt een antwoord te bieden op de vraag of deze lakennijverheid echt wel innoverend was of gewoon een aantal mutaties inhield van een reeds bestaande traditie. Tevens wordt nagegaan of de vernieuwing in Engeland, zoals de traditie het wil, ingevoerd werd uit de Nederlanden of volgens een ander scenario verlopen is. Voorzien van tabellen, kaarten en kritisch apparaat en veel verwijzingen naar de situatie in de Nederlanden en Gent.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1999-2000

1463. HEIRBAUT D., *The fief-rente: A new evaluation, based on Flemish sources (1000-1305)*, in *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, dl. LXVII, (1999), afl. 1-2, p. 1-37.
1464. KAWAHARA A., *Confraternal Charity in Florence and Ghent during the Late Middle Ages: A Comparative Sketch*, in *The Journal of Social Sciences and Humanities (Jinkun Gakuho)*, 27, (1999), nr. 296, p. 25-46. Vergelijkend onderzoek naar de liefdadigheid beoefend door broederschappen en parochiale instellingen in Firenze (Italië) en Gent. De Gentse Heilige Geest- of Armentafels verleenden hulp aan de zogenaamde *huisarmen* of *disarmen*, mensen afhankelijk van de armendis. De studie bestaat bijvoorbeeld aandacht aan het soort hulp dat gegeven werd (voedsel, kleding). Geïllustreerd.
1465. KEEN M., *Medieval warfare. A history*, Oxford, 1999, 340 blz. Bevattelijk werk omtrent oorlogvoering en bewapening in de Middeleeuwen. Met tal van verwijzingen naar Gent. Geïllustreerd.
1466. LYON B., *Communication during medieval warfare: the campaign of Edward III of England in the Low Countries*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, (1999), nr. LIII, p. 61-75. Bijdrage over de communicatiemogelijkheden en het verspreiden van berichten onder vorsten tijdens de Middeleeuwen. Afgezien van de slechte verbindingen op geografisch vlak vloeiden ook nog eens moeilijkheden voort uit het feit dat de vorsten zelf itinerant waren. De schrijver analyseert vooral de periode 1338-1340, jaren die voor Edward III heel wat contacten noodzaakten in de problemen met Vlaanderen.
1467. PAPIN K., *Guilbert de Ruple. Biografie van een topman uit de Bourgondische financiële administratie*, in *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, (1999), nr. LIII, p. 99-123. Over de uit Poperinge afkomstige Guilbert de Ruple en zijn betekenis als ambtenaar in de Bourgondische administratie ten tijde van Filips de Goede en Karel de Stoute.
1468. STABEL P., *Schippers, wagenvoerders en kruiers. De organisatie van de stedelijke vervoersector in het laatmiddeleeuwse Vlaanderen*, in *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 82, (1999), nr. 3-4, p. 159-185. Bijdrage over het regionale warenvervoer in het oude graafschap Vlaanderen in een themanummer rond "Het transport en het stedelijke netwerk in de Zuidelijke Nederlanden". Analyse van de transportsector en van het aandeel in de economische stromen van deze periode. Er blijkt immers dat warentransport evengoed mogelijk was voor bulkgoederen als voor luxegoederen, dat de kostprijs van transport heel wat lager was dan voordien werd gesteld en dat ook de mobiliteit van goederen en van personen heel wat hoger lag dan voordien werd aangenomen. De auteur bestudeert tevens de diverse vervoersmonopo-

lies met als bekendste voorbeeld het Gentse schippersambacht en zijn monopolierechten in het Schelde-Leiebekken.

Moderne Tijden

1469. BALLAUX B., *De Mechelse huidenvetterij in het Ancien Régime: van exportindustrie tot nijverheid van regionaal belang*, in *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 82, (1999), afl. 1-2, p. 9-30. Met grafieken, tabellen en verwijzingen naar Gent.

1470. BLOCKMANS W., *Keizer Karel V 1500-1585. De Utopie van het Keizerschap*, Leuven, 2000, 286 blz. De auteur schetst het levensverhaal van de vorst en behandelt de opbouw van een wereldrijk, het streven naar hervormingen in de Katholieke kerk, de strijd tegen de verbroekeling van het imperium, de opstandigheid tegen de belastingen nodig voor de militaire bewindsvoering en de troonafstand. Geïllustreerd.

1471. BLOCKMANS W., *De vorst die faalde. Karel V, de spanningen tussen persoon en wereldrijk*, in *Spiegel Historiae*, 35 (2000), nr. 5, p. 180-188. Karel V heeft de hooggespannen verwachtingen die bij het begin van zijn regering over hem waren gekoesterd niet kunnen waarmaken: de auteur gaat na of dit te wijten was aan zijn persoonlijk optreden of aan andere omstandigheden. Geïllustreerd.

1472. BOUCKAERT B., *Moord op een klokkengieter. De dood van Johannes II Grogart (°1585/1586) te Gent in 1620*, in *Musica Antiqua*, 17, (2000), nr. 1, p. 4-10. Analyse van de processtukken die een gedetailleerd en waarheidsgetrouw relaas bieden van de moord en tevens nieuw licht werpen op de klokkengieters Grogart.

1473. BRAEKMAN W.L., *De driepikkel te Mariakerke: het executieoord van de Gentse Oudburg*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 29, (2000), nr. 3, p. 162-170. Over het soort van vonnissen geveld door de rechtbank van de Oudburg, evenals de lijst van de personen die tot de strop werden veroordeeld, van het laatste kwart van de 16de eeuw tot het midden van de 18de eeuw. Het executeren en exposeren van de misdadigers gebeurde op het grondgebied van Mariakerke buiten de Brugse Poort. Geïllustreerd.

1474. BUSIN V., *La correspondance de Girolamo Di Vecchi Internonce aux Pays-Bas (1656-1665)*, (*Belgisch Historisch Instituut te Rome. Analecta Vaticano-Belgica*, tweede reeks, reeks A: Nuntiatuur Vlaanderen, XVI), Brussel-Roma, 1999, 516 blz. Tekstuitgave van de correspondentie, voorafgegaan door een biografische nota. Met kritisch apparaat en verwijzingen naar Gent.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1999-2000

1475. CLOET L., *De personalisering van de zielzorg na Trente. Ambities en realisaties in de Mechelse kerkprovincie*, in *Trajecta. Tijdschrift voor de Geschiedenis van het Katholiek Leven in de Nederlanden*, 9, (2000), nr. 1, p. 3-27. De auteur wil aantonen dat de personalisering van de zielzorg een van de meest efficiënte middelen geweest is om de katholieke hervorming, vooropgesteld door het Concilie van Trente, te doen slagen.

1476. DANNEEL M., *Keizer Karels geldbeurs. Geld en financiën in de XVIde eeuw*, Gent, 2000, 352 blz. Catalogus bij de tentoonstelling georganiseerd door het Museum van de Nationale Bank van België. Verschillende auteurs belichten de financieel-economische en monetaire aspecten van de eerste helft van de 16de eeuw en dit voor de Zuidelijke Nederlanden, de Noord-Nederlandse provincies, het Heilig Roomse Rijk, de Italiaanse bezittingen en de Spaanse gebieden van Karels rijk. Deze tentoonstelling werd eveneens gepresenteerd in Kunsthal De Sint-Pietersabdij te Gent. Geïllustreerd.

1477. DE BLEECKER-INGELAERE H., *Heilig Kerst en Keizer Karel*, Gent, 2000, 11 blz. Geïllustreerd.

1478. DECAVELE J., *Gent, stad van Keizer Karel*, Brussel, 1999, 46 blz. Brochure uitgegeven in de reeks "Parcours" van uitgeverij Artis-Historia, waarin de link wordt benadrukt tussen Gent en Keizer Karel. Het laatste hoofdstuk geeft de routebeschrijving weer van een stadswandeling in de voetstapen van Keizer Karel. Geïllustreerd.

1479. DECAVELE J., *Keizer Karel in Oost-Vlaanderen*, in *Toerisme Oost-Vlaanderen*, 48, (1999), nr. 4, p. 3-9. Geïllustreerd.

1480. DECEULAER H., *Het hof en de stad. Centrale overheid, stedelijke opdrachten en politieke 'inspraak' in de Nederlanden. Een langetermijnperspectief (14de-20ste eeuw)*, in *Oostvlaamse Zanten*, LXXV, (2000), nr. 1, p. 2-22. De bijdrage omvat vier onderdelen. Eerst worden de interacties geschetst tussen vorsten en onderdanen. In een tweede onderdeel wordt dit verduidelijkt aan de hand van drie 16de-eeuwse voorbeelden, met name de Communeros-opstand in Spanje, de boerenoorlog in Duitsland en de opstanden in de Nederlanden. Voorts wordt de evolutie geschetst van de verhouding tussen de lokale en centrale overheden in de Nederlanden over de periode van de 16de tot de 20ste eeuw. Het laatste onderdeel verhaalt de relatie tussen de stedelijke elites en de bredere lagen van de bevolking. Met verduidelijking aan de hand van enkele schema's. Geïllustreerd.

1481. DE KEYZER C. & L. DE KEYZER, *Afscheid van de keizer, (Het Huis van Alijn)*, Gent, 2000, 52 blz. Eigenzinnige visie over het verblijf van Keizer Karel V in Yuste en zijn overlijden op 21 september 1558, geïllustreerd met fotografische impressies van Carl De Keyzer.

1482. DEVRIESE L., *Geelgieters en koperlagers gheseyt ketelaers in de nering van de smeden en wapenmakers*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, (2000), nr. 13, p. 18-20. Geïllustreerd.
1483. DEVRIESE L., *Een ketelmakersatelier en groothandel in ketels aan de Gentse Vrijdagmarkt in de zeventiende eeuw*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, (2000), nr. 13, p. 21-23. Geïllustreerd.
1484. DEVRIESE L., *Proto-industriële kopergietery in de zeventiende eeuw: een korte Gentse episode (1638-1656)*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, (2000), nr. 13, p. 1-17. Over het 17de-eeuwse bedrijf Van Laerebeke, met de kopergietery aan de Minnemeersbrug, en de inbreng van de Duitse kopergietery Cornelius Rulandt(s). Geïllustreerd.
1485. DOMINGO A. G. & A.L. ANON, *Felipe II. El Rey intimo. Jardin y naturaleza en el siglo XVI*, s.l., 1998, 237 blz. Catalogus naar de gelijknamige tentoonstelling in het Palacio del Real Sitio de Aranjuez. Studie die de hartstocht onderstreept van Filips II voor natuur en tuinaanleg: bij de aanleg van de tuinen rond het paleis van het Escuriaal, die hij zelf concipieerde, liet hij zich inspireren door de tuinen en paleizen die hij leerde kennen tijdens zijn vele rondreizen. Vooral de Vlaamse tuinen wekten zijn belangstelling. Verwijzingen naar de Gentse tuinen van het Prinsenhof. Geïllustreerd.
1486. GEORIS, M., *Charles Quint, un César catholique, (France Empire)*, Paris, 1999, 278 blz. Algemene levensschets, met verwijzingen naar Gent. Geïllustreerd.
1487. GOOSSENS A., *Inquisitions et Réformes dans les Anciens Pays-Bas Méridionaux (1520- 1633)*, in *Bulletin Chronique de la Société Royale d'Histoire du Protestantisme Belge*, (1999).
1488. RASSAERTS A., *De jeugdijaren van Keizer Karel in Mechelen (1501-1515)*, Mechelen, 1999. Over de jeugdijaren van Karel V, voornamelijk in Mechelen. Geïllustreerd.
1489. SALMAN J., *Populair drukwerk in de Gouden Eeuw. De almanak als lectuur en handelswaar, (Bijdragen tot de Geschiedenis van de Nederlandse Boekhandel. Nieuwe Reeks III)*, Zutphen, 1999, 495 blz. Basiswerk over het verschijnsel van de populaire almanakken waarbij in een eerste deel aandacht besteed wordt aan de volksmens die in het verleden zijn praktische informatie haalde en kennis puurde inzake astrologie, astronomie, astrologische geneeskunde, religie; een tweede deel benadert de almanak eerder van het standpunt van de handelswaarde. Bevat tal van verwijzingen naar Gent. Geïllustreerd.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1999-2000

1490. SEIBT F., *Karl V. Der Kaiser und die Reformation (Siedler)*, Berlin, 19982, 282 blz. Met verwijzing naar Gent.

1491. SOLY H. & J. VAN DE WIELE (dir.), *Carolus keizer Karel V 1500-1558*, Gent, 1999, 368 blz. Uitgave ter gelegenheid van de gelijknamige tentoonstelling die van 6 november 1999 tot 30 januari 2000 in de Gentse Sint-Pietersabdij was opgezet. De eigenlijke catalogus van de tentoongestelde stukken, onder leiding van A. BALIS, W. BLOCKMANS, A. DELVA, C. VAN DE VELDE en J. VAN DE WIELE (p. 157-337) en waaraan een uitgebreide schare van co-auteurs hun medewerking verleenden, werd voorafgegaan door een aantal inleidende hoofdstukken en een reeks wetenschappelijke overzichten: de chronologie door J. DE GEEST (p. 15-25), een inleiding tot de verder gepubliceerde delen door J. ELLIOT (p. 26-29), de strijd om het overzicht in Europa door W. BLOCKMANS (p. 31-41), persoonlijkheid en macht door A KOHLER (p. 43-55), de reformatie door B. MOELLER (p. 56-67), de opbouw van een wereldeconomie door H. VAN DER WEE (p. 68-77), de ontdekking en de verovering van de wereld door E. SCHMITT (p. 78-87), kunst en macht door F. CHECA CREMADES (p. 88-99), macht en onmacht van Europa door G. KUGLER (p. 100-109), stedelijke identiteit en politieke cultuur te Gent door J. DAMBRUYNE (p. 110-121), Gent en de stadscultuur in de Nederlanden door H. PLEIJ (p. 122-131) en de schilderkunst in de Zeven Provinciën door P. HUVENNE (p. 132-155). Het werk sluit af met een uitgebreide bibliografie. Geïllustreerd.

1492. SORGELOOS C., *De wereld van Karel Alexander van Lotharingen, gouverneur-generaal van de Oostenrijkse Nederlanden, 1744-1780. Cultuur en Maatschappij*, in *Het Tijdschrift van Dexia Bank*, 54, (2000), nr. 2, p. 1-143. Themanummer gewijd aan de trends en de stijlen in een periode waarin Wenen over onze gewesten regeerde. Uitgave ter gelegenheid van de oprichting van een museum van de 18de eeuw in de zorgvuldig gerenoveerde woning van Karel van Lotharingen te Brussel.

1493. VAN ASCH M., *Carolus - Keizer Karel V 1500-1558*, in *Toerisme Oost-Vlaanderen*, 48, (1999), nr. 4, p. 23-29. Bijdrage naar aanleiding van de gelijknamige tentoonstelling in de Sint-Pietersabdij. Geïllustreerd.

1494. VAN BOCKSTAELE R., *Een stukje geschiedenis in het kader van het Keizer Karel jaar*, in *Patershol Nieuws*, 15, (2000), nr. 1, p. 39-43.

1495. VAN HEESVELDE P., *Eigen laken eerst? Een dispuut tussen de wolwevers en de lakensnijders te Gent in de 18de eeuw*, in *Heemkundige Kring De Oost-Oudburg*, (1999), nr. XXXVI, p. 225-238. In 1752 kwam het tot een conflict tussen de wolwevers en de lakenhandelaars te Gent over bepalingen in een ordonnantie van 1546 met betrekking tot de wolweverij. De correspondentie rond dit incident werpt niet alleen licht op de wolnijverheid, maar ook

op de verhoudingen tussen textielregio's in volle expansie zoals de textielproducenten uit Eupen en Hodimont, die gedurende de 18de eeuw naar een verruiming van hun marktaandeel zochten in de Oostenrijkse Nederlanden.

Hedendaagse tijd

1496. ACKAERT J., *De loopbaan van socialistische burgemeesters: de partij als politieke academie*, in *Brood en Rozen. Tijdschrift voor de Geschiedenis van Sociale Bewegingen*, 2000, nr. 2, p. 97-113. Deze bijdrage staat in de eerste plaats stil bij de positie van de SP en de PS in de Belgische gemeenten. Tevens wordt de stelling ontkracht als zou Brussel de noodzakelijke omweg zijn om het stadhuis in te nemen: eerder het engagement binnen de partijorganisaties speelt daarin een rol. Geduid aan de hand van het Gentse voorbeeld van Gilbert Temmerman, burgemeester van 1989 tot 1995.

1497. AFSCHRIFT A., *Materiële cultuur in een 19de-eeuwse Gentse industriëlenfamilie*, in *Castellum*, XVII, (2000), nr. 2, p. 3-25. In een ander nummer van *Castellum* beschreef de auteur de zware reellen rond het buitengoed de Mote te Laarne in 1831. In dit artikel onderzoekt hij de materiële cultuur van de eigenaars van het goed: de indeling van het woonhuis, de kledij, de sieraden, en zo meer.

1498. AFSCHRIFT A., *Vive de Belgen! Dood aan de Hollanders! De anti-orangistische plundering van het buitengoed de Mote te Laarne*, in *Castellum*, XVI, (1999), nr. 3-4, p. 3 - 73. Uitvoerig relaas van de verwoesting van het buitengoed de Mote te Laarne van de orangistische familie Antheunis. Dit voorval kan beschouwd worden als een patriottische protestactie van Jan Modaal die zijn onvrede uitte tegenover het establishment. Artikel gebaseerd op krantenverslagen, gerechtelijke dossiers, gemeentearchieven.

1499. BALTHAZAR H., *Op de Oranjeberg. Opstellen en toespraken over de Vlaamse Beweging*, Tielt, 1999, 157 blz. Uitgave van vijftien jaar 11-julitoespraken. Geïllustreerd.

1500. BOECKS B., *Inventaris van het archief van de SV Ontwikkeling en Excelsior NV, uitgeverij en drukkerij van het dagblad Volksgazet*, in *Brood & Rozen. Tijdschrift voor de Geschiedenis van Sociale Bewegingen*, (1999), nr. 4, p. 49-69. Geschiedenis van de Volksgazet, waarvan het archief, na het faillissement van de krant, terecht kwam bij het AMSAB. Geïllustreerd.

1501. BRION R. & J.L. MOREAU, *Van AG tot Fortis. 175 jaar verzekering in België*, Antwerpen, 1999, 438 blz. Rijk gestoffeerde geschiedenis van de verzekeringsmaatschappij. Bevat talrijke verwijzingen naar Gent. Geïllustreerd.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1999-2000

1502. DEDEURWAERDER J., *Als Belg en als Vlaming verkies ik mijn land boven alles. Reimond Speleers in 1914-1915*, in *Wetenschappelijke Tijdingen op het gebied van de geschiedenis van de Vlaamse beweging*, LVIII (1999), nr. 1, p 3-19. Portret van de Gentse arts en hoogleraar oogheelkunde en leidende figuur in de Vlaamse beweging tijdens de jaren 1914-1915. De auteur stelt dat hij in de literatuur met betrekking tot het activisme een onderbelichte figuur is gebleven.

1503. DENECKERE G., *Tussen uitbundigheid en beheersing. Feest, subversie en sociale strijd in de 19de eeuw*, in *Oost-Vlaamse Zanten*, LXXIV, (1999), nr. 2, p. 82-112. Het eerste deel van het artikel handelt over de merkwaardige relatie tussen feest en revolte; in een tweede luik handelt de auteur over de disciplineren van feest en revolte door toedoen van de 19de-eeuwse arbeidersbeweging, met als voorbeeld de misprijzende houding ten opzichte van de carnavalviering; in het derde deel wordt de alternatieve feestcultuur van de socialistische arbeidersbeweging ten tonele gevoerd, met het feest van 1 mei als typevoorbeeld. Veelal Gentse voorbeelden. Geïllustreerd.

1504. DOLDERER W., *Activistische ballingen in Duitsland na de Eerste Wereldoorlog. Deel I*, in *Wetenschappelijke tijdingen op het gebied van de geschiedenis van de Vlaamse beweging*, LIX, (2000), nr. 2, p. 67-98. Over de Vlaamse activisten en hun gezinnen die na de oorlog de wijk namen naar het Duitse kuuroord Bad Salzflun: zij hadden immers hun dromen in rook zien opgaan om met Duitse hulp een staat of een deelstaat Vlaanderen te mogen besturen. De auteur onderscheidt drie types ballingen: de voormalige leden van de Raad van Vlaanderen, gewezen krijgsgevangenen uit het kamp in Göttingen en enkele oud-studenten van de vernederlandste universiteit Gent die in Duitsland hun studies waren komen voortzetten en er niet meer weg-raakten.

1505. FERKET N., *Zwijgen als vermoord. Vrouwenmishandeling en de juridische positie van de gehuwde vrouw in België in de negentiende eeuw*, in *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 25, (1999), nr. 3, p. 285-304. Studie op basis van dossiers van het assisenhof van Oost-Vlaanderen tussen 1830 en 1897; de auteur bespreekt tegelijk het nut en de toegankelijkheid van dit gerechtelijk bronnenmateriaal. Met tabel en kritisch apparaat.

1506. HEYRMAN P., *Middenstandsbeweging en Vlaamse beweging (1880-1940)*, in *Wetenschappelijke tijdingen op het gebied van de geschiedenis van de Vlaamse beweging*, LVIII, (1999), nr. 4, p. 211-227. In de meeste Belgische steden zagen heel wat beroepsorganisaties het licht vanaf 1860. Ze vonden hun wortels in de corporatieve organisatievormen van voor de Franse Revolutie. Tijdens de laatste twintig jaar voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog nam het aantal professionele bewegingen snel toe. De auteur onderzoekt de banden tussen de middenstandsbeweging en de Vlaamse beweging.

1507. MARTIN D., *De houding van links bij de eerste gemeenteraadsverkiezingen met extreemrechtse deelname (Gent en Antwerpen in 1938)*, in *Brood en Rozen. Tijdschrift voor de Geschiedenis van Sociale Bewegingen*, 2000, nr. 2, p. 7-15. Wegens de mogelijkheid van een nieuw uiterst-rechts succes bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2000, gaat de auteur op zoek naar parallellen in het verleden, en met name naar de verkiezingen van 1938: hij probeert na te gaan welke strategieën de lokale linkerzijde volgde in een verkiezingscampagne samen met Rex en VNV. Kreeg de strijd tegen fascistische partijen de voorrang?

1508. PEIREN L., *Communistische gemeenteraadspolitiek in Vlaanderen tijdens de tussenoorlogse periode. Het geval Gent 1926-1938*, in *Brood en Rozend. Tijdschrift voor de Geschiedenis van Sociale Bewegingen*, 2000, nr. 2, p. 17-35. Gent is de enige casus waar men de communistische gemeentepolitiek op inhoudelijk vlak voor een langere periode kan bestuderen: voor 1938 was de CPB immers enkel in de Gentse gemeenteraad vertegenwoordigd. Deze studie wil een aanzet zijn tot het verder bestuderen van de CPB in het Gentse, want bij gebrek aan bronnenmateriaal is er over de Gentse CPB-federatie maar weinig geweten. In deze bijdrage wordt de CPB deels biografisch benaderd en verder wordt ingegaan op de houding van de Gentse communisten in de gemeenteraad.

1509. PUISSANT J., *Louis Bertrand et Gand*, in *Brood en Rozen. Tijdschrift voor de Geschiedenis van Sociale Bewegingen*, 2000, nr. 2, p. 125-127. Relas van het verblijf van de jonge Louis Bertrand te Gent, medeoprichter van de POB, naar aanleiding van het internationaal socialistisch congres te Gent in 1877. Hij leerde er Edward Anseele kennen, wat een verdere blijvende vriendschap werd voor de rest van hun leven.

1510. REYNEBEAU M., *De eeuw van België*, Tielt, 1999, 225 blz. Chronologisch verslag van de geschiedenis van de 20ste eeuw waarin voortdurend het belang moet blijken van de groepsmentaliteiten en de collectieve ontwikkelingen: inderdaad gaat de auteur niet alleen op zoek naar de hoofdmomenten, maar heeft hij ook oog voor de kleine dagdagelijkse gebeurtenissen. De geschiedenis van ons land wordt niet alleen geëvoceerd aan de hand van tekst maar ook aan de hand van ongeveer 200 schitterende zwart-wit foto's. Met verwijzingen naar Gent. Geïllustreerd.

1511. SMITS A., *1830. Scheuring in de Nederlanden*, s.l., s.d., deel III, 501 blz. Dit werk kan niet los gezien worden van de delen I en II (15 jaar geleden verschenen) waarin gehandeld werd over de gebeurtenissen die plaatsvonden op politiek, sociaal en militair vlak vanaf eind augustus tot eind oktober 1830. In dit deel wordt ingegaan op de verhouding tussen Willem I en zijn minister Falck. Vooral de geestesgesteldheid in Noord- en Zuid-Nederland aan de hand van pers en pamfletten wordt in detail behandeld, met extra aan-

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1999-2000

dacht voor de pers in het zuiden. De Gentse kranten komen ook uitvoerig aan bod. Met kritisch apparaat.

1512. SMITS A., *1830. Scheuring in de Nederlanden*, s.l., s.d., deel IV, 496 blz. Eveneens situering van de geestesgesteldheid in Noord en Zuid, maar ditmaal aan de hand van de rapporten en de handelingen van het Voorlopig Bewind en het Nationaal Congres. Daarnaast krijgt ook het politieke gebeuren in London met de conferentie aldaar de nadruk. Met kritisch apparaat.

1513. STOUTHUYSEN P., e.a., *De burger voorbij. Een sociografie van de deelnemers aan de volksraadpleging over de Gentse Belfortparking in Het Tijdschrift van het Gemeentekrediet*, 53, (1999), nr. 4, p. 51-65.

1514. STROOBANTS A., *Prudens Van Duyse, orangist maar nog niet gek! Heibel rond het Dendermondse erevaandel (1832)*, in *Dendermondse Museum- en Archiefberichten*, (1999), 38. Over het verblijf van de sterk orangistische Prudens Van Duyse in het Guislaingesticht te Gent, met de bedoeling een dreigende veroordeling te ontlopen die de loopbaan van de jonge advocaat sterke schade had kunnen berokkenen.

1515. STYNEN L. & S. VAN PETEGHEM, *In oorlogsnood. Virginie Lovelings dagboek 1914- 1918*, Gent, 1999, 791 blz. Publicatie van het handschrift, bewaard in de bibliotheek van de Gentse Universiteit, van het dagboek dat Virginie Loveling bijhield van de dag van de mobilisatie, 29 juli 1914, tot enkele weken na de wapenstilstand. Een literair-journalistieke benadering van de dagelijkse gebeurtenissen in Gent, in het Etappengebied, en in enkele steden daarbuiten of in Nederland en Duitsland.

1516. *Themanummer rond de Gentse Floraliën*, in *Toerisme Oost-Vlaanderen*, 49, (2000), nr. 2, 41 blz. Speciaal nummer toegespitst op de floralien en de sierteelt in het algemeen, met bijdragen over de geschiedenis van de floralien, over de vernieuwende concepten, over de persoon die vijfmaal het grondplan tekende, over het wetenschappelijk onderzoek in de sierteelt en over de randactiviteiten zoals de tentoonstelling "De Tuinen van Eden" in het MIAT en de creatie van de grootste bloemenmand ter wereld. Geïllustreerd.

1517. VANDERSTRAETEN F., *Luchtschip ontploft boven Gent. Een duidelijk staaltje van desinformatie*, in *Jaarboek De Oost-Oudburg*, (1999), nr. 36, p. 23. Zoektocht naar de reële gebeurtenissen en de achtergrond bij het neerstorten van een zeppelin in juni 1915 in Sint-Amandsberg. Met een uitgebreide biografische schets van Reginald Warneford (1891-1915), die de Duitse Zeppelin neerhaalde. Geïllustreerd.

1518. VANDEVOORDE H., *Een aristo-anarchist. Karel van de Woestijne en het anarchisme*, in *Brood & Rozen. Tijdschrift voor de Geschiedenis van*

Sociale Bewegingen, (1999), nr. 4, p. 7-27. De jonge Karel van de Woestijne (1878-1929) dweept met het anarchisme, een type-voorbeeld voor de populariteit van het anarchisme onder de Vlaamse jonge avant-gardekunstenaars. De auteur probeert na te gaan hoe iemand aangestoken wordt door een historische beweging om er nadien weer afstand van te nemen en hoe die biografische details zich vertalen in het literaire werk.

1519. VANDEVOORDE H., *Onechte paradijzen. Buysse, Teirlinck en Van de Woestijne op de wereldtentoonstelling*, in *Mededelingen van het Cyriel Buysse Genootschap*, (1999), XV, p. 55-106. Samenvatting van de evoluerende betekenis van wereldtentoonstellingen en de visies van de voornoemde auteurs op dergelijke manifestaties, vooral met betrekking tot de Wereldtentoonstelling van Gent (1913).

1520. WILS L., *Beproefde samenwerking. Katholieken en vrijzinnigen in de Vlaamse beweging, 1860-1914*, in *Wetenschappelijke Tijdingen op het gebied van de geschiedenis van de Vlaamse beweging*, LVIII, (1999), nr. 3, p. 155-189. Analyse van de verdeeldheid voor 1914 op levensbeschouwelijk vlak binnen de groep Vlaamsgezinden: traditioneel geloof versus vrij denken. Deze verdeeldheid zou uiteindelijk leiden tot een rabiante antivlaamse gezindheid van de liberale partij die in de Vlaamse Beweging een werktuig zag van de katholieken. In Gent was deze tegenstelling reeds zeer scherp vanaf het midden van de 19de eeuw.

Industriële archeologie

1521. DE HERDT R., *Museumbeleid en industrieel erfgoed*, in *Industrieel en Wetenschappelijk Erfgoed*, (*Contactblad Stichting voor Industrieel en Wetenschappelijk Erfgoed*), (1999), nr. 7, p. 4-6.

1522. DESEYN G. (red.), *Geen toekomst zonder verleden*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, (2000), nr. 13/2, p. 2-8. Over de Europese route van het industriële erfgoed of ERIH, waarbij de Vereniging voor Industriële Archeologie en Textiel het Vlaamse Gewest en België vertegenwoordigt. Geïllustreerd.

1523. DESEYN G. (red.), *Niet de eerste, maar wel de laatste... MIAT recupereert de oudste nog bestaande blaasinstrumenten manufactuur van België*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, (2000), nr. 13/2, p. 10-15. Het bedrijf Mahillon & Co of Manufacture Générale d'Instruments de musique werd in 1836 in Brussel opgericht door Charles Mahillon. De laatste eigenaar-instrumentenbouwer Pierre Steenhuysen stond het Gentse Museum voor Industriële Archeologie en Textiel bij tijdens de recuperatie van de voorwerpen en de opname ervan in het museum. De bijdrage wordt afgesloten met een chronologisch overzicht van de Belgische bouwers van blaasinstrumenten. Geïllustreerd.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1999-2000

1524. VAN DER HERTEN B., *De buurtspoorwegen en de ontsluiting van het Belgische platteland (1865-1913)*, in *Tijdschrift van het Gemeentekrediet*, 53, (1999), nr. 3, p. 19-39. Met verwijzingen naar Gent. Geïllustreerd.

Kerkgeschiedenis, kloosters

1525. BOGAERS L., *Broederschappen in laatmiddeleeuws Utrecht op het snijpunt van religie, werk, vriendschap en politiek*, in *Trajecta. Tijdschrift voor de geschiedenis van het katholiek leven in de Nederlanden*, 8, (1999), nr. 2, p. 97 - 119. Analyse van het fenomeen van de broederschappen, onder andere ook gelinkt aan fiscale, politieke en genealogische informatie. De auteur benadrukt ook andere dan religieuze motieven om toe te treden tot een broederschap. Vergelijkingen met de Gentse situatie via de studie over de volksreligie van P. TRIO.

1526. BRAECKMAN W.L., *De bedevaart uit het Sint-Baafsdorp bij Gent naar Sint-Lievens-Houtem*, in *Jaarboek Oost-Oudburg*, (1999), nr. 36, p. 5-22. Over de bedevaart van Gent naar Sint-Lievens-Houtem in de 15de en het begin van de 16de eeuw, en over het belang van het kostersambt bij de organisatie van de processie en de feestelijkheden.

1527. BRAECKMAN W.L., *Op bedevaart naar Bottelare, Eksaarde en Wieze (1692-1753)*, in *Oost-Vlaamse Zanten*, 74, (1999), nr. 2, p. 155-156. Met verwijzing naar een conflict van 1702 tussen de abdijs van Baudeloo en Eksaarde, dat van deze monastieke instelling afhing.

1528. DE GRAUWE J., *De bewoners van de Gentse Kartuize Koningsdal, een index.*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, (1999), LXIII, p.125-193. Na een algemene inleiding over de stichting, het voorkomen en de historiek van het Gentse Kartuizerklooster Koningsdal, dat in de Rooigemwijk werd opgericht en na de beeldenstorm naar het Meerhem verhuisde, geeft de auteur een overzicht van alle kartuizers die er tussen 1328 en de opheffing aan het eind van de 18de eeuw geleefd hebben. De biografische gegevens die konden worden verzameld, zijn in de lijst opgenomen. De lijst bevat een 374 namen. Met uitgave van twee bronnen in bijlage.

1529. DE GRAUWE J. & F. TIMMERMANS, *Prosopographia Cartusiana Belgica renovata (1314-1796)*, Salzburg, 1999. Prosopografisch onderzoek waarbij van elke kartuizerklooster een zo volledig mogelijke lijst geboden wordt van alle geprofesten van het convent, alsook van alle hospites die er op een zeker moment verbleven. Met verwijzingen naar Gentse personen.

1530. DEPLOIGE J., *Intériorisation religieuse et propagande hagiographique dans les Pays-Bas méridionaux du 11e au 13e siècle*, in *Revue d'Histoire*

Ecclésiastique, XCIV, (1999), nr. 3-4, p. 808-831. Studie van de verinnerlijking van het godsdienstige gevoel in de periode van de 11de tot de 13de eeuw aan de hand van de hagiografische studie van drie heiligen. Met verwijzingen naar Everhelm (+1069), abt van de Gentse Sint-Pietersabdij.

1531. GAUBLOMME D. & J. VAN DE WIELE, *De Sint-Pietersabdij te Gent, (Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen)*, Sint-Niklaas, 1999, 43 blz. Beknopte gids over de Sint-Pietersabdij, veertien eeuwen geschiedenis, kunst, monnikenleven en verwijzingen naar wat thans nog binnen en buiten de abdijgebouwen aan het Sint-Pietersplein kan worden gezien. Geïllustreerd.

1532. MULDER BAKKER A. B. & M. CARASSO-KOK, *Gouden legenden. Heiligenlevens en heiligenverering in de Nederlanden*, Hilversum, 1997, 182 blz. Omstreeks 1260 schreef de dominicaan Jacobus de Voragine de "Legenda Aurea", een praktisch handboek met informatie over heiligen en over de belangrijkste kerkelijke feestdagen. Daardoor vond de officiële leer van de kerk toegang tot het brede publiek. In elf artikels buigen de auteurs zich over de verschillende aspecten van de "Legenda Aurea" en haar verspreiding in de Nederlanden. Vertaald in het Nederlands en op grote schaal verspreid kort na het midden van de 14de eeuw. Met verwijzingen naar Gent, onder andere naar het getijdenboek van Daniël Rijn en naar de muurschilderingen in de crypte van de Sint-Baafskathedraal. Geïllustreerd.

1533. PAS P., *De Gentse Sint-Baafsabdij en haar dorp*, Heusden, 1999, 304 blz. Compilatie van verouderde en bestaande kennis over de Gentse Sint-Baafsabdij, met de nadruk op de bouwkundige geschiedenis en het bestaande gebouwenpatrimonium. Geïllustreerd.

1534. PIETERAERENS M., L. ROBIJNS & G. VAN BOCKSTAELE, *Van Beaupré tot Zwijveke. Cisterciënzers in Oost-Vlaanderen (1200-1999)*, Gent, 1999, 144 blz. Deze studie valt uiteen in twee onderdelen. Deel I (G. VAN BOCKSTAELE) behandelt de monastieke leefwereld, meer bepaald de regel, de diverse hervormingsbewegingen, de vestigingen in Oost-Vlaanderen en de economische en culturele aspecten van de cisterciënzers. Deel II (M. PIETERAERENS & L. ROBIJNS) behandelt het erfgoed van de cisterciënzers in Oost-Vlaanderen. Voor Gent komen aan bod: Bijloke, Baudelo, Doornzele, Oosteeklo, Ter Hagen en Waarschoot. Per vestiging wordt een chronologisch overzicht gegeven van de abdisen of priors. Geïllustreerd.

1535. POELMAN R. & E. SCHEPENS, *125 jaar Groot Begijnhof te Sint-Amandsberg 1874-1999*, Oostakker-Gent, 1999, 288 blz. Studie met bijdragen van diverse auteurs waarin aandacht wordt besteed aan de geschiedenis van het begijnhof, begijnhofliederen en -gedichten, de namen van huizen en conventen, de herkomst van de begijnen en de glasramen van de kerk. Het geheel bevat tevens een biografisch repertorium van de begijnen en een lijst van de

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1999-2000

uitgetreden begijnen. Interessant is ook het overzicht van de leken, overleden in het begijnhof (1874-1959). Geïllustreerd.

1536. RAU H. & K. VAN HOECKE, *De Amsterdamse familie Eggaert of de promotors van de Moderne Devotie in Vlaanderen (Elsegem, Oudenaarde en Gent)*, in *Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Oudenaarde*, 2000, XXXVII, p. 337-381. Geschiedenis van de familie Eggaert, die de hernieuwde uiting van de godsdienstige beleving, bekend als de Moderne Devotie, heeft gepromoot. Verwijzing naar de stichting van het klooster Galilea te Gent door Jan Eggaert.

1537. VAN DER HEIJDEN H.A.M., *Oude kaarten van de Nederlandse bisdommen, 1559-1801*, in *Trajecta. Tijdschrift voor de Geschiedenis van het katholiek leven in de Nederlanden*, 8, (1999), nr. 3, p. 195-265. Inventaris van de tot nu toe overgebleven en teruggevonden kaarten van de bisdommen. Beschrijving van de kaart van Joan Blaeu (1641) van het bisdom Gent. Geïllustreerd.

1538. VAN DRIESSCHE R.A.C., *Uit de Tresorie van de Sint-Pietersabdij te Gent*, Sint-Martens-Latem, 1999, 96 blz. Uitgave in eigen beheer met een tekstuitgave van twee documenten (1260-1280, en 1406) die een opsomming geven van de cultusvoorwerpen en ornaten uit de kerk, de ziekenkapel, de apotheek, de kapel van de prelaat, de thesaurie en de infirmerie.

Gebouwen, monumenten, stadsbeeld

1539. *Adviesverlening bij onderhoud en herstel*, in *Monumentenzorg en cultuurpatrimonium. Jaarverslag van de provincie Oost-Vlaanderen 1998*, Gent, 1999, p. 50-73. Met kroniektteksten over de volgende Gentse onderwerpen: het begijnhof Onze-Lieve-Vrouw ter Hoyen (L. ROBIJNS), goudlederbehang in het Bijlokemuseum, de empirepomp op de Groentenmarkt, het Gravensteen, de Lakenhalle en de Mammelokker, het zwembad Van Eyck, de bisschoppelijke galerij op de begraafplaats van Mariakerke (P. DEVOS), de Onze-Lieve-Vrouw Sint-Pieterskerk en de Sint-Niklaaskerk (M. PIETERAERENS). Geïllustreerd.

1540. BAILLIEUL B., *De stelling voorbij. 25 jaar Dienst Monumentenzorg*, in *Toerisme Oost-Vlaanderen. Tijdschrift voor Recreatie en Cultuur*, 49, (2000), nr. 3, p. 69-76. Samenvatting van 25 jaar werken rond monumentenzorg, uitgaand van de in 1975 opgerichte Dienst Archeologie en Historische Monumenten, waaruit de huidige Dienst Monumentenzorg van de Stad Gent ontstaan is. Geïllustreerd.

1541. BAILLIEUL B., *Wandelen in de Sint-Machariuswijk*, Gent, 2000, 49 blz. Brochure uitgegeven naar aanleiding van de rondleiding tijdens de Gentse

Feesten (samenwerking Dienst Monumentenzorg en Gidsenbond van Gent en Oost-Vlaanderen) door voornoemde Gentse stadswijk. Geïllustreerd.

1542. BALTHAZAR N., H. BOUCHEZ, B. VAN LEUVEN & B. LASUY, *Wonen en Leven in Gent*, Tielt, 1999, 144 blz. Geïllustreerd.

1543. *Beschermde monumenten, stads- en dorpsgezichten en landschappen*, in *Monumentenzorg en cultuurpatrimonium. Jaarverslag van de provincie Oost-Vlaanderen 1998*, Gent, 1999, p. 112-185. Met voor Gent toelichtingen van P. DEVOS over huizen in de Nieuwenbosstraat, het Nieuwpoort-theater, het Poortakkerklooster aan de Oude Houtlei, de Sint-Pieterskapel met bijhorende school aan de Sint-Kwintensberg en de Norbertijnerabdij van Drogen.

1544. BORRET K. & B. KEUNEN, *Apparaten voor justitie. Nieuwe gerechtsgebouwen in Antwerpen in Gent*, in *Archis*, (1999), nr. 8, p. 46-53. Geïllustreerd.

1545. COENE A., *Het stadsplan van Gent opgemaakt op initiatief van Edouard Elegeert*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 29, (2000), nr. 2, p. 89-93. Elegeert nam tijdens de Tweede Wereldoorlog zelf het initiatief om een plan op te maken van de Stad Gent, dat ruim vijftig jaar nadien nog steeds door de Dienst Stedenbouw van de Stad Gent gebruikt wordt.

1546. COENE A., *Jacob Roelofs van Deventer tekende omstreeks 1559 een werkelijkheidsgetrouwe stadsplattegrond van Gent*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 29, (2000), nr. 4, p. 240-248. Biografische nota's van Van Deventer, "koninklijk geograaf" van Keizer Karel V, evenals toelichtingen rond zijn werkmethode en situering van zijn werk ten opzichte van kaarten en atlassen uit die tijd.

1547. DAVIDTS W., *Museumarchitectuur in Vlaanderen*, in *Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen*, (1999), nr. 4, p. 16-33. Met beschouwingen over het Stedelijk Museum voor Actuele Kunst of S.M.A.K. en met verwijzingen naar het Museum voor Schone Kunsten. Geïllustreerd.

1548. DE HERDT, R. (red.), *Tuinen van Eden, van Keizer Karel tot heden, (Museum voor Industriële Archeologie en Textiel)*, Gent, 2000, 320 blz. Overzicht van de tuinarchitectuur vanaf de late Middeleeuwen tot vandaag, met oog voor de ontwikkeling in de zuidelijke Nederlanden, toelichtingen over de belangrijkste protagonisten en met talrijke Gentse voorbeelden ter ondersteuning van het ontwikkelingsverhaal. Geïllustreerd.

1549. DEMIDDELE H., A. ERVYNCK, M.C. LALEMAN & G. STOOPS, *Van Cornard tot Korenmarkt. Kiezelmieren onthullen het verleden van een*

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1999-2000

Gents plein, in *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 22, (1998), nr. 3, p. 20-28. Het onderzoek van kiezelwieren uit bodemstalen die genomen werden bij opgravingen op de Korenmarkt, ondersteunen de werkhypothese dat de Korenmarkt ontstaan is langs of op een gedempte Leie-arm. Geïllustreerd.

1550. DESEYN G., *Louis Roelandt en de roofbouw op Boudelo*, in *Bijlage bij het Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, 70/2, (2000), nr. 1, p. 16-24. Onder Willem I werd de Baudelokapel ingericht als bibliotheek. Architect-ondernemer Louis Roelandt werd met de opdracht belast. De auteur houdt een warm pleidooi om het paviljoen in empirestijl, samengesteld uit een peristilium en een rotonde, dat gedurende twee eeuwen een onthaalfunctie vervulde, te restaureren. Geïllustreerd.

1551. DE TEMMERMAN I. & K. DE WOLF, *Het kasteel van Leeuwergem. In de voetsporen van Lodewijk XV en madame de Pompadour*, Gent, 2000, 80 blz. Overzicht van de betekenis van de duizendjarige geschiedenis van de heren van Leeuwergem en van de drie kastelen die zij lieten bouwen. Met bijzondere aandacht voor de laatste constructie die gebouwd werd in 1762 door de Gentse aannemer Jean Baptiste Simoens in opdracht van Emmanuel Joseph d'Hane, schepen van de stad Gent en bestuursdirecteur van de Academie. Geïllustreerd.

1552. DE TEMMERMAN I. & K. DE WOLF, *Het parkdomein van Leeuwergem: een historische reconstructie*, in *Monumenten en Landschappen*, 19, (2000), nr. 3, p. 6-27. Reconstructie van de geschiedenis van het park van Leeuwergem: behalve om zijn kasteel is het domein immers vooral bekend om zijn park, waarin de klassieke Franse tuin overvloeit in een romantisch Engels park. Geïllustreerd.

1553. DEVOS J., *Herinneringen aan een tuinwijk*, in *Interbellum*, 20, (2000), nr. 2, p. 7-11. Herinneringen aan de tuinwijk gelegen aan de Zwijnaardsesteenweg. Met vermelding van een aantal initiatieven genomen door de "Gentsche Maatschappij der Werkerswoningen", waarin architect Oscar Van de Voorde een belangrijke rol speelde.

1554. DE VUYST W., K. LEEMAN & D. VERVENNE, *'t Kindt gezwind 2, (Stad Gent, Dienst Monumentenzorg)*, Gent, 1999, 45 blz. Tweede reeks themawandelingen rond de Gentse meester-timmerman David 't Kindt. Geïllustreerd.

1555. D'HOLLANDER J., *Gentse klokkenhistorie in vogelvlucht*, in *Clocke Roeland. Nieuws van de Gentse beiaardkring*, 4, (2000), nr. 1, p. 18-25. Geïllustreerd.

LEEN CHARLES & MARIE CHRISTINE LALEMAN

1556. HAEGEMAN M.P., *De gevels van de Vrijdagmarkt: deel 2: de veertiende en vijftiende eeuw*, in *Gandavum*, 4, (1999), nr. 3, p. 15-22. Geïllustreerd.

1557. HUYS J., *Het Stadhuis van Gent*, in *G.O.V. Heraut*, 35, (2000), nr. 3, p. 35-50.

1558. HUYS J., *Het Stadhuis van Gent deel II*, in *G.O.V. Heraut*, 35, (2000), nr. 4, p. 51-58.

1559. HUYS P., *Molenadvertenties in de "Gazette van Gend" (1770-1776)*, in *Molenecho's. Vlaams Tijdschrift voor Molinologie*, XXVII, (1999), nr. 4, p. 218-227. Overzicht van een zeventigtal advertenties over de verkoop of verpachting van molens, meestal windmolens maar ook rosmolens en watermolens. Meer dan de helft zijn gesitueerd in Oost-Vlaanderen. Tevens komen de namen van de molens aan bod, met de rijkste oogst voor Gent.

1560. HUYS P., *Molenadvertenties anno 1903 in Molenecho's. Vlaams Tijdschrift voor Molinologie*, XXVIII, (2000), nr. 2, p. 91-94. In de "Gazette van Gend" van 1803 verschenen een aantal molenadvertenties in verband met verkoop of huur van wind-, water- of rosmolens. Drie advertenties hebben betrekking op Gentse molens.

1561. *Inventaire archéologique - fiche nr. 83*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 28, (1999), nr. 6, p. 321-322. Heruitgave van een bijdrage van Armand Heins over de restanten van een 16de-eeuws huis in de Sint-Lievensstraat. Geïllustreerd.

1562. *Inventaire archéologique - fiche nr. 112*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 29, (2000), nr. 1, p. 7-8. Heruitgave van een bijdrage van Adolf De Ceuleneer over graven in de Sint-Baafsabdij. Geïllustreerd.

1563. *Inventaire archéologique - fiche nr. 111*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 29, (2000), nr. 2, p. 68-69. Heruitgave van een bijdrage van Armand Heins over bijgebouwen van de gewezen Sint-Baafsabdij. Geïllustreerd.

1564. *Inventaire archéologique - fiche nr. 295*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 29, (2000), nr. 3, p. 143-145. Heruitgave van een bijdrage van Alfons Van Werveke over een bakstenen gedenkplaat van de kapel van de Leugemeete (Brugsepoortstraat). Geïllustreerd.

1565. *Inventaire archéologique - fiche nr. 148*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 29, (2000), nr. 4, p. 222-223. Heruitgave van een bijdrage van Armand Heins over een beeldhouwwerk uit het Museum van de Sint-Baafsabdij "De Maagd het Kind Jezus dragend". Geïllustreerd.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1999-2000

1566. JACOBS S., *Bakstenen in de Vlaamse nevelstad*, in *Jaarboek 1998-1999 Architectuur in Vlaanderen*, (Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap Administratie Cultuur), Brussel, 2000, p. 61-72. Met verwijzing naar Gentse voorbeelden. Tot de verder in detail besproken gebouwen behoren het postkantoor aan de Hogeweg naar ontwerp van Paul Robbrecht en Hilde Daem (p. 88-89), een geheel van acht wooneenheden tussen Prinsenhof en Pluimstraat, gerealiseerd naar ontwerp van Frank Delmulle (p. 112-113), een WIG sociaal woningproject naar ontwerp van William Lievens, Rudi De Backer en Marianne Hofstede aan de Désiré Fiévéstraat (p. 120-121), en het sociaal huisvestingsproject de Hollain aan de Brusselsepoortstraat naar ontwerp van Willem Jan Neutelings en Michiel Riedijk (p. 122-123). Geïllustreerd.
1567. LANGENDRIES E. & A.M. SIMON-VAN DER MEERSCH, *Het Rommelaere Complex. Onderdeel van het gebouwenmasterplan voor de Gentse universiteit op het einde van de 19de eeuw*, (Uit het verleden van de RUG, nr. 40), (Archief van de RUG), Gent, 1999, 119 blz. Geïllustreerd.
1568. LEKENS L., *Praalgraf Hippoliet Van Peene 1811-1864*, in *G.O.V. Heraut*, 35, (2000), nr. 3, p. 29-34.
1569. LOMBAERDE P., *Herrschaftsarchitektur. Ueber den Abbruch von Zitadellen und den Bau neuer Paläste in den Niederlanden*, in BERS G. & C. DOOSE (ed.), *Italianische Renaissancebaukunst an Schelde, Maas und Niederrhein. Stadtanlagen - Zivilbauten - Wehranlagen*, (II. Jülicher Pasqualini-Symposium, 18-21 juni 1998), Jülich, 1999, p. 317-331. De auteur behandelt enkele aspecten van paleisarchitectuur in de 16de eeuw in de Nederlanden ten opzichte van de ontwikkeling van gebastioneerde fortificaties. Het Gentse 'Castrum Novum' of Spanjaardenkasteel komt in deze bijdrage aan bod. Geïllustreerd.
1570. MAES D., *Het Gents Kerkepad (vervolg). De Kerk en het Klooster Sint-Barbara (nu Sint-Barbaracollege). Jezuiten - Savaanstraat*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 28, (1999), nr. 5, p. 266-274. Geïllustreerd.
1571. MAES D., *Het Gents Kerkepad (vervolg). O.L.Vrouw ter Hooiekerk. (Klein Begijnhof - Lange Violettenstraat)*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 28, (1999), nr. 4, p. 209-214. Geïllustreerd.
1572. MAES D., *Het Gents Kerkepad (vervolg). De kerk van de Paters Redemptoristen - Voskenslaan. De kerk en het klooster van de Discalsen of Ongeschoeide Karmelieten - Burgstraat*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 28, (1999), nr. 6, p. 354-360. Geïllustreerd.
1573. MAES D., *Het Gents Kerkepad (vervolg). De kerk en het klooster van de Dominicanen of Predikheren - Holstraat - Hoogstraat*, in *Ghendtsche*

Tydinghen, 29, (2000), nr. 1, p. 41-44. Geïllustreerd.

1574. MAES D., *Het Gents Kerkepad (vervolg en slot). De kerk en het klooster van de Franciscanen of Recolletten - Oude Houtlei*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 29, (2000), nr. 2, p. 103-108. Geïllustreerd.

1575. MARECHAL R. & A. VAN DYCK, *Citadelpark*, in 3 *Wandelscircuits. Open Monumentendag 12 september 1999*, Gent, 1999, p. 22-31. Het park werd in 1870-1890 aangelegd op de plaats van de Citadel uit de Hollandse tijd. In de bijdrage komen zowel de parkaanleg en botanische aspecten als de museumgebouwen en monumenten aan bod. Geïllustreerd.

1576. MEGANCK L. & N. POULAIN, *Interbellumarchitectuur in Ekkerghem*, in 3 *Wandelscircuits. Open Monumentendag 12 september 1999*, Gent, 1999, p. 14-21. Met beknopte duidingen over verschillende huizen, onder meer aan de Papegaaistraat, het Casinoplein, de Coupure, de Rozemarijnstraat en de Bernard Spaelaan. Geïllustreerd.

1577. MEGANCK L. & N. POULAIN, *Miljoenenkwartier*, in 3 *Wandelscircuits. Open Monumentendag 12 september 1999*, Gent, 1999, p. 1-13. Op de plaats waar de Wereldtentoonstelling van 1913 werd ingericht ontstond in de interbellumtijd een residentiële woonwijk die vrij intact bewaard is. De bijdrage licht de meest karakteristieke huizen toe. Geïllustreerd.

1578. MEGANCK L. & N. POULAIN, *Twee modernistische tuinen van Carlos Malfait in Gent*, in *Interbellum*, 20, (2000), nr. 3, p. 5-11. Beschrijving van de twee modernistische tuinen gelegen achter een eveneens modernistische dubbelwoning van architect Carlos Malfait aan de Voskenslaan te Gent. Zowel de huizen als de tuinen worden bedreigd door sloping maar *Interbellum* poogt het tij te keren omwille van het unieke karakter van deze site.

1579. MEULEMEESTER J.L., *Over de dood heen. Beschouwingen rond begrafenissen, dood en grafmonumenten vanaf de Middeleeuwen tot in de negentiende eeuw*, in *Vlaanderen*, 48, (1999), nr. 5, p. 245-250. Evolutie van de gebruiken rond dood en begraven, die meteen een weerspiegeling vormen van de maatschappelijke en sociale veranderingen, van godsdienstige en filosofische strekkingen en van stilistische evoluties. Met voorbeelden uit de Gentse Sint-Baafskathedraal, zoals het grafmonument van de bisschoppen Antonius Triest en van Eugenius Albertus d'Allamont.

1580. MONNOYE B., *Het Schuttershof van de gilde van Sint-Antonius in Gent*, in *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 22, (1998), nr. 3, p. 4-16. Bouwgeschiedenis en eigenzinnige visie over de jongste renovatiewerken van het Sint-Antoniushof aan de Sint-Antoniuskaai. Geïllustreerd.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1999-2000

1581. *De Monumentenwacht*, in *Monumentenzorg en cultuurpatrimonium. Jaarverslag van de Provincie Oost-Vlaanderen 1998*, Gent, 1999, p. 30-38. Met verwijzingen van de in Oost-Vlaanderen bezochte monumenten, onder meer in Gent. Geïllustreerd.

1582. *Negentiende-eeuwse restauratiepraktijk en actuele monumentenzorg*, (*Kadoc Artes, Universitaire Pers Leuven*), Leuven 1999. Over de omgang in de 19de eeuw met het historische, voornamelijk middeleeuwse erfgoed. Verscheidene auteurs gaan dieper in op de historische en esthetische betekenis van 19de-eeuwse restauraties en op de diverse actoren die het omgaan in de actuele monumentenzorg van 19de-eeuwse restauraties beïnvloeden. Met verwijzingen naar Gent. Geïllustreerd.

1583. *Provinciale subsidies voor onderhoudswerken*, in *Monumentenzorg en cultuurpatrimonium. Jaarverslag van de provincie Oost-Vlaanderen 1998*, Gent, 1999, p. 74-81. Met vermeldingen van bijdragen voor de woningen Belfortstraat 14, Bonifantenstraat 9, François Benardstraat 18, Provenierstersstraat 43, Ravesteinstraat 12 en Sint-Annastraat 103 in Gent (P. DEVOS). Geïllustreerd.

1584. RAMBAUT A., *De conservatie van twee glasramen van Charles Van Crombrughe*, in *Monumenten en Landschappen*, 18, (1999), nr. 4, p. 31-40. Bijdrage over de restauratie van twee glasramen van de hand van Charles Van Crombrughe (1835-1895), een minder bekende 19de-eeuwse glaskunstenaar, die evenwel even betekenisvol is als bijvoorbeeld Jean-Baptiste Bethune. Alle tot op vandaag gelokaliseerde werken van Van Crombrughe bevinden zich in Oost-Vlaanderen: in de Sint-Martinuskerk te Lede, de Sint-Gorikskerk te Haaltert en onder meer te Gent in de voormalige kapel Terhagen (Molenaarstraat). Geïllustreerd.

1585. RAMBAUT A., *Kleur in glasramen*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, 70, (2000) nr. 2, p. 22-40. De auteur bespreekt de technieken en wijdt een apart hoofdstuk aan de Zuidelijke Nederlanden en aan de herontdekking van het glasraam in de 19de eeuw met Jean-Baptiste de Bethune en de Sint-Lucasscholen als boegbeeld. Meteen wordt ook een overzicht gebracht van de restauratietechnieken door de eeuwen heen.

1586. *Realisaties van het architectenbureau Arcon*, in *A + Architectuur & Stedenbouw*, (1999), nr. 158, p. 80-89. Met verwijzing naar het gebouw van de provinciale zetel van de orde van architecten aan de Tramstraat in Zwijnaarde. Geïllustreerd.

1587. RUMMENS M., *Waar te Gent recht werd gesproken*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 28, (1999), nr. 6, p. 311-320 en in *Ghendtsche Tydinghen*, 29,

(2000), nr. 1, p. 23-37. Bijdrage over het Gerechtsgebouw aan het Koophandelsplein. Geïllustreerd.

1588. SCHMIDT, P., *De verspreiding van de klok in West-Europa, in Clocke Roeland. Nieuws van de Gentse beiaardkring*, 4, (2000), nr. 1, p. 12-17. Geïllustreerd.

1589. SCHRANS M., *Van bakstenen en mensen. De renovatie van het Antoine van Hoorebekehof, (Dienst Sociale Zaken en Huisvesting)*, Gent, 1999, z. blz. Geïllustreerd.

1590. TIJS R., *Renaissance en Barokarchitectuur in België*, Tielt, 1999, 224 blz. De auteur poogt aan te tonen op welke manier de ideeën van de Italiaanse renaissance in de Zuidelijke Nederlanden werden verwerkt en geassimileerd om met eigen accenten te worden uitgevoerd. Met kritisch apparaat en tal van verwijzingen naar Gentse bouwwerken. Geïllustreerd.

1591. TOP F., *Het Hotel van Oombergen*, in *Gandavum*, 4, (1999), nr. 3, p. 43-46. Geïllustreerd.

1592. VANDEVEIRE J., *Een gemeentehuis voor Sint-Denijs-Westrem, in Heemkring Scheldeveld. Jaarboek XXVIII*, 1999, p. 91-138. Gedetailleerde bouwgeschiedenis met talrijke citaten uit eigentijdse bronnen. Geïllustreerd.

1593. VAN DE VIJVER D., *Le Choix des monumens, édifices et maisons les plus remarquables du royaume des Pays-Bas de Pierre-Jacques Goetghebuer, une histoire de l'architecture nationale du royaume des Pays-Bas, (Les Cahiers du Centre d'Information, de Documentation et d'Etude du Patrimoine, nr. 1)*, Bruxelles, 2000, 60 blz. Over het album architectuurplaten met bijschriften, dat de Gentse architect Pierre-Jacques Goetghebuer (1788-1866) tussen 1817 en 1828 samenstelde. Het werk wordt vanuit vier aspecten belicht: als overzicht van nationale architectuur in de Hollandse tijd, op basis van de gebouwenselectie, als een geschiedenis en op grond van de relatie met het begrip 'monument'. Deze toelichtingen worden voorafgegaan door een beknopte levensschets over Goetghebuer en praktische gegevens over het tot stand komen van dit album. Geïllustreerd.

1594. VAN DOORNE G. (ed.), *Open Monumentendag. Via Europa. Reisverhalen in steen; Gent 12 september 1999, (Dienst Monumentenzorg)*, Gent, 1999, 72 blz. Rond het thema "Via Europa, reisverhalen in steen" werden in Gent een dertig monumenten en sites voor het publiek geopend. Verscheidene auteurs werkten mee aan de begeleidende brochure met korte toelichtingen over de opengestelde monumenten en sites: de Sint-Niklaaskerk, het Belfort, de Lakenhalle, het Stadhuis, het Sint-Jorishof, het Hof van Ryhove (Onderstraat), het Begijnhof Onze-Lieve-Vrouw ter Hooie

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1999-2000

(Lange Violettenstraat), het Groot Begijnhof en de Campo Santo in Sint-Amandsberg, de Arena Van Vletingen (Lange Violettenstraat), de Boekentoren van de Universiteit en het Hoger Instituut voor Kunstgeschiedenis en Oudheidkunde (Rozier, Sint-Hubertusstraat), de Bijlokesite (Bijlokekaai, Godshuizenlaan), de Sint-Baafsabdij (Gandastraat), het Citadelpark met de muziekkiosk van 1885, het Miljoenenkwartier begrensd tussen Kortrijksesteenweg, Achilles Musschestraat, Krijgslaan en Sint-Pietersaalstraat, de woning van Gustave Beaumont (Papegaaistraat), het Poortakkercomplex (Oude Houtlei), de Dominicanerkerk (Holstraat), het Hotel Reylof (Hoogstraat), het Sint-Elisabethbegijnhof, de Koninklijke Nederlandse Schouwburg (Sint-Baafsplein), het Hollainhof (Brusselsepoortstraat), het Museum Dr. Guislain (Jozef Guislainstraat), de executie-oorden Rieme en Oostakker, renovatieprojecten aan het Zilverhof en de Sint-Antoniuskaai, de voormalige norbertijnerabdij en de parochiekerk van Drongen, een voormalig magazijn (De Fabriek, Raffinaderijstraat), het Kunstencentrum Vooruit (Sint-Pietersnieuwstraat), de kerk en het klooster van de augustijnen (Academiestraat) en de Minardschouwburg (Walpoortstraat). Geïllustreerd.

1595. VAN WERVEKE A., *Oudheidkundige kroniek- De Spiegelhofstraat*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 28, (1999), nr. 4, p. 236-237. Heruitgave van een artikel van 18 februari 1923 uit de "Gazet van Gent".

1596. VERBEKE A., *Gevraagd: kok voor de barge*, in *Ghendtsche Tydinghen*, (28), (1999), nr. 6, p. 364-365. Over de grafsteen van Pieter de Jagher (1725-1752), kok op de barge tussen Gent en Brugge, uit de Sint-Niklaaskerk. Geïllustreerd.

1597. VERBEKE A., *Nog kanttekeningen bij "Het Land van Buysse volgens Cyriel Buysse" van Wouter Verkerken*, in *Mededelingen van het Cyriel Buysse Genootschap*, XV, (1999), p 207- 226. Door Wouter Verkerken werden alle toponiemen gezant, uit het Verzameld Werk van Cyriel Buysse. Het Land van Nevele werd hierbij goed vertegenwoordigd, maar het Gentse luik kwam niet zo gedetailleerd en niet zo precies aan bod, een leemte die de auteur probeert op te vullen door een aantal stellingen van de schrijver te becommentariëren.

1598. VERHOEVEN L., *Wedstrijden. Gerechtsgebouw Gent*, in *A + Architectuur & Stedenbouw*, (1999), nr. 158, p. 42-51. Over de architectuurwedstrijd voor een nieuw gerechtsgebouw in Gent langsheen de Opgeëistenlaan, op de plaats van het voormalige rangeerstation Rabot. Geïllustreerd.

Kunst, cultuur

1599. BUYLE M. & C. VANTHILLO, *Vlaamse en Brabantse retabels in Belgische monumenten*, Brussel, 2000, 256 blz. Dit cahier is het resultaat van een uitgebreid onderzoek van de Afdeling Monumenten en Landschappen van de Vlaamse Gemeenschap naar bewaringstoestand, beveiliging en ontsluiting van een vijftigtal Vlaamse retabels, in de 15de en de 16de eeuw één van Vlaanderens belangrijkste exportproducten. Van een aantal retabels werd een restauratiedossier opgestart. Met verwijzingen naar de Gentse retabels van de Bijloke (dat nu niet meer bestaat) en van de begijnhofkapel O.L.V. Ter Hooie. Geïllustreerd.

1600. DARGE M., *Instrumentenbouw bij Stichting Logos*, in *Vlaanderen*, 48, (1999), nr. 4, p. 215-216. Instrumentenbouw is steeds een onderdeel geweest van de in 1968 in Gent opgerichte Stichting Logos, centrum voor nieuwe en experimentele muziek. Geïllustreerd.

1601. DECAVELE J., A. METDEPENNINGHEN, J. SCHIETTEKATTE, G. VAN DOORNE & M. VAN GEYT, *25 jaar Artistiek Aperitief. Gent 1999*, Gent, 1999, 238 blz. Fotoboek van de deelnemers aan het Artistiek Aperitief tijdens de Gentse Feesten. Geïllustreerd.

1602. DE KEGEL A. & A. DEMEY, *Een provinciale subsidie voor conserveringswerken aan niet wettelijk beschermd waardevol roerend cultureel patrimonium*, in *Monumentenzorg en cultuurpatrimonium. Jaarverslag van de provincie Oost-Vlaanderen 1998*, Gent, 1999, p. 18-27. Voorstel van een provinciaal besluit en van de te volgen procedure, met tekstweergave van het officiële besluit van 22 april 1998. Geïllustreerd.

1603. DEMEDTS F. & G. RABAU, *500 jaar toneelzalen en schouwburgen in Gent*, Gent, 1999, Losbladige publicatie (23 bladen). Kunstmap waarin aan de hand van 21 potloodtekeningen van Etienne Hublau een overzicht geboden wordt van 500 jaar Gents theater. Geïllustreerd.

1604. DEMEUTER I. & M. VANWELDEN (red.), *Oudenaardse wandtapijten van de 16de tot de 18de eeuw*, Tielt, 1999, 319 blz. Met bijdragen van L. DHONDT, F. VANDEVIJVERE en J. WOUTERS over de diverse aspecten van de productie van wandtapijten in het Oudenaardse. Na een historisch situering van de stad en de banden met de andere grote steden, waaronder Gent, wordt de eigenlijke wandtapijtennijverheid beschreven. Er wordt een materialenstudie gemaakt, een analyse van de iconografische thema's en een volledige kleurenanalyse; tot slot wordt in een apart hoofdstuk aandacht besteed aan het restaureren en conserveren van deze wandtapijten. Geïllustreerd.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1999-2000

1605. DE WINNE L., *Hommage aan Roger Raveel. Een eigen museum te Machelen-aan-de-Leie*, in *Tijdschrift voor Recreatie & Cultuur. Toerisme in Oost-Vlaanderen*, 48, (1999), nr. 5, p. 123-126. Met een beknopte uiteenzetting over het leven en werk van Roger Raveel (°1921). Geïllustreerd.

1606. DHAENE S., *In de schijnwerper... Een collectiestuk uit het Museum voor Volkskunde. Het hobbelpaard van Laurent Delvaux (1696-1778)*, in *Oostvlaamse Zanten*, 74, (1999), nr. 2, p. 183-184. Eikenhouten hobbelpaard van ca. 1740, van de hand van beeldhouwer Laurent Delvaux (1696-1778). Geïllustreerd.

1607. DHANENS E., *Het retabel van het ambacht der pijnders, Sint-Juliaan en de oorsprong van 's Heilig-Kerst.*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, Nieuwe Reeks - Deel LIII, Gent, 1999, p.77 - 97. Over het retabel dat het ambacht van de pijnders in 1399 bestelde voor hun kapel in de Sint-Michielskerk. De auteur gaat verder in op de iconografie van Juliaan, patroonheilige van de pijnders en de mogelijke band van de Julianuslegende met het Romeinse Gent, waar later de Sint-Baafsabdij en de Heilig-Kerstkerk ontstonden. Geïllustreerd.

1608. DHONDT L., *L'espagnol sans Gand* in *Stichting Keizer Karel* vzw, (2000), nr. 2, p. 9-10. Over een ets "l'Espagnol sans Gand", uitgegeven in Paris omstreeks 1678 door drukker Le Blond.

1609. D'HOOGHE K. (red.), *Muziekinstrumentenbouw in Vlaanderen*, in *Vlaanderen*, 48, (1999), nr. 277. Geïllustreerd themanummer met bijdragen van diverse auteurs rond de bouw van muziekinstrumenten; met aandacht voor historische instrumenten, zoals de pianoforte, oude violen en orgels. Evengoed wordt ingegaan op de recentere elektronische instrumentenbouw. Geïllustreerd.

1610. HOET J., *Thierry De Cordier. Tekeningen (1983-1999)*, Gent, 1999, 141 blz. Uitgave naar aanleiding van een tentoonstelling in het Stedelijk Museum voor Actuele Kunst of S.M.A.K. Met een biografische schets van de kunstenaar. Geïllustreerd.

1611. HOOZEE, R. & M. MARTENS, *Collectieboek 200 jaar verzamelen in het Museum voor Schone Kunsten*, Gent, 2000, 256 blz. In het kader van de dubbele viering 100 jaar Vrienden van het Museum voor Schone Kunsten en 200 jaar Museum voor Schone Kunsten in Gent werd een publicatie samengesteld rond de hoogtepunten van de collectie, in het totaal een zestig bijdragen, waaraan ook diverse specialisten hun medewerking verleenden. Het corpus wordt voorafgegaan door enkele introducties van de hand van R. MARIJNISSEN, J. DECAVELE en D. LAPORTE en waarin onder meer de geschiedenis en de architectuur van het museum aan bod komen. Geïllustreerd.

1612. HOOZEE R., J. TOLLEBEEK & T. VERSCHAFFEL, *Mise-en-Scène. Keizer Karel en de verbeelding van de negentiende eeuw*, in *Museumkrant*, 10, (1999), nr. 4, s.p. Korte toelichting over de gelijknamige tentoonstelling in het Museum voor Schone Kunsten. Geïllustreerd.

1613. HOOZEE R., J. TOLLEBEEK & T. VERSCHAFFEL, *Mise-en-Scène. Keizer Karel en de verbeelding van de 19de eeuw*, Gent, 2000, 319 blz. Gepubliceerd ter gelegenheid van de gelijknamige tentoonstelling in het Museum voor Schone Kunsten in het teken van de Keizer Kareljaar te Gent. De tentoonstelling benadrukte het beeld van de Keizer in de 19de-eeuwse historiestukken, de interactie tussen vaderlandse geschiedschrijving en artistieke verbeelding. Keizer Karel, geboren te Gent en de machtigste vorst van de 16de eeuw, was immers een geliefkoosd onderwerp. Er ontstond een ware visuele biografie van de keizer, waarbij de geschiedenis letterlijk in scène werd gezet en vooral de normen van de 19de eeuw tentoonspreidde. Vermelding van een aantal werken uit Gentse collecties. Geïllustreerd.

1614. HUYS P., *Hoe betrouwbaar zijn de notities van Jan-Baptist Lybaert over de Gentse kunstenaars?*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 28, (1999), nr. 5, p. 295-303. Kritische benadering aan de hand van een concreet voorbeeld, het leven en werk van de Deinse schilder Charles Louis Picqué (1799-1869).

1615. *Inventaire Archéologique - fiche nr. 72 - Miniaturen van een Vlaamse Bijbel uit de XVde eeuw*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 28, (1999), nr. 4, p. 193-194. Heruitgave van een bijdrage uit 1898 van Paul Bergmans. Geïllustreerd.

1616. *Inventaire Archéologique - Fiche nr. 289 - Karel van Lotharingen schiet den Koningsvogel van het Sint-Jorisgild af*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 28, (1999), nr. 5, p. 264-266. Heruitgave van een bijdrage uit 1903 van Alfons Van Werveke. Geïllustreerd.

1617. LESAFFRE M., *Nieuw ontworpen elektronische instrumenten in IPEM*, in *Vlaanderen*, 48, (1999), nr. 4, p. 213-214. Het IPEM of Instituut voor Psycho-acustica en Elektronische Muziek werd in 1962 opgericht op initiatief van de Belgische Radio en Televisie en de Universiteit Gent als studio voor het wetenschappelijk experimenteren met kwaliteitsvolle elektronische muziek. De mogelijkheden worden geregeld aangepast aan de eisen van nieuwe muzikale trends en technologische ontwikkelingen. Geïllustreerd.

1618. LUST J., J. VALCKE, & D. RAU, *Armand Blondeel glasramen; schilderijen Stéphanie Leblon, (Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen)*, Sint-Niklaas, 1999, 15 blz. Ter gelegenheid van een tentoonstelling op initiatief van de Raad voor Cultuurbeleid Mariakerke. Geïllustreerd.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1999-2000

1619. MAES F. (red.), *De klanken van de Keizer. Karel V en de polyfonie*, (Universitaire Pers), Leuven, 1999, 172 pp.

1620. *Magie van de edelsmeedkunst. Europees zilver uit privébezit 1500/1850*, Antwerpen, 2000, 287 blz. Uitgave ter gelegenheid van de gelijknamige tentoonstelling in het Gentse Museum voor Sierkunst en Vormgeving van 17 juni tot 3 november 2000. Met bespreking van stukken die in Gent (p. 74-83) werden vervaardigd, onder meer door Jan de Naghel III (ca. 1560-1570), Jacobus van Hoorebeke II (1681), Jacobus van Hoorebeke III (ca. 1678-1679), Joannes Carlier (1701-1703), Adrianus Joannis van Sychen (1719-1722), Pieter Colle I (1722-1726), Joannes Baptista Willaëys (1722-1726), Jacobus Bruno van Hoorebeke (1726-1732), Pieter Joseph Longehaye (1745-1750), Jacobus Vollaert (1769), Jacobus Lucas van Hoorebeke (1769), Joannes Baptista Paulus (1775), Jean-Denis Bourgeois (1780) en Joseph Gaspar Roelants (1788). In appendix opgave van de bibliografie en een trefwoordenlijst. Geïllustreerd.

1621. MERGEAY M., *Mise-en-scène. Keizer Karel anders bekeken*, in *Tijdschrift voor Recreatie & Cultuur. Toerisme in Oost-Vlaanderen*, 48, (1999), nr. 5, p. 127-130. Beknopte toelichting naar aanleiding van de gelijknamige tentoonstelling in het Museum voor Schone Kunsten. Geïllustreerd.

1622. *Poëzie in het S.M.A.K.*, Gent, 1999, 32 blz. Bundel van actuele poëzie, samengesteld ter gelegenheid van een happening rond "4 dorpen van Guido Gezelle" in het Stedelijk Museum voor Actuele Kunst of S.M.A.K. op 16 oktober 1999. Geïllustreerd.

1623. RISPENS J. & J. BOON, *Muziekinstrumentenbouw aan de Hogeschool Gent: visie en programma*, in *Vlaanderen*, 48, (1999), nr. 4, p. 207.

1624. SONCK K., *Ongezouten kritiek op gezouten ham*, in *Gent Universiteit*, 14, (2000), nr. 7, p. 2 - 5. Bedenkingen rond het "inpakken" van de zuilen van de Universiteitsaula (Voldersstraat) met ham, een kunstwerk door Jan Fabre, dat kaderde in de tentoonstelling "Over the Edges", ingericht door het S.M.A.K. Het initiatief deed heel wat stof opwaaien.

1625. T'SJOEN Y., 'Nieuwere literatuur': *weifelend tussen politiek manifest en literair programma* in *Vlaanderen*, 49, (2000), nr. 2, p. 80-85. In deze bijdrage wordt de aandacht gevestigd op het vroegste literaire werk van Minne in enkele haast onvindbare schooltijdschriften en in de volksalmanakken Vooruit (1909-1914).

1626. VAN DEN BUSSCHE W., BOYENS P. & MARQUENIE G., *Frits Van den Berghe*, Oostende, 1999, 239 blz. Catalogus van de gelijknamige ten-

toonstelling in het Museum voor Moderne Kunst in Oostende. Het catalogus-gedeelte wordt voorafgegaan door chronologisch opgebouwde biografische berichten van deze Gentse kunstenaar en enkele bespiegelingen rond zijn levensvisie en zijn oeuvre. Geïllustreerd.

1627. VAN HOVE D., *The Painter of Silence. Dirk Bouts revisited*, in *The Low Countries. Yearbook*, Rekkem, 1999, nr. 7, p. 116-122. Overzicht van het werk van deze 15de-eeuwse Vlaamse schilder, waarbij onder andere een vergelijking gemaakt wordt met het wereldberoemde Lam Gods van de gebroeders Van Eyck in de Gentse Sint-Baafskathedraal. Geïllustreerd.

1628. VAN SYNGHEL K., *Parels en zwijnen. 'Over the edges' in Gent*, in *Archis*, (2000), nr. 5, p. 76-78. Over hoe straat- en pleinhoeken de uitvalsbasis waren voor het project 'Over the edges', dat uitging van het Stedelijk Museum voor Actuele Kunst of S.M.A.K. Geïllustreerd.

1629. Vlieghe H., *Flemish art and architecture 158 -1700*, 1998, 340 blz. De auteur bespreekt de kunst van deze regio's van de Nederlanden die onder het Spaanse Habsburgse regime bleven, na de val van Antwerpen in 1585 tot de dood van de Spaanse koning Karel II, waarmee de Spaanse successieoorlog ingeleid werd: de kunst vervat tussen deze territoriale en chronologische parameters wordt "Vlaamse kunst" genoemd en kwam in hoofdzaak tot stand in Antwerpen. Met kritisch apparaat en verwijzingen naar Gentse voorbeelden. Geïllustreerd.

Materiële cultuur

1630. BASTIAENS J., *Verven met wouw en meekrap. Archeobotanisch onderzoek aan de Korenmarkt te Gent*, in *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 22, (1998), nr. 2, p. 43-50. Studie van plantenresten die bij opgravingen op de Korenmarkt in pakketten werden aangetroffen en mogelijk bestemd waren voor het verven van laken (tweede helft 12de- begin 13de eeuw). Geïllustreerd.

1631. BAUTERS L. & J. VAN DAMME, *Eigendomsrechten van archeologische voorwerpen en hun gevolgen*, in *Monumentenzorg en cultuurpatrimonium. Jaarverslag van de provincie Oost-Vlaanderen 1998*, Gent, 1999, p. 11-16. Beschouwingen omtrent een aspect van de actuele archeologische onderzoekspraktijk en toevalsvondsten bij graaf- en bouwwerken. Geïllustreerd.

1632. BEECKMANS L., *Een 12de-eeuwse omloopschat op de Korenmarkt te Gent*, in *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 22, (1998), nr. 2, p. 33-41. Studie van een verzameling Franse munten uit de tweede helft van de 12de of het begin van de 13de eeuw, die bij opgravingen op de Korenmarkt aan het licht kwam. Geïllustreerd.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1999-2000

1633. CHARLES L. & M.C. LALEMAN, *Geld en muntwezen in Gent*, in *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 22, (1998), nr. 2, p. 6-32. Samenvatting met betrekking tot het thema van geld en muntwezen in Gent, vanaf de Keltische tijd tot de Tweede Wereldoorlog, gerealiseerd naar aanleiding van het Euroweekend dat op 30 augustus 1998 in Gent werd georganiseerd. Geïllustreerd.

1634. DE GROOTE K., *Het middeleeuws aardewerk uit een opgraving op de Korenmarkt in 1998*, in *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 22, (1998), nr. 3, p. 29-31. Studie van de aardewerkvondsten die samen met leder en een muntschat uit de tweede helft van de 12de - begin 13de eeuw bij opgravingen op de Korenmarkt werden aangetroffen. Geïllustreerd.

1635. DE MOERLOOSE R., *De staten van goed in Gent*, in *VVF Gent Info*, XIX, (2000), nr. 4, p. 7-8. Commentaar bij de staat van goed van Gillis Raes, overleden te Ledeberg op 25 november 1744.

1636. DEVOS P., *Rond een overlijden in 1683. Een unieke blik in het kasteel van Laarne in Castellum*, XVII, (2000), nr. 1, p.3-8. In verband met de erfenisregeling van Gheeraert van Vilsteren, overleden te Gent in 1683, werden een aantal documenten nagelaten die de inboedel weergeven van de woning die de familie bezat aan de Kouter te Gent, evenals van het kasteel van Laarne dat fungeerde als zomerverblijf.

1637. DHAENE S., *Hoge hakken, roze billen. Van Antoniusvarkens tot pigs in cyberspace*, in *Oostvlaamse Zanten*, 74, (1999), nr. 2, p. 171-181. Beknopt overzicht van de gelijknamige tentoonstelling die in 1999 in het Museum voor Volkskunde werd opgebouwd, en met verwijzing naar de gelijknamige publicatie die in 1999 onder de redactie van S. DHAENE werd uitgegeven. Geïllustreerd.

1638. GOUBITZ O., *Ledervondst van de Korenmarkt te Gent*, in *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 22, (1998), nr. 2, p. 42. Voorstelling van een 12de-eeuwse loopschoen die samen met de muntvondst (tweede helft 12de-begin 13de eeuw) bij opgravingen op de Korenmarkt aan het licht kwam. Geïllustreerd.

1639. SWIMBERGHE P., *Bronzen menswezens*, in *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 22, (1998), nr. 3, p. 17-19. Over middeleeuwse bronzen kandelaars. Geïllustreerd.

1640. VAN VILSTEREN, V. & A TAMBOER, *Opgedolven klanken, archeologische muziekinstrumenten van alle tijden*, (Drents Museum Assen), Zwolle, 1999, 72 blz. Na een inleiding over de ontwikkeling van de muziekarcheologie in Noordwest-Europa worden talrijke uitgelezen archeologica

thematisch behandeld. Achtereenvolgens komen de blaasinstrumenten, de slaginstrumenten, de snaarinstrumenten en muzikale varia aan bod. Elk hoofdstuk wordt geïllustreerd met archeologische voorwerpen van zeer diverse herkomst. Een 10de-eeuwse snorrebot, opgegraven op het terrein Gouvernementstraat 30-32, en een leisteen met laatmiddeleeuws notenschrift, afkomstig uit een afvalput ontdekt op het Sint-Baafsplein, vormen de Gentse bijdragen in deze publicatie die een gelijknamige tentoonstelling vergezelt. Over 1999 en 2000 deed ze achtereenvolgens het Drents Museum in Assen, Museactron in Maaseik, het Staatliches Museum für Naturkunde und Vorgeschichte in Oldenburg en het Nationaal Museum voor Muziekinstrumenten in Poznan aan. Geïllustreerd.

Heemkunde, volkskunde, genealogie

1641. ADAMS M., *De memoires van een flik*, Deinze, 2000. Getuigenissen van een beroepsleven bij de Gentse politie, de staatsveiligheid en de Gentse gerechtelijke politie tussen 1936 en 1979. Geïllustreerd.

1642. ANTHEUNIS V., *Dagboek gedurende zes weken gevang in augustus-september 1941 in de Gentse gevangenis "De Nieuwe Wandeling" in Wereldoorlog II*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 29, (2000), nr. 2, p. 69-77.

1643. ANTHEUNIS V., *Dagboek na 11 september 1941 tot en met de bevrijding 6 september 1944 - einde oorlog 8 mei 1945*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 29, (2000), nr. 3, p. 145-156.

1644. BOER E., *Saintly and Generous. Saint Nicholas and the Low Countries*, in *The Low Countries. Yearbook*, nr. 7, Rekkem, 1999, p. 108-115. Overzicht van de figuur van Sint-Niklaas in onze gewesten. Geïllustreerd.

1645. BOMBAY J., *Drongense Begijnen in Gentse Begijnhoven*, in *Dronghine, Jaarboek 2000 Heemkundige Kring Dronghine*, (2000), p. 27-46.

1646. BRAEKMAN W., *Bigamie, hoerij en overspel te Eksaarde en te Gent*, in *Oost-Vlaamse Zanten. Tijdschrift voor Volkscultuur in Vlaanderen*, LXXIV, (1999), nr. 2, p. 157-158. Met verwijzing naar 17de-eeuwse voorbeelden uit Gent.

1647. BRAEKMAN W., *Dieventaal en dievenstreken (1630-1895)*, in *Oost-Vlaamse Zanten. Tijdschrift voor Volkscultuur in Vlaanderen*, LXXIV, (1999), nr. 2, p. 153-154. Met verwijzing naar Gentse voorbeelden.

1648. BRAEKMAN W., *Vermeende zieke, kreupele of agressieve bedelaars (1587-1783)*, in *Oost-Vlaamse Zanten*. LXXIV, (1999), nr. 1, p. 67-69.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1999-2000

1649. BRAEKMAN W.L., *Bij de restauratie van de vismijn in 1880*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 29, (2000), nr. 2, p. 115-119. Bespreking van volksliederen naar aanleiding van de heropening van de Vismijn in 1880. Door een brand moesten immers ingrijpende herstellingen gebeuren.

1650. BROGET G., *Den Ehwe Mort bij Tsin Tsacobs en 't Beverhoutplein*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 28, (1999), nr. 4, p. 195-206; en in *Ghendtsche Tydinghen*, 28, (1999), nr. 5, p. 274-289. Relas van enkele interessante vondsten (teksten, boeken) op de rommelmarkt bij Sint-Jacobs.

1651. COLLUMBIEN H., *Enkele herinneringen aan de "Indus" (1932 - 1936)*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 28, (1999), nr. 6, p. 322-330. Getuigenissen over het leven in de Nijverheidsschool, ook bekend als Ecole Industriële of Indus, die in 1825 werd opgericht en sedert 1850 aan de Lindenlei is gevestigd. Geïllustreerd.

1652. COLLUMBIEN H., *Gentse memoriedagen: 20-21 april*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 28, (1999), nr. 4, p. 231-236; *22-23 april*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 28, (1999), nr. 5, p. 290-294; *24-25 april*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 28, (1999), nr. 6, p. 360-364; *26-27 april*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 29, (2000), nr. 1, p. 45-51; *28 - 29 april*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 29, (2000), nr. 2, p. 108-114; *30 april - 1 mei*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 29, (2000), nr. 3, p. 176-184; *2 -3 mei*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 29, (2000), nr. 4, p. 257-263.

1653. DE CLERCQ R. & E. VAN DE KAUTER, *Verdwenen uit Zevergem en Zwijnaarde: de familie De Schrijver*, in *Heemkring Scheldeveld. Jaarboek XXVIII*, 1999, p. 2-47. Geïllustreerd.

1654. DE COCK L., *Surfend met de keizer Karel V ook op internet*, in *Toerisme in Oost-Vlaanderen*, 48, (1999), nr. 4, p. 17-20.

1655. DE MAERTELAERE G., *De Gentse mentaliteit (slot)*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 29, (2000), nr. 4, p. 234-240. Vervolg op twee voorgaande artikels gepubliceerd in dit tijdschrift, waarbij gepoogd wordt de Gentse mentaliteit te illustreren aan de hand van korte commentaren, anecdoten, gevlugelde uitdrukkingen en zo meer, vooral in het Gentse dialect.

1656. DE MEYER A., *De afgebroken Symfonie. De geschiedenis van de G.F.V. 1985-1999*, Gent, 2000, 29 blz. Geschiedenis van de Gentse Filharmonische Vereniging aan de hand van brieven en verslagen. Geïllustreerd.

1657. DE SMET N., *Honderd jaar Racing Club Gent*, in *Heemkundig Genootschap Land van Rode*, 27, (1999), nr. 108, p. 22-26.

1658. DEVOS M. & V. DE TIER, *Slordig en overhaast tewerk gaan: klein lexicon van Vlaamse dialectwoorden*, in *Oost-Vlaamse Zanten*, LXXIV, (1999), nr. 2, p. 113-132. Over werkwoorden en uitdrukking in West- en Oost-Vlaanderen met betrekking tot slordigheid en overhaasting.
1659. DEVRIESE L., *Help! Een vrouw (?) in de Leie aan de Minnemeers*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 29, (2000), nr. 3, p. 171-176. Verhalen rond de meermin van de Minnemeers.
1660. DEVRIESE L., *De meermin van de Minnemeers te Gent*, in *Oost-Vlaamse Zanten*. LXXIV (1999), nr. 1, p. 70-73. Over de verklaring van de naam Minnemeers, een gedeelte van de Gentse Waterwijk ten noorden van Sint-Jacobs.
1661. DE VUYST J., *Oost-Vlaamse geestelijkheid slachtoffer voor en tijdens de boerenkrijg (deel V)*, in *Contactblad van het Verbond der Kringen voor Heemkunde in Oost-Vlaanderen*, 23, (1999), nr. 4, p. 6-13.
1662. DE WILDE J.R.J., *Inhoudelijke aspecten van Vlaamse soldatenbrieven uit de tijd van Napoleon I (met voorbeelden uit Kalken en Laarne)*, in *Castellum*, XVII, (2000), nr. 1, p. 9-53. Analyse van brieven van Vlaamse lotelingen: deze brieven verschaffen inlichtingen over het verloop van de legerdienst van de opgeroepene en weerspiegelen de gevoelens van de gewone volksjongen. Deze egodocumenten zijn dan ook eersterangsgetuigenissen.
1663. DHAENE S., *In de schijnwerper: een collectiestuk uit het Museum voor Volkskunde. Een lithofanie*, in *Oostvlaamse Zanten*, LXXV, (2000), nr. 1, p. 104-105. Over een 19de-eeuwse lithofanie of dun plaatje van porselein met een tafereel in reliëf, gevat in een neogotische lijst en voorzien van een kaarsenhouder. Geïllustreerd.
1664. DHAENE S., *Een nieuwe toekomst voor het Museum voor Volkskunde*, in *Oostvlaamse Zanten*, LXXV, (2000), nr. 1, p. 106-108.
1665. DUMON G., *Schilder Pieter Coucke van Aalst*, in *Vlaamse Stam*, 36, (2000), nr. 6, p. 244-248. Genealogische gegevens met betrekking tot de familie Coucke, gebaseerd op documenten uit het Stadsarchief van Gent (HF nr. 1522).
1666. HESTERS P., *De Franciscanen in Oost-Vlaanderen (deel XIII)*, in *Contactblad van het Verbond der Kringen voor Heemkunde in Oost-Vlaanderen*, 23, (1999), nr. 4, p. 13- 16.
1667. HUYS P., *Over de Schuddevee- & Schuddevisstraatjes in Gent*, in *Oostvlaamse Zanten*, LXXV, (2000), nr. 1 p. 81-86. Over de betekenis van

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1999-2000

beide straatnamen die in de late Middeleeuwen met prostitutie kan worden geassocieerd. Dergelijke straatnamen kwamen ook in andere steden voor. Geïllustreerd.

1668. JURDAN J., *Een Jaquardist herinnert zich de "Indus"*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 29, (2000), nr. 2, p. 94-99. Herinneringen aan de studietijd in de Nijverheidsschool.

1669. LABYN M., *Gentse hotels vroeger en nu*, in *De Draeke*, 23, (2000), nr. 4, p. 4-8. Geïllustreerd met oude prentkaarten.

1670. LAMARCQ D., *Geboren uit een nachtje plezier van Keizer Karel te Oudenaarde: Margaretha van Parma*, in *Toerisme in Oost-Vlaanderen*, 48, (1999), nr. 4, p. 21-22.

1671. LAMARCQ D., *Margareta van Parma*, in *Toerisme Oost-Vlaanderen*, 48, (1999), nr. 4, p. 21-22. Bijdrage over de afkomst van Margareta van Parma. Geïllustreerd.

1672. LAMARCQ D., *Oost-Vlaamse 'spotnamen' aan Keizer Karel toegedicht*, in *Toerisme Oost-Vlaanderen*, 48, (1999), nr. 4, p. 14-16. Geïllustreerd.

1673. LECLERCQ A., *Het lager onderwijs te Nazareth*, in *Heemkring Scheldeveld. Jaarboek XXVIII*, 1999, p. 49-72. Geïllustreerd.

1674. LEMMENS D., *Dina Lateur, Streuvels' Prutske te Gent overleden*, in *De Gonde*, 28, (2000), nr. 2, p. 17-22. Artikel naar aanleiding van het overlijden van de dochter van Stijn Streuvels, onsterfelijk geworden via de gelijknamige roman.

1675. LOX H., *Van stropdragers en de pot van Olen. Verhalen over Keizer Karel (Davidsfonds)*, Leuven, 1999, 288 blz. Verhalen in het volkskundige Vlaamse erfgoed van de 16de tot de 20ste eeuw. Geïllustreerd.

1676. *Lustrumuitgave ter gelegenheid van 50 jaar Gravensteenfeesten*, *Archief RUG*, 1999, 155 blz. Eerbetoon aan de 136 studenten die 50 jaar geleden door de bezetting van het Gravensteen voor een monumentale studentenrap hebben gezorgd die jaarlijks herdacht wordt. Geïllustreerd.

1677. MARCHAL J.P., *Le Héron. Een Gents schuiloord van het geheim leger*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 29, (2000), nr. 4, p. 206-222. Geïllustreerd.

1678. MAUQUOY P., *Van korte naar lange Rochade- Van 1900 tot 2000. Kroniek van een Gentse Schaakclub*, Gent, 2000, 464 blz. Kroniek van het honderdjarig bestaan van de Gentse Schaakkring-Ruy Lopez met onder ande-

re toelichting van de figuur van de Gentse schaakmeester Edgard Colle en wandeling langsheen de verschillende Gentse locaties van de schaakclub in de loop van zijn 100-jarig bestaan.

1679. POELMAN R., *Het bombardement van 22 juni 1944 op Gent-Zeehaven*, in *Heemkundig Nieuws*, 28, (2000), nr. 3, p. 2-3. Publicatie van de lijst van de gesneuvelden.

1680. POELMAN R., *De Ronde van Frankrijk passeerde hier in 1954*, in *Heemkundig Nieuws*, 28, (2000), nr. 3, p. 3-5.

1681. STEEGHERS W., *Gentse poorters uit Mechelen (1542-1796)*, in *Vlaamse Stam*, 35, (1999), nr. 6, p. 305-308.

1682. STEEGHERS W., *Gentse poorters uit Wetteren (1542-1796)*, in *Vlaamse Stam*, 36, (2000), nr. 1, p. 38 - 41.

1683. STEEGHERS W., *Gentse poorters uit Sas van Gent (154 -1796)*, in *Vlaamse Stam*, 36, (2000), nr. 6, p. 278.

1684. STEEGHERS W., *Gentse poorters uit Rijsel*, in *Vlaamse Stam*, 36, (2000), nr. 7-8, p. 326-331.

1685. SONCK K., *Studentenoproer van 1882. Eerste studente veroorzaakt testosteronopstootjes aan de RUG*, in *Gent Universiteit*, 14, (1999), nr. 4, p. 21. Over Sidonie Verhelst, de eerste vrouwelijke studente aan de Gentse Universiteit.

1686. VAN BOCKHAVEN V., *Drempelmonumenten. Overgangsrituelen in drie culturen, (Het Huis van Alijn)*, Gent, 2000, 76 blz. Uitgave ter gelegenheid van de voorstelling van de nieuwe afdeling 'Pillegift en Engelenbrood' in het Huis van Alijn, het vroegere Museum voor Volkskunde. De overgangsfasen die vanuit een specifieke invalshoek nader worden toegelicht zijn: zwangerschap, geboorte en opname in de gemeenschap; puberteit en initiatierituelen; verloving en huwelijk; dood en begrafenis. Het boekje eindigt met de beschouwing "Tussen dood en geboorte: de cirkel rond?". De Vlaamse katholieke overgangsrituelen worden geconfronteerd met de gebruiken uit de Turkse cultuur en met die van het Papoeavolk, de Abelam. Geïllustreerd.

1687. VANDEN HERREWEGHEN A.M. & L. DE COCK, *Schat aan volksverhalen rond Keizer Karel*, in *Toerisme in Oost-Vlaanderen*, 48, (1999), nr. 4, p. 10-13.

1688. VAN RIJSSEL D., *Ik zou daar een boek kunnen over schrijven: de charmes van de dagelijksheid (vervolg)*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 28, (1999),

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1999-2000

nr. 6, p. 330-353. Herinneringen aan gebeurtenissen in Gent in 1952. Geïllustreerd.

1689. VAN TWEMBEKE J., *De straatnaamgeving in De Pinte in historisch perspectief*, in *Heemkring Scheldeveld. Jaarboek XXVIII*, 1999, p. 139-166.

1690. VAN WAGENBERG-TER HOEVEN ANKE A. *Het Driekoningenfeest. De uitbeelding van een populair thema in de beeldende kunst van de zeventiende eeuw*, Amsterdam, 1997, 241 blz. Publicatie van het P.J. Meertensinstituut waarin een analyse wordt gebracht van de populaire voorstelling van het driekoningenfeest in de 17de-eeuwse schilderkunst. De klemtoon ligt op de Noordelijke Nederlanden, maar de productie van de Vlaamse koningsbriefjes wordt in een apart hoofdstuk behandeld.

1691. VERLINDEN R., *Herinneringen aan de "prep" (1929-1930)*, in *Ghendtsche tydingen*, 29, (2000), nr. 2, p. 100 - 103. Herinneringen aan de studietijd in de Nijverheidsschool.

Biografieën

1692. CORNETTE M., *Robert Aereus, onbekend en toch bemind*, in *Jaarboek De Oost-Oudburg*, (1999), nr. 26, p. 239-252. Biografische schets van de Gentse schilder **Robert Aereus** (1883-1969). Geïllustreerd.

1693. DE COCK L., *50 jaar geleden overleed Maurice Maeterlinck in Toerisme Oost-Vlaanderen. Tijdschrift voor Recreatie en Cultuur*, 48, (1999), nr. 5, p. 136 - 138. Korte biografische nota over de in Gent geboren Franstalige auteur en Nobelprijswinnaar voor literatuur **Maurice Maeterlinck**, met verwijzing naar de overzichtstentoonstelling in het Museum Arnold Vander Haeghen en naar de brochure van A. CAPITEYN. Geïllustreerd.

1694. DEVRIESE P.P., *De Gentse hoogleraar Emile van Ermengem en de ontdekking van de botuline*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 29, (2000), nr. 1, p. 2-3. Geïllustreerd.

1695. FRIANT L., *Irène Fuerison*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 29, (2000), nr. 1, p. 38 - 41. Toelichtingen rond een Gentse componiste **Irène Fuerison** (1875-1931), waarvan het archief terecht kwam in de bibliotheek van het Koninklijk Muziekconservatorium.

1696. GOOSSENS N., *Lodewijk en Berta De Vriese*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 29, (2000), nr. 3, p. 157-162. Biografische nota's over de geliefde volksschrijver **Lodewijk De Vriese** en diens dochter, **Bertha De Vriese**, de eerste vrouwelijke arts die promoveerde aan de Gentse Universiteit.

1697. KLUYSKENS P., *Guillaume Faipoult*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 29, (2000), nr. 2, p. 62 - 67. Biografische notities met betrekking tot **Guillaume Faipoult** die op 9 maart 1800 benoemd werd tot prefect van het Schelvedepartement.

1698. VAN CAENEGEM R., *In memoriam em. Prof. Dr. S.J. De Laet*, in *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, (1999), nr. LIII, p. 1. Met een beknopte levensschets van **Siegfried De Laet** (1914-1999), hoogleraar in de archeologie en erevoorzitter van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde. Geïllustreerd.

1699. VAN DE VIJVER G. & F. GEERARDYN, *Herdenkingsnummer Prof. Dr. Jacques De Busscher 16.4.1902 - 16.10.1966*, in *Psychoanalytische perspectieven*, 36, (1999), nr. 3, 144 blz. Aan de hand van een aantal artikels wordt de verhouding belicht van Jacques De Busscher, achterkleinzoon van de Gentse stadsarchivaris **Edmond De Busscher** ten opzichte van de psychiatrie en de psychoanalyse en de raakvlakken tussen beide. Meteen wordt hier als achtergrond de geschiedenis van de Belgische psychoanalyse meegegeven. Tevens aandacht voor de mythevorming rond deze "kleurrijke" ook op cultureel vlak hoogstaande Gentse hoogleraar.

1700. VANDAMME G., *De familie de Vigne*, in *Gandavum*, 4, (1999), nr. 3, p. 5-14. Biografisch overzicht van leven en werk van verschillende telgen van de Gentse kunstenaarsfamilie de Vigne. Komen aan bod: de schilders **Felix** (1806-1862), **Eduard** (1808-1866) en beeldhouwer **Pieter** (1812-1877) **de Vigne**. Geïllustreerd.

1701. VERBANCK G., *Geo Verbanck, mijn vader (1)*, in *Interbellum*, 20, (2000), nr. 1, p. 14-15. Nooit uitgegeven proeve van monografie, geschreven door Karel, zoon van **Geo Verbanck**, waarin hij een eigen visie geeft op het werk van zijn vader. Deze proeve werd in de loop der jaren constant bijgewerkt en zal waarschijnlijk nooit volledig af zijn. *Interbellum* publiceert deze monografie in de vorm van een feuilleton.

1702. VERBANCK G., *Geo Verbanck, mijn vader (2)*, in *Interbellum*, 20, (2000), nr. 2, p. 13 - 15. In dit luik handelt Karel Verbanck vooral over de nationale en internationale tentoonstellingen waaraan zijn vader **Geo Verbanck** deelnam. Accent op de "Cercle royal artistique et littéraire".

1703. VERBANCK G., *Geo Verbanck, mijn vader (3)*, in *Interbellum*, 20, (2000), nr. 3, p. 12 - 15. In dit deel heeft de auteur het over de thema's in het werk van zijn vader **Geo Verbanck** en over het belang dat de beeldhouwer hechtte aan de beheersing van de specifieke techniek en de kennis van de gebruikte materialen.

Index op auteursnamen

ACKAERT J.	1496	DECALUWE M	1440
ADAMS M.	1641	DECAVELE J.	1478, 1479, 1601
AFSCHRIFT A.	1497, 1498	DECEULAER H.	1480
ANON A.L.	1485	DECEUNINCK M.	1432
ANTHEUNIS V.	1642, 1643	DE CLERCQ R.	1653
ASAERT G.	1452	DE CLERCQ W.	1426, 1433
BAETEMAN C.	1435	DE COCK L.	1654, 1687, 1693
BAILLIEUL B.	1540, 1541	DEDEURWAERDER J.	1502
BALLAUX B.	1469	DEFORCE K.	1433
BALTHAZAR H.	1499	DE GRAUWE J.	1528, 1529
BALTHAZAR N.	1542	DE GROOTE K.	1434, 1634
BASTIAENS J.	1433, 1630	DE HEMPTINNE T.	1456
BAUER R.	1453	DE HERDT R.	1521, 1548
BAUTERS L.	1426, 1427, 1428, 1631	DE KEGEL A.	1602
BEECKMANS L.	1632	DE KEYZER C.	1481
BEYAERT M.	1429, 1454, 1455	DE KEYZER L.	1481
BLAISING J.M.	1430	DE MAERTELAERE G.	1655
BLOCKMANS W.	1456, 1457, 1470, 1471	DEMEDTS F.	1603
BOECKS B.	1500	DEMETER S.	1430
BOER E.	1644	DE MEULEMEESTER J.	1423, 1430
BOGAERS L.	1525	DEMEUTER I.	1604
BOMBAY J.	1645	DEMEY A.	1602
BOON J.	1623	DE MEYER A.	1656
BOONE M.	1456, 1458	DEMIDDELE H.	1434, 1435, 1549
BORRET K.	1544	DE MOERLOOSE R.	1635
BOUCHEZ H.	1542	DE MULDER G.	1446
BOUCKAERT B.	1472	DE MUYNCK B.	1443
BOUDIN H.R.	1421	DENECKERE G.	1503
BOYENS P.	1626	DEPLOIGE J.	1530
BRAEKMAN W.L.	1473, 1526, 1527, 1646, 1647, 1648, 1649,	DE POORTER A.	1430
BRINKMAN H.	1459	DERYCKE L.	1460
BRION M.	1431	DESENDER K.	1433
BRION R.	1501	DESEYN G.	1522, 1523, 1550
BROGET G.	1650	DE SMET N.	1657
BUSIN V.	1474	DE TEMMERMAN I.	1551, 1552
BUYLE M.	1599	DE TIER V.	1658
CARASSO-KOK M.	1532	DEVOS J.	1553
CASTRYCK G.	1440	DEVOS M.	1658
CHARLES L.	1422, 1633	DEVOS P.	1636
CLEMENS L.	1430	DEVRIESE L.	1482, 1483, 1484, 1659, 1660
CLOET L.	1475	DEVRIESE P.P.	1694
COENE A.	1545, 1546	DE VUYST J.	1661
COLLUMBIEN H.	1441, 1651, 1652	DE VUYST W.	1554
CORNETTE M.	1692	DE WILDE J.R.J.	1662
CROMBE P.	1447, 1448, 1449, 1450, 1451	DE WINNE L.	1605
D'HOLLANDER J.	1555	DE WOLF K.	1551, 1552
D'HOOGE K.	1609	DHAENE S.	1606, 1637, 1663, 1664
DANNEEL M.	1476	DHANENS E.	1607
DARGE M.	1600	DHONDT L.	1608
DAVIDTS W.	1547	DOLDERER W.	1504
DE BLEECKER-INGELAERE H.	1477	DOMINGO A.G.	1485
DE BOECK D.	1442	DUMOLYN J.	1461
		DUMON G.	1665

INDEX

ERVYNCK A.	1433, 1434, 1435, 1549	MONNOYE B.	1580
FERKET N.	1505	MOREAU J.L.	1501
FRIANT L.	1695	MOUSET J.L.	1430
GAUBLOMME D.	1531	MULDER BAKKER A.B.	1532
GEERARDYN F.	1699	NICHOLAS D.	1424
GEORIS M.	1486	PAPIN K.	1467
GOOSSENS A.	1487	PAS P.	1533
GOOSSENS N.	1696	PEIREN L.	1508
GOUBITZ O.	1638	PERDAEN Y.	1448
HAEGEMAN M.P.	1556	PIETERAERENS M.	1534
HARTE N.B.	1462	PIETERS M.	1435
HEIRBAUT D.	1463	POELMAN R.	1425, 1535, 1679, 1680
HENDRIKS J.	1430	POULAIN N.	1576, 1577, 1578
HENDRIX V.	1449, 1450	PREVENIER W.	1424
HESTERS P.	1666	PUISSANT J.	1509
HEYRMAN P.	1506	PYPE P.	1431, 1432
HOET J.	1610	RABAU G.	1603
HOLLEVOET Y.	1435	RAMBAUT A.	1584, 1585
HOOZEE R.	1611, 1612, 1613	RASSAERTS A.	1488
HUYS J.	1557, 1558, 1559, 1560	RAU D.	1618
HUYS P.	1614, 1667	RAU H.	1536
JACOBS S.	1566	RENOY G.	1444
JANSE A.	1457	REYNEBEAU M.	1510
JURDAN J.	1668	RISPENS J.	1623
KAWAHARA A.	1464	ROBIJNS L.	1534
KEEN M.	1465	RUMMENS M.	1587
KEUNEN B.	1544	SALMAN J.	1489
KLUYSKENS P.	1697	SCHELVIS J.	1435
LABYN M.	1669	SCHENKEL J.	1459
LALEMAN M. C.	1633, 1422, 1427, 1430, 1434, 1436, 1549	SCHEPENS E.	1535
LAMARCQ D.	1670, 1671, 1672	SCHIETTEKATTE J.	1601
LANGENDRIES E.	1567	SCHMIDT P.	1588
LASUY B.	1542	SCHRANS M.	1589
LECLERCQ A.	1673	SEIBT F.	1490
LEEMAN K.	1554	SEMEY J.	1451
LEKENS L.	1568	SERGEANT J.	1448
LEMMENS D.	1674	SIMON-VAN DER MEERSCH A.M.	1567
LESAFFRE M.	1617	SMITS A.	1511, 1512
LOMBAERDE P.	1569	SOLY H.	1491
LOX H.	1675	SONCK K.	1624, 1685
LUST J.	1618	SORGELOOS C.	1492
LYON B.	1466	STABEL P.	1468
MAES D.	1570, 1571, 1572, 1573, 1574	STEEGHERS W.	1681, 1682, 1683, 1684
MAES F.	1619	STOOPS G.	1427, 1434, 1436, 1549
MARCHAL J.P.	1677	STOUTHUYSEN P.	1513
MARECHAL R.	1575	STROOBANTS A.	1514
MARQUENIE G.	1626	STYNEN L.	1515
MARTENS M.	1611	SWIMBERGHE P.	1639
MARTIN D.	1507	TAMBOER A.	1640
MATTHYS A.	1430	TIJS R.	1590
MAUQUOY P.	1678	TIMMERMANS F.	1529
MEGANCK L.	1576, 1577, 1578	TOLLEBEEK J.	1612, 1613
MERGEAY M.	1621	TOP F.	1591
METDEPENNINGHEN A.	1601	T'SJOEN Y.	1625
MEULEMEESTER J.L.	1579	TYS D.	1435
		VALCKE J.	1618

INDEX

VAN ASCH M.	1493	VAN HOVE D.	1627
VAN BOCKHAVEN V.	1686	VAN ISEGHEM K.	1432
VAN BOCKSTAELE G.	1534	VAN LEUVEN B.	1542
VAN BOCKSTAELE R.	1494	VAN PETEGHEM A.	1433
VAN BRUGGHE N.	1430	VAN PETEGHEM S.	1515
VAN CAENEGHEM R.	1698	VAN RIJSSEL D.	1688
VAN DAMME J.	1631	VAN STRYDONCK M.	1435, 1446, 1449, 1450
VANDAMME G.	1700	VAN SYNGHEL K.	1628
VAN DE KAUTER E.	1653	VANTHILLO C.	1599
VANDEN HERREWEGHEN A.M.	1687	VAN TRICHT F.	1461
VANDERSTRAETEN F.	1517	VAN TWEMBEKE J.	1689
VANDEVEIRE J.	1592	VAN VILSTEREN V.	1640
VAN DE VELDE A.	1445	VAN WAGENBERG-TER HOEVEN A.	1690
VAN DE VIJVER D.	1593	VANWELDEN M.	1604
VAN DE VIJVER G.	1699	VAN WERVEKE A.	1595
VANDEVOORDE H.	1518, 1519	VERBANCK G.	1701, 1702, 1703
VAN DE WIELE J.	1491, 1531	VERBEKE A.	1596, 1597
VAN DEN BUSSCHE W.	1626	VERHAEGHE F.	1435
VAN DER HAEGEN G.	1451	VERHOEVEN L.	1598
VAN DER HERTEN B.	1524	VERLINDEN R.	1691
VAN DER HEYDEN H.A.M.	1537	VERMEIREN G.	1428, 1431, 1432, 1437
VAN DOORNE G.	1594, 1601	VERSCHAFFEL T.	1612, 1613
VAN DRIESSCHE R.A.C.	1538	VERVENNE D.	1554
VAN DYCK A.	1575	VLIEGHE H.	1629
VAN GEYT M.	1601	WILS L.	1520
VAN HEESVELDE P.	1495		
VAN HOECKE K.	1536		

INHOUD

Editoriaal - een Karel V Themanummer	1
René VERMEIR, Grote kanonnen en kleine Karels: city-marketing, gemeenteraadsverkiezingen en geschiedenis	3
Luc DE GRAUWE, Welke taal sprak Keizer Karel?	17
Marc BOONE, 'Le dict mal s'est espandu comme peste fatale'. Karel V en Gent, stedelijke identiteit en staatsgeweld	31
Peter ARNADE, The Emperor and the City: the Cultural Politics of the Joyous Entry in Early Sixteenth Century Ghent and Flanders	65
Krista DE JONGE, Bourgondische residenties in het graafschap Vlaanderen: Rijsel, Brugge en Gent ten tijde van Filips de Goede	93
Daniel LIEVOIS, Het Hof ten Walle in Gent ten tijde van Keizer Karel V	135
Leen CHARLES & Marie Christine LALEMAN, Bibliografie van de geschiedenis van Gent 1999-2000	193
Index	235

MAATSCHAPPIJ VOOR GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

TE GENT

Publicaties

De volgende uitgaven van de Maatschappij zijn nog voorradig en kunnen besteld worden bij prof. dr. M. Boone, Blandijnberg 2, 9000 Gent.

HANDELINGEN, nieuwe reeks

I - 1944 tot en met LI - 1997
(onvolledig in de jaren '50, '60 en '70)

VERHANDELINGEN

- H. PIRENNE, *Chronique rimée des troubles de Flandre 1379-1380* (1902) 250 Fr.
- L. CLOQUET, *Les maisons anciennes en Belgique* (1907), 250 Fr.
- H. KOEHLIN, *Chapelle de la Leugemeete* (1936), 250 Fr.
- G. VAN DEN GHEYN, *L'Odyssee de l'Agneau Mystique pendant la guerre de 1940* (1945), 250 Fr.
- *Handelingen van het 36e Congres van de Federatie der Historische Kringen van België* (1956), 600 Fr.
- A. DE VOS, *Inventaris der Landbouwpachten in de Gentse Jaarregisters van de Keure*, 2 dln. (1958), samen 600 Fr.
- C. FAIPOULT, *Mémoire statistique du département de l'Escaut* (1960), 600 Fr.
- F. VANDENHOLE, *Inventaris van nieuws-, vak- en kiesbladen* (Publikatie in samenwerking met de Universiteitsbibliotheek te Gent) (1967), 600 Fr.
- K. DE VINCK, *De metamorfosen van een stadsgezicht. De Graslei en de Korenlei te Gent van de middeleeuwen tot vandaag* (1967), 600 Fr.
- J. ART, *Herders en parochianen. Kerkelijkheidsgegevens betreffende het bisdom Gent, 1830-1914* (1979), 600 Fr.
- R. VAN DRIESSCHE, *De Sint-Pietersabdij te Gent* (1980), 600 Fr.
- M. BOONE, *Geld en macht. De Gentse stadsfinanciën en de Bourgondische staatsvorming (1384-1453)*, (1990), 600 Fr.
- P. TRIO, *De Gentse broederschappen (1182-1580)* (1990), 600 Fr.
- M. CHERRETTÉ, *Instellingen Land van Aalst* (1992), 350 fr.
- M. BERCKMOES, M. STRUYFS, *Honderd jaar geschiedenis van de Maatschappij - Indices* (1993), 600 Fr.
- V. LAMBERT, *Chronicles of Flanders 1200-1500* (1993), 600 Fr.
- K. DEVOLDER, *De Gentse gemeenteraad 1830-1914* (1994), 900 Fr.
- H. CAILLIAU, *Het begijnhof OLV-Ter Hooie 1584-1792* (1995), 600 Fr.
- A.L. VAN BRUAENE, *De Gentse memorieboeken* (1997), 700 Fr.
- H. BOUCKENOOGHE, *Meisjesopvoeding en sekse-ongelijkheid* (1998), 600 Fr.
- L. DERYCKE, *De Sint-Michielswyk 1480-1520* (1999), 600 Fr.
- K. MESTDACH, *Het Gentse Sint-Elisabethbegijnhof* (2000), 700 Fr.

Een korting van 30 % wordt toegestaan aan leden en studenten.